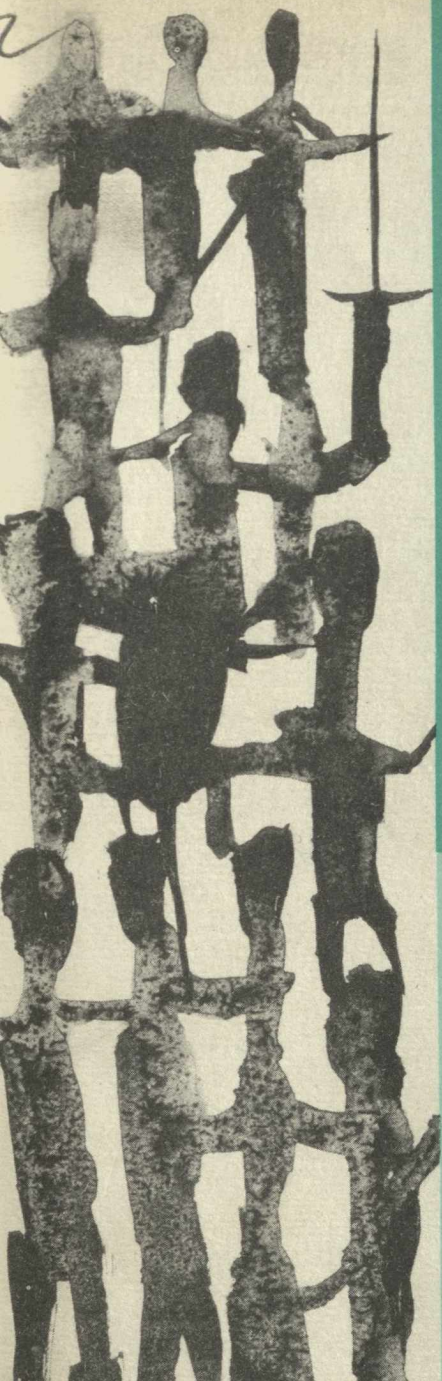

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

314.579

XIII

VILÁG TÖRTÉNET

12

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja

a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Szerkesztőbizottság: Borus József, Csatári Dániel, Dolmányos István,
Gonda Imre, H. Haraszi Éva, Jemnitz János, Kovács Endre
Szerkesztik: Makkai László (felelős szerkesztő) és Márkus László
Szerkesztőségi titkár: P. Mayer Mária

1966.

12. sz.

TARTALOM

- A természet és a társadalom kölcsönhatásának általános elméletéről. (A. G. Doszkacs és mások) . . . 5 oldal
- A „Drang nach Osten” és Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa népeinek fejlődése a feudalizmus korában. (V. D. Koroljuk) 19
- A haladó angol történetírás néhány kérdése. (L. M. Munby) 41
- A munkásosztály történetének kutatása Angliában. (E. P. Thompson) 65
- Évszázadunk nagy történetírói. Franz Mehring. 1846—1919. (Makkai L.—Jemnitz J.) 77

SZEMLE

ELMÉLET ÉS SZINTÉZIS

Lengyel történészek vitája a nemzeti kérdéstről. (Kovács E.)	87 oldal
M. Martin, L. Gelber: Amerikai történelmi lexikon. (Jemnitz J.)	95
Wörterbuch der Aussenpolitik. (—rm—)	96
W. G. Hoffmann: A német gazdasági élet fejlődése a 19. sz. közepétől. (H. Haraszti É.)	96
S. Kuznets: Gazdasági növekedés és struktúra. Válogatott tanulmányok. (H. Haraszti É.)	97
N. A. Graebner: Eszmék és diplomácia. (Hatos G.)	98
J. A. Miller: Törökország művészete	102
A. M. Samszudinov: A török köztársaság. 1923—1961. (Hegyí K.)	104
A csehszlovák balkanisztika bibliográfiája. 1945—1965. (Niederhauser E.)	104
A Károly-egyetem rövid története. (Niederhauser E.)	105
A latin-amerikai diktatúrák történetének irodalmából (Sobieski A.)	107

KÖZÉPKOR

I. P. Saszkol'szkij: A normann-elmélet a jelenlegi burzsoá tudományban. (P. Mayer M.)	119
V. L. Janin: Novgorodi poszadnikok. (Bartha A.)	121
A. Zimin: Rettenetes Iván és az opricsnina. (M. M.)	129
E. Pasquier: Leveli és művei. (Benda K.)	130

ÚJKOR

D. B. Horn: Angol diplomáciai szolgálat. 1689—1789. (Benda K.)	133
W. Maturi: A Risorgimento historiográfiája. (Lukács L.)	134
I. A. Szilvay: Válogatott művei. (P. Mayer M.)	136
Sz. M. Sztepnjak-Kravcsinszkij: Oroszország a cárok hatalma alatt. (P. Mayer M.)	138
R. I. Nafigov: A haladó tatár társadalmi-politikai gondolkodás kialakulása és fejlődése. 1895—1917. (Bartha A.)	140
M. Gunzenhäuser: Bibliográfiák az első világháború történetéhez. (—rm—)	143
Szláv megújulás. (Niederhauser E.)	144

LEGÚJABB KOR

Lőrinc P.: Emberek az embertelenségben. (Eöry É.— Iljovszki R.)	147 oldal
W. Ruge: Stresemann életútja. (—rm—)	148
W. Sörgel: A fémfeldolgozó ipar és a nemzeti szocializmus. (—rm—)	149
A. S. Milward: A német háborús gazdálkodás. (H. Haraszti É.)	150
J. W. Pratt: Corder Hull, 1933—1944. (—rm—)	151
A. Accoce, P. Quet: A háborút Svájcban nyerték meg. (Ránki Gy.)	151
A. Hillgruber: Hitler stratégiája. Politika és hadvezetés.1940— 1941. (Kovács E.)	152
Kastner visszaemlékezése Eichmann magyarországi ember- kereskedelméről. (Ránki Gy.)	155
M. I. Szemirjaga: Antifasiszta népfelkelések. (Dolmányos I.)	156
Románia részvétele a Hitler-elleni háborúban. (Szász Z.)	157
A. Garosci: Adolfo Omodeo. (Lukács L.)	159
E. Teller: Hirosima öröksége. (Ságvári Á.)	161
Nagy T.: Jezsuiták és szabadkőművesek. (Ságvári Á.)	165

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V. Váci utca 22.

A borítólapot tervezte: Bozóky Mária
671222 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

A TERMÉSZET ÉS A TÁRSADALOM KÖLCSÖNHATÁSÁNAK ÁLTALÁNOS ELMÉLETÉRŐL

Bármely folyamat tudományos megfigyelése általában két irányban történik: egyrészt az adott folyamat egyes jelenségeinek, sajátosságainak, tulajdonságainak a tanulmányozása, másrészt a folyamat elméletének kidolgozása, a maga teljes egészében, a folyamat általános jellegzetességeinek és törvényszerűségeinek feltárása által. E két irányzat kölcsönös viszonya meglehetősen bonyolult és dialektikusan ellentmondásos. Gyakorlatilag azonban fontosabb az olyan általános elmélet, amely lehetőséget nyújt arra, hogy tudatosan megismerjük az egész, bennünket érdeklő folyamatot, hatásosan irányítani is tudjuk azt, míg csupán a részletek ismerete nem vezet és nem vezethet valamelyest is lényeges és időtálló eredményekre.

A fentebb elmondottak teljes egészében vonatkoznak a természet és a társadalom között fennálló kölcsönhatásfolyamat tudatos, tudományosan megalapozott s előrelátó irányításának problematikájára. E kölcsönhatás egyes aspektusainak, jelenségeinek, elemeinek stb. tanulmányozásával (meglehetősen régóta) számos természettudomány, társadalomtudomány és alkalmazott tudomány foglalkozik. Azonban — mint a gyakorlat bizonyítja — még nem rendelkezünk a társadalom és a természet kölcsönhatását irányító racionális és magas hatásfokú rendszerrel... A konkrét tudományok eredményei ugyanis csupán a természet és a társadalom közötti kölcsönhatás-folyamat egy részére engednek befolyást gyakorolni, s ezen belül is meglehetősen korlátozott mértékben. Az e téren elért valamennyi konkrét tudományos eredmény egyszerű összegezése önmagában szintén nem teszi lehetővé a folyamat lényegének és törvényszerűségeinek megértését, s nem nyújt elméleti bázist sem a folyamat mind teljesebb megismerése számára. Itt különös élességgel merül fel a széleskörű elméleti jellegű kutatások, valamint az adott problémakörre vonatkozó általános módszertani elvek konkrétizálásának szükségessége. Elvben a társadalom és a természet kölcsönhatásával foglalkozó általános elmé-

letnek fel kell ölelnie e kölcsönhatás történetét, alapvető tendenciáit, mechanizmusát, dinamikai struktúráját, s végül törvényszerűségeit. E kutatás elvégzéséhez elengedhetetlen mindazon konkrét adatok felhasználása, amelyek kapcsolatosak a bennünket érdeklő folyamattal s annak megismerésével. Azonban a jelenleg ismertek közül egyetlen konkrét tudományág sem képes elvégezni egy ilyen jellegű összefoglalást. Nem véletlenül merült fel tehát egy új tudományág létrehozásának javaslata, amelynek speciális feladata a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás egészének a tanulmányozása lenne. (Ld. I. M. Zabelin javaslatát a „*Natúrszociológia*” kidolgozásáról. I. M. Zabelin: *A fizikai geográfia elmélete*. Geografiz, 1959. Moszkva, oroszul.) Bármilyen megoldást is nyerjen a jövőben e kérdés, már most is kézenfekvő, hogy az adott területen a széleskörű, átfogó összegezéseknek — jellegüket tekintve — a filozófiai általánosításokhoz kell közeledniük, közvetlenül érintkezniük s összefonódniuk azokkal. Más szavakkal, a társadalom és a természet kölcsönhatásának általános elmélete — nyilvánvalóan — a tudományok olyan külön ágát fogja képezni, amely a filozófia s egy sor más tudomány együttműködése alapján fog fejlődni. Ezzel kapcsolatosan szükséges megemlíteni, hogy a társadalom és a természet kölcsönhatás-folyamata magában foglalja a természetet is, a társadalmat is, s az emberi gondolkodást is, a maguk összefonódottságában és kölcsönhatásában. Következésképpen: az adott folyamat törvényei bizonyos értelemben szélesebbek kell hogy legyenek, mint egyes alkotó elemeik fejlődéstörvényei.

E kérdés külön tanulmányozást igényel. Feltételezzük, hogy az ilyen törvényeket a filozófiai jellegű törvényekhez lehet majd sorolni, habár nem az annyira általános érvényűekhez, mint a dialektika törvényei, mivel csupán ott és akkor jelentkeznek, ahol és amikor emberi társadalom létezik.

Időnként elhangzik olyan vélemény, hogy a kutató nem beszélhet olyan törvényekről, amelyeket még nem ismert meg és nincsenek megfogalmazva. Azonban, mielőtt keresnénk valamiféle törvényszerűséget, kívánatos legalább elképzeléssel bírni afelől, *hol* is fejtsük ki az ilyen irányú kutatást és *milyen* eredményt remélhetünk. E feladat végrehajtását az előzetes elméleti analízis teszi lehetővé, amely meghatározott új törvények felfedezésére irányul. S itt helyénvaló megemlíteni V. I. Lenin gondolatát az ember által még meg nem ismert szükségszerűség létezésének elismeréséről. „A machisták azt kérdezik, hogy *tudhatunk* annak létezéséről, amit *nem ismerünk*? Hogyan tudha-

tunk a fel nem ismert szükségszerűség létezéséről? Vajon nem „misztika”, nem „metafizika”, nem „fétisek” és „bálványok” elismerése, nem „a kanti megismerhetetlen magábanvaló dolog”-e ez? Ha a machisták gondolkodtak volna, okvetlenül észre kellett volna venniük, hogy Engels fejtegetései teljesen azonosak, mikor egyrészt azt bizonyítja, hogy a dolgok objektív természete megismerhető, hogy a „magukbanvaló dolgok” nekünkvaló dolgokká” alakulnak át, másrészt mikor vak, fel nem ismert szükségszerűségről beszél. Az egyes emberi egyedek tudatának fejlődése és az egész emberiség kollektív tudásának fejlődése lépten-nyomon azt bizonyítja, hogy a fel nem ismert „magábanvaló dolog” ismert „nekünkvaló dologgá” alakul át, hogy a vak, fel nem ismert szükségszerűség, a „magábanvaló szükségszerűség” ismert, „nekünkvaló szükségszerűséggé” alakul át. Ismeretelméletileg egyáltalán nincs különbség e két átalakulás közt... Nem ismerjük az időjárás természeti szükségszerűségét és ezért elkerülhetetlenül az időjárás rabjai vagyunk. De — bár *nem ismerjük* ezt a szükségszerűséget, *tudjuk, hogy van.*” (Lenin Művei, 14. k. 192. old.) Ugyanígy, egyelőre nem ismerjük a társadalom és a természet kölcsönhatásának törvényeit a maguk egészében, azonban tudjuk, hogy léteznek s itt kezdődik az az út, amelynek során e törvények „nekünkvaló törvényekké” válnak. E törvények hatóterületének előzetes meghatározására irányuló kísérletek bizonyos lépést jelentenek előre ezen az úton.

A természet és a társadalom kölcsönhatásával foglalkozó általános elmélet képezi (magábanfoglalva a megfelelő törvényszerűségek meghatározását is) — véleményünk szerint — azt az általános elméleti bázist, amely elengedhetetlen a sikeres, konkrét tudományos megismeréshez, a bennünket érdeklő folyamat további menetének előrelátásához s nagy hatásfokú gyakorlati befolyásolásához.

A társadalom és a természet kölcsönhatásával foglalkozó elmélet alapvető aspektusai

Ahhoz, hogy meghatározhassuk a bennünket érdeklő folyamat általános struktúráját, a természet és a társadalom kölcsönhatásával foglalkozó kérdést az anyag egyik mozgásformája (szociális forma) s a természetet jellemző valamennyi egyéb anyag—mozgásforma kölcsönös viszonyának problémájaként foghatjuk fel. Amennyiben olyan területen végzendő kutatás-

ról van szó, amely — mint feltételeztük — határos lesz a filozófiával, továbbá amennyiben a kérdésfeltevés az adott esetben nem csupán konkrét-tudományos, hanem filozófiai elképzeléseken nyugszik, véleményünk szerint jogos a fent meghatározott megközelítést ontológiai nevezni. A görög ontos = létező, valamint logos = fogalom, tanítás szavakból, minden létező eredetével foglalkozó tudomány elnevezése. Szerk.) E megközelítés alapjait a marxizmus—leninizmus klasszikusai fektették le. Marx írt arról, hogy a társadalom a természet része s maga az emberi történelem — a természet-történet tényleges része... (K. Marx—F. Engels: Korai műveikből. Goszpolitizdat. M. 1956. 596 old., oroszul.) Lenin az objektív folyamat — a természet és az ember célirányos tevékenysége — két formáját különböztette meg s felvetette e két forma kölcsönös viszonyának problémáját. (Ld. Művei, 38. k. 175 old., oroszul.) Ilyen módon, habár a társadalom és természet kölcsönhatásában szubjektív és objektív vonások figyelhetők meg, az adott megközelítési módnál elvonatkoztatunk ettől s mindkét vonást az egységes, objektív folyamat komponenseként tekintjük. Az anyag mozgásformáinak kölcsönös viszonyában (beleértve a társadalmi és egyéb formákat) nem létezik a „szubjektum” és „objektum” problémája, s éppen ez teszi lehetővé, hogy ontológiai aspektusról beszéljünk.

Az anyag—mozgás társadalmi formája s az egyéb anyag—mozgásformák közti kölcsönhatás kutatása lehetőséget nyújt arra, hogy továbbmenjünk annál, hogy egyszerűen leírjuk annak a hatásnak az összegezett eredményét, amelyet a természet a társadalomra s a társadalom a természetre gyakorol. Elméletileg és gyakorlatilag fontos feltárni az egész folyamat általános mechanizmusát, s a mechanizmus működésének alapvető törvényszerűségeit. Feltételezhetően a társadalomra nem csupán az azt körülvevő természeti környezet hat a maga egészében, hanem úgyszintén az anyag minden egyes mozgásformája. S megfordítva is: a szociális forma így vagy amúgy, de hatást gyakorol (vagy gyakorolhat) a természeti formák mind-egyikére. Az ilyen jellegű kétkomponensű kölcsönkapcsolatok specifikusak, amennyiben — mondjuk — a szociális és a biológiai forma kölcsönhatása egy sor sajátosság tekintetében különbözik a szociális és geológiai forma stb. kölcsönhatásától. Ez az — eddig még kevéssé tanulmányozott — kérdés konkrét eredmények egybegyűjtését, s elmélyült tanulmányozását igényli. Feltételezhetjük azonban, hogy léteznek olyan bizonyos általános törvényszerűségek, amelyek általában jellemzők a kétkom-

ponensű kölcsönhatásokra, ezen utóbbiak pedig a maguk részéről elemeit képezik a társadalom és a természet általános kölcsönhatás-folyamatának. Ezen elemek kölcsönös viszonyának, összefonódásának stb. tanulmányozása során (amely elemek úgyszintén alá vannak vetve bizonyos objektív törvényeknek) tárhatjuk fel az adott folyamat *dinamikai struktúráját*.

A társadalom és a természet közti kölcsönhatás struktúrájának és mechanizmusának alaposabb megismeréséhez elengedhetetlen fejlődésmenetük vizsgálata. A tér bármely, megfelelő nagyságú (azonban véges) területén a számunkra ismeretlen anyag—mozgásformák (a mechanikuson kívül) nem létezhetnek örökké. Azok — feltehetően — az időben jelentkeztek, méghozzá meghatározott következési sorrendben. Ilyen szempontból az anyag mozgásformái az anyag fejlődési fokozataiként jelentkeznek előttünk, azaz a mozgás társadalmi és természeti formáinak kétkomponensű kölcsönkapcsolatai úgy jelentkeznek, mint a világfejlődés felsőbb fokának kölcsönös kapcsolatai a genetikusan azt megelőzővel. A különböző mozgásformák a különböző történeti periódusokban különbözőképpen hatnak a társadalmi formára s megfordítva, ezen utóbbi progressziója különböző történeti szakaszaiban különbözőképpen hat az egyes természeti formákra. Világos, hogy az ősközösségi korszakban az élő természet hatása a társadalom életére igen jelentős volt, ugyanakkor, amikor az ember viszonythatása a szerves világra szinte a semmivel volt egyenlő. A földművelés és az állattenyésztés, a gyógyítás stb. keletkezésével s még inkább a korszerű mezőgazdálkodás és orvostudomány jelentkezésével a mi bolygónk keretei között a társadalmi forma által a biológiai formára gyakorolt hatás foka rendkívül megnőtt. Például szolgálhat erre az új állat- és növényfajták kialakítása és elterjesztése a földön, az emberek megvédése egy sor veszélyes betegségtől, s egyes betegségek felszámolása jelentős területeken. A jövőben az ipari fotószintézis, s általában a mesterséges élelmiszer-szintézis problémáinak megoldása, a betegségek leküzdése, a kozmikus biológia és az orvostudomány rohamos fejlődése és eredményeik széleskörű alkalmazása az élő természet s a társadalom közötti kétkomponensű kölcsönkapcsolat jellegének gyökeres megváltozását fogja eredményezni, amennyiben az ember az élő természetet egész bioszférák mértékében saját igényeinek megfelelően fogja „formálni”. Az események analóg menete várható (a valóságban vagy perspektívában) az egyéb kétkomponensű kölcsönhatások területén is. Itt beszélhetünk a komponensek által egymásra gyakorolt rá- és

visszahatás kölcsönviszonyában bekövetkező változás *törvény-szerű* tendenciájáról.

Természetes, hogy minden egyes kétkomponensű kölcsönkapcsolat történeti fejlődése ilyen vagy amolyan módon hatást gyakorol az ilyen jellegű valamennyi egyéb kapcsolat változására és fejlődésére. Elvben a kép itt ugyanaz, mint bármely reális, fejlődő, többkomponensű rendszernél. Röviden szólva, a társadalom és természet kölcsönhatás-folyamatát ontológiai szemszögből vizsgáló kutatások kiterjesztése feladatul tűzi ki nem csupán e folyamat általános *dinamikai struktúrájának* feltárását, de *történeti evolúciójának* megismerését is. Rendkívül csábító tanulmányozni nem csupán az ember és a természeti környezet kölcsönhatás-mechanizmusának törvényeit, de a mechanizmus fejlődéstörvényeit is. Feltehetően a nyert ismeretek lehetővé teszik egyes olyan, meglehetősen megbízható előkövetkeztetések megtételét, amelyek az adott területen bekövetkező események további menetére utalnak. A természet és a társadalom közötti kölcsönös viszony rendkívül fontos komponense az objektív valóságnak az ember tudatában végbemenő visszatükröződési folyamata, vagy amint Lenin mondotta, az emberi elme elmélyülési folyamata a természetbe, a szubjektum akaratának való alávetése céljából. (Ld. Művei, 38. k. 185 old., oroszul.) Innen fakad az ismeretelméleti aspektus szükségessége a bennünket érdeklő folyamat általános elméletének kidolgozásához, azaz annak szükségessége, hogy ezt a folyamatot a szubjektum és objektum közötti kölcsönkapcsolat szemszögéből is vizsgáljuk. Ez a szempont az ontológiai megközelítési módnál hiányzik.

Szükséges megjegyezni, hogy az ember megismerő tevékenysége, amennyiben azt viszonylag önállónak tekintjük, igen bonyolult struktúrával rendelkezik. E struktúra tanulmányozása és annak összefoglaló történeti általánosítása, hogy miként tükröződik az emberi tudatban a valóság — az ismeretelmélet feladata, amint azt Lenin értelmezte. Ami a társadalom és természet kölcsönhatás-elméletének ismeretelméleti aspektusát illeti, alapvető feladat az adott kölcsönhatás általános folyamatán belül tisztázni az ember megismerési tevékenységének egyre inkább növekvő jelentőségét, s egybevetni az ember megismerési tevékenységének viszonylag önálló történeti fejlődését a kölcsönhatás történetének egészével, feltárni e két „történet” bonyolult kölcsönkapcsolatainak és kölcsönös összefonódásának struktúráját és mechanizmusát. Egy ilyen problematika kidolgozása véleményünk szerint lényegesen elősegíti azon általános

elképzelések konkretizálását, amelyeket a társadalom és a természet evolúciójára, a társadalom és a természet kölcsönhatástörvényeire s az adott folyamat fejlődési perspektíváira vonatkozóan az ontológiai aspektus keretein belül nyertünk.

Igen lényegesnek mutatkozik még egy kutatási aspektus a társadalom és a természet kölcsönhatásával foglalkozó általános elmélet szféráján belül. Arról van szó, hogy az anyagfejlődési fokozatok állandóan fejlődő kölcsönhatásának általános struktúrájával összefügg (s hozzáfonódik) nem csupán a viszonylag önálló emberi megismerés evolúciója, hanem a természet vonatkozásában kifejtett társadalmi termelési és átalakító gyakorlat is, amellyel elszakíthatatlan kapcsolatban áll maga a megismerési tevékenység.

Itt legalábbis két nagy kérdéscsoport merül fel. Először: szükségessé válik annak megvizsgálása, hogy az ember milyen történeti sorrendben ismerte meg, majd vonta gyakorlatilag hatása alá a természetnek az anyagmozgás különböző formáihoz (fejlődési fokaihoz) tartozó különböző erőit, folyamatait, objektumait és jelenségeit, miként igazodik az emberi *cselekvés* történeti fejlődése e formák összességének (fokozatainak) általános struktúrájához, milyen okok és törvényszerűségek hatnak itt. Másodsor: alaposabban kell tanulmányozni egyrészt a technika és a természeti környezet, másrészt a technika és az egész társadalmi organizmus közti kölcsönhatás mechanizmusát és törvényszerűségeit. E kérdéscsoporthoz tartozik a technika és az objektív világ, a technika és az emberi célok közti kölcsönös viszony problémája, amelyet Lenin „Filozófiai füzetek”-ben említett. „A technika — írta Lenin — éppen azért szolgálja az ember céljait, mivel jellegét (lényegét) a külső viszonyok (a természet törvényei) határozzák meg.” (Művei, 38. k. 179—180. l., oroszul.) Ugyanakkor „a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekedeteivel megváltoztatja azt”. (U. ott, 205. l.) Nem nehéz észrevenni, hogy az itt felvázolt problematika keretében a társadalom és a természet kölcsönhatása mint a célirányos emberi tevékenység, a technika és a természeti környezet kölcsönös összefonódása jelentkezik.

A kutatások e területe jelentős mértékben közvetlenül kapcsolódik a történelmi materializmushoz, ami lehetővé teszi azt, hogy e területet lényegében a bennünket érdeklő folyamatra vonatkozó általános elmélet történelmi-materialista aspektusának nevezzük. Ugyanakkor azonban az ilyen jellegű kutatásoknak nem kis mértékben kell támaszkodniuk az ismeretelmélet adataira, valamint a társadalom és a természet közti kölcsön-

hatással foglalkozó elmélet ismeretelméleti aspektusból végzett vizsgálata során nyert eredményekre, hiszen ugyanakkor, amikor tanulmányozzuk a gyakorlat szerepét és helyét a történetileg fejlődő kölcsönhatás során, feltevésünk szerint figyelembe kell venni nem csupán e gyakorlat szociális, de ismeretelméleti lényegét is. Az emberi gyakorlat általában társadalmi-történeti folyamat és ennyiben a történelmi-materializmus látókörébe tartozik. Ugyanakkor azonban ismeretelméleti kategória is. Az emberi gyakorlatnak, mint meghatározott, valóságosan létező és fejlődő jelenségnek alaposabb megismeréséhez megfelelő komplex tanulmányozásra van szükség. Csupán a történelmi materializmus és az ismeretelmélet közös alapján végzett kutatások teszik lehetővé annak lehető legteljesebb tisztázását, hogy milyen szerep és hely illeti meg a gyakorlatot a társadalom és a természet kölcsönhatásában. Eredményképpen kialakul a bennünket érdeklő folyamat megtervezésére és irányítására vonatkozó főbb irányok meghatározásához szükséges közvetlen elméleti bázis.

Szükséges még hangsúlyozni, hogy a társadalom és a természet kölcsönhatására vonatkozó általános elmélet kidolgozása elképzelhetetlen a konkrét tudományok valamennyi ide tartozó adatának összefoglaló általánosítása nélkül. Azonban ezen adatok mennyisége (és minősége) nem mindig megfelelő: vagy legalábbis nem egyformán ismert a természet- és a társadalomtudományok, valamint az alkalmazott tudományok egyes ágai-ban, amennyiben e különböző ágazatok fejlődési színvonala nem azonos. Itt különösen élesen mutatkozik meg a bennünket érdeklő elmélet megalkotásának a marxista filozófia irányából történő megközelítésének jelentősége. Az adott időpontban rendelkezésre álló konkrét anyagnak a dialektikus-materialista módszertan alapján történő összefoglalása, ezen összefogó általánosítás és eredményeinek *logikája* lehetővé teszi, hogy általános elméleti síkon olyan új problémákat vessünk fel és fogalmazzunk meg, amelyek túlmennek az egyes konkrét tudományok által elért ismereteken és irányt szabhatnak új ismeretek megszerzésének... A dialektikus és történelmi materializmus lehetőséget nyújt arra, hogy általános módszertani szempontból máris világosan felvessük e folyamat történetének, struktúrájának, mechanizmusának, törvényszerűségeinek stb. a kérdését, s egy olyan megfelelő általános elmélet kidolgozásának szükségességét, amely segít meghatározni a konkrét tudományok szférájában végzendő további kutatások és munkálatok irányát.

A társadalom és a természet jelenlegi kölcsönhatásában képviselve van az anyag-mozgás (fejlődési fok) valamennyi ismeretes formája. Azonban első megközelítésre csupán három alapvető formát vehetünk figyelembe: a geológiai, a biológiai és a szociális. Történetileg miként alakult ki e formák kölcsönhatása?

A kezdeti szakaszt feltehetően a Föld külső szerves burkának meghatározott irányú formálódása és evolúciója képezte (pontosabban, külső burkai összességének, a litoszférának, azaz a cca 30—80 km vastagságú földkéregnek, a hidroszférának és az atmoszférának a meghatározott irányú formálódása és evolúciója). Ez a folyamat a bolygó-anyag megfelelő részének differenciálódása, valamint a külső burok és a részeit képező geoszférák struktúrájának komplikálódása irányában hatott. E fejlődés folyamán alakultak ki az élet megjelenésének előfeltételei.

Az új anyag létrejötte új szakasz elérését jelentette. A földgolyó külső, szerves burkának állományába új komponens került, az élőlény, miközben az élet, fejlődése és egyre bonyolultabbá válása során, egyre jelentősebb hatást gyakorolt az őt szülő környezetre, sajátosan szervezvéen ez utóbbit. Az élőlény hatása az atmoszféra és a litoszféra összetételének lényeges változásához, a talajtakaró megjelenéséhez, új folyamatok keletkezéséhez (pl. biogeokémia) vezetett. Kialakult a szerves és a biológiai komponenseknek meghatározott térbeli keretek közé zárt bonyolult egysége, azaz a bioszféra.

Végül az emberi társadalom megjelenése jelentette azon három anyag-mozgásforma (fejlődési fok) kölcsönhatás-rendszerének végleges kialakulását, amely napjainkban a kutató számára már bolygónk adott geográfiai burkaként jelentkezik. A korábbi szakaszban kialakult kép erősen komplikálódik és minőségileg új vonásokat ölt. Az emberi társadalom (mint ennek előtte az élő anyag) a bolygó külső szerves burkán belül keletkezik, a bioszférán belül, s tapasztalja magán azok ráhatását: a termelés és a technikai fejlődés következtében azonban a szociális forma (fokozat) visszahatást gyakorol a biológiai és geológiai formákra (és egységükre) s e visszahatás sajátos jelleget ölt...

Az ember által a természetre gyakorolt visszahatás nem csupán biológiai élettevékenységének egyszerű tényéből fakad, hanem új és új, egyre tökéletesebb és hatásosabb termelősz-

közeiből. Minden egyes ilyen eszköz már maga az átalakított természet, alkalmazásuk pedig további átalakításokat eredményez, ami előkészíti a talajt a további technikai haladás számára. Végeredményben a természet anyagával az ember mint „a természet ereje szembehelyezkedik”. (Marx—Engels, Művei 23. k., oroszul, 188. l.)

Elvben ezen erő fejlődési és növekedési lehetőségei *korlátlanok*.

Amennyiben az élő anyag által az őt szülő külső, szervesetlen burokra gyakorolt, s a szerves evolúció folyamán erősödő visszahatásnak mégis meghatározott keretei lennének, úgy az ember számára elvben ilyen határ nem létezik. Az élőlények — ilyen vagy olyan hatást gyakorolván az őket körülvevő természetre — elkerülhetetlenül alkalmazkodnak hozzá vagy pedig elpusztulnak. Az értelmes társadalmi lények azonban — függvén az őket körülvevő természettől — végső soron átalakítják, átformálják azt, csökkentve ezt a függést. A bioszféra „beivódik” a Föld külső, szervesetlen burkába, s nem képes annak méreteit felülmúlni, az emberiség ezzel szemben a korlátlan térbeli kiterjeszkedés tendenciájával bír, már most megkísérelvén elhagyni planétánk határait, a naprendszer meghódítására készülvén.

Ilyen módon, habár a társadalom alkotó részét képezi a geográfiai buroknak (amennyiben a Föld határain belül léteznek), ugyanakkor mégis lényegében sajátos faktort alkot, amely szembenáll ezzel a burokkal (adott aspektusban mint geográfiai környezettel), s szembenáll az egész természettel (a természeti környezettel). Más szavakkal: „a geográfiai burok”, a „geográfiai környezet” és a „természeti környezet” nem azonos fogalmak. Éppen a történeti megközelítési mód teszi lehetővé, hogy pontos terminológiát alakítsunk ki a társadalom és a természet kölcsönhatásának problémáit vizsgálva, s legfőképpen, hogy az egyes kérdéscsoportok további, konkrétabb tanulmányozása érdekében differenciáljuk e problematika különböző vonatkozásait, különböző területeit (a társadalom, mint a geográfiai burok része, a társadalom és a geográfiai környezet kölcsönhatása, mint folyamat, amely a geográfiai burkon belül megy végbe, a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatása, mint folyamat, amely túllép a geográfiai burok határain stb.).

A társadalmi fejlődés kezdeti szakaszain a társadalmi ember által a geográfiai környezetre gyakorolt hatás elenyésző csekély volt azzal a hatással szemben, amelyet a környezet gyakorolt az emberre. A társadalmi termelő erőknek és a ter-

melés mértékének növekedésével párhuzamosan lényegesen megváltozott a helyzet. Fontos határvonalnak számított a gép-
ipar megjelenése. E pillanattól kezdve megnyílt a reális út
ahhoz, hogy a társadalom úgyszólván korlátlanul növelje a
geográfiai környezetre gyakorolt hatásának erejét. S e pilla-
nattól vette kezdetét a társadalmi ember és a természet kap-
csolatának fokozatos érlelődése.

Mindenekelőtt felmerült az egyik vagy másik természeti
kincs lehetséges kimerülésének kérdése (a „fűtőanyaghiány”,
„az energetikai nyomor”, a „nyersanyag-hiány” stb. kérdése).
Korábban teljesen (vagy majdnem teljesen) hiányzott a vala-
mennyire is komoly alapja az ilyen irányú gondoknak, mivel
a természeti kincsek tartalékai — felhasználásuk méreteihez
viszonyítva — gyakorlatilag kimeríthetetleneknek bizonyultak,
s ugyanakkor a természetes újratermelődés üteme sok esetben
felülmúlta az ember által történt felhasználás ütemét. A ter-
melőerők megfelelő fejlettségi színvonala esetében azonban,
amikor a termelés összplanetáris méretekben növekedési ten-
denciát mutat, a természeti kincsek ilyen elhasználása (amely
a kizsákmányolási rendszer feltételei mellett a kirablásig fo-
kozódhat) fenyegető perspektívákat szül a társadalom egész léte
szempontjából. Felmerül ilyen módon a természeti tartalékok
(a talaj termékenysége, az erdei kincsek, a gazdaságilag érté-
kes állatfajták stb., napjainkban pedig az ipari és háztartási
célokat szolgáló víz, egy sor hasznos ásvány) geotechnológiai
és biogeotechnológiai újratermelésének problémája.

A különböző természeti tartalékok újratermelésének meg-
szervezése azonban — bár hatalmas a jelentősége — nem ké-
pes kielégíteni a fejlődő termelés valamennyi igényét (de még
az alapvetőeket sem). A termelés növekedésének mértékében
az ilyen vagy amolyan újratermelendő természeti tartalékok
össztömege és választéka előbb vagy utóbb elégtelenné válik a
gazdasági szükségletek kielégítéséhez (hidroenergia-tartalékok,
erdei kincsek, festőanyagok stb.). Éppen ezért egyéb utakat
keresnek és találnak — s mesterségesen állítják elő azt, ami
szükségben található a természetben (pl. kaucsuk,
gyémánt, szénhidrogén vegyület, részben benzin), s ami a leg-
főbb, mesterséges úton olyan dolgokat is előállítanak, ami a
természetben egyáltalán, vagy legalábbis földi viszonylatban
nem lelhető fel: egy sor kémiai elem és ezek izotópjai, plaszt-
massza, műszálas szövetek, öntvények, üvegek stb. Ez utóbbi
út alapvető jelentőségű a modern tudományos, technikai és ter-
melési fejlődés terén.

Az ember számára szükséges dolgok mesterséges úton történő előállítására érdekében a szerves és élő természet energetikai és tárgyi (évente sok trillió tonna) tartalékainak mind választékban, mind térfogatban állandóan növekvő mennyisége kerül be a termelésbe. Az eredeti természeti folyamatok, anyagok és tárgyak technikai eszközökkel, technológiai folyamattá, termelési produktummokká, végső soron anyagi és kulturális javakká válnak. Így jön létre a mesterséges, az ember által átforgalmazott, az „emberivé vált” természet alapvető magva. Mindez ismételtelen azt jelenti, hogy fokozódott a társadalom beavatkozása a geográfiai környezetben végbemenő események menetébe. A technikai eszközöknek, a technológiai és egyéb mesterséges folyamatoknak és produktumaiknak az ember által életrehívott világa, egy szóval az embert szolgáló civilizáció mind nagyobb helyet foglal el a geográfiai környezetben. Maga az „emberivé vált” természet léte, s még inkább kiterjedése és fejlődése új, állandóan bonyolultabbá váló kapcsolatok kialakulásához vezet közte s a Földnek még „emberivé nem vált” természete között, és a sajátos láncreakciók sokaságát hívja életre a geográfiai burokokban, mely reakciók végül is, ilyen vagy amolyan módon felölelik e burok valamennyi komponensét, beleértve magát a társadalmat is. Az emberiség által a természeti környezetre gyakorolt ráhatás erőteljességének, kiterjedésének, mélységének és sokoldalúságának állandó növekedése ilyen módon mint a társadalom és a természet közti kölcsönhatás fontos *objektív törvénye* jelentkezik.

Végeredményben felmerül a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás összplanetáris (a jövőben pedig még szélesebb, kozmikus) méretekben történő tudatos irányításának kardinális problémája, az a probléma, amelynek egyik legfontosabb jellemzője az egész geográfiai burok s minden egyes komponensének racionális átalakítása (bioszféra, hidroszféra, atmoszféra, litoszféra stb.). Napjainkban egyre több az ilyen jellegű tervek száma és megvitatásuk eléggé elterjedt. Az emberiség jelenleg olyan kor küszöbén áll, amikor nem csupán az anyagi és szellemi javak tradicionális termelése nyer megvalósítást, hanem a *társadalom számára kedvező természeti* (helyesebben átalakított természeti) feltételek előállítására is. S ugyanakkor előbb vagy utóbb nem csupán egyedül a Földről lesz szó, hanem a kozmoszról is, amelyet gyakorlatilag nem hódíthatunk meg a sajátos „ökológiai ipar” fejlesztése nélkül (a görög oikos = ház, otthon, valamint logos = tudomány szavakból, az élő szervezet és az őt körülvevő környezet kölcsönhatását tanulmányozó tu-

domány. Szerk.), amely ipar felhasználja a földi természet átalakításának tapasztalatait s célja az emberi élet és tevékenység számára szükséges környezet megteremtése és újratermelése a világűrben...

A fentebb elmondottak nyomán aktuális és fontos jelentőséget nyer a XX. század folyamán a tudományba egyre inkább betörő elképzelés az emberi tevékenység által speciális módon megszervezett *kölcsönhatás-szféráról a természet és a társadalom között, a természet társadalmi áthatásáról*...

Századunkban a társadalom és a természet kölcsönhatás-szféréjával, mint a reális világ speciális természettörténeti területével foglalkozó elképzelés egy sor tudományágban felmerült, így mindenekelőtt a szociológiában, a geográfiában, a geokémiában stb., s különböző elnevezést nyert: technoszféra, szocioszféra, antroposzféra, nooszféra stb. Ebben utóbbi — a görög „noos” (értelem) szóból származó terminust használta V. I. Vernadskij, midőn kiemelte e jelenség fontos mozzanatát, a tudat, a tudomány, az emberi értelem elsőrendű, aktív szerepét a természet és társadalom közötti kölcsönhatás-folyamat céltudatosan irányított (s nem spontánul alakuló) fejlődésében. A tudós rámutatott arra, hogy a nooszféra törvényszerű eredménye, minőségileg sajátos, új szakasza a bioszféra fejlődésének, mely új szakasz kacsolatban áll a gondolkodó és munkát végző szociális lények megjelenésével és fejlődésével a bioszférában... (V. I. Vernadskij: A tudományos gondolat, mint planetáris jelenség. Moszkva, Otd. Arhiva AN SZSZSZR, f. 518. op. 1. No. 149—151., továbbá Neszkol'ko szlov o nooszfere. Uzspehi szovremennoj biologii. 1944. T. 18. vüp. 12., oroszul.)

A természet és a társadalom közötti, értelmesen szervezett kölcsönhatás-szféra kialakításának egyik fontos mozzanata és feltétele e sféra megszervezésével kapcsolatos elvek és módszerek kidolgozása s a megfelelő tudományos és anyagi-technikai feltételek nagy hatásfokú koordinációja. Azok a problémák, amelyeknek megoldásában közvetlenül részt kell venniük számos (gyakorlatilag valamennyi alapvető) tudományág képviselőinek, a következők: 1. a társadalmi szükségletek és kielégítésük lehetőségeinek reális felmérése alapján a természetátalakítással kapcsolatban jelentkező szociális igény kialakulása,

2. annak különböző módszerekkel történő tanulmányozása, hogy milyen hatással bír az emberi tevékenység a környező természetre,

3. tanulmányozni a különböző természeti feltételek hatását

az ember életére és tevékenységére (mint biológiai és mint szociális lényre),

4. feltárni a természet és a társadalom közötti kölcsönhatás rész-, és általános törvényszerűségeit, valamint tudományosan megalapozni a természeti környezetnek az ember szükségleteinek megfelelő átalakításához szükséges konkrét módszereket és eszközöket.

(Részletek A. G. DOSZKACS, J. P. TRUSZOV és E. T. FADDEEV: A természet és a társadalom kölcsönhatásának problémája és a jelenkori geográfia című, a Voproszú Filozofii 1965. 4. számában megjelent cikkéből. A tanulmánynak speciális földrajzi, utolsó fejezetét elhagytuk.)

A „DRANG NACH OSTEN” ÉS KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA NÉPEINEK FEJLŐDÉSE A FEUDALIZMUS KORÁBAN

(A kutatás alapvető problematikájának áttekintése)

Jelenleg még nem tudjuk pontosan meghatározni azt az időpontot, mikor tűnt fel először a politikai és tudományos irodalomban a „Drang nach Osten” kifejezés, a kelet felé irányuló expanziós törekvés jelölésére. G. Labuda lengyel történész K. Szajnocha munkáira¹ hivatkozással úgy véli, hogy az még az 1860-at megelőző időkből származik.²

Egyébként a „Drang nach Osten” kifejezés első megjelenési idejének kérdése egyáltalán nem is látszik lényegesnek, bár általános történeti megfontolások, amelyek felfigyelnek arra, hogy a német és osztrák burzsoázia politikájában a XIX. század negyvenes-ötvenes éveiben erősödnek a pángermán tendenciák, míg a szláv országokban e tendenciákkal szemben ennek megfelelően élesedő reakció tapasztalható, indokolttá tesz annak feltételezését, hogy a „Drang nach Osten” kifejezés első megjelenésének és elterjedésének időszaka teljes valószínűséggel éppen az ötvenes évekre esik. Kutatási céljaink szempontjából sokkal lényegesebb, hogy mind a szovjet, mind a lengyel, mind a német marxista történetírás³ teljesen szabatosan megfogalmazza és megindokolja azt a tételt, miszerint a német „Drang nach Osten” vitathatatlan történelmi tény és hogy e kifejezés mögött egy teljesen reális történelmi jelenség húzódik meg — nevezetesen az a sok évszázados expanzió, mely akár nyílt területhódítások útján, akár burkolt formában feudális és patriciusi betelepítések, később pedig kapitalista behatolás formájában valósult meg.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a marxista történészek határozottan fellépnek a (német és szláv) polgári nacionalista történetírás ama kísérleteivel⁴ szemben, melyek Németország keleti expanzióját a német nemzetre állandóan jellemző sajátosságként tüntetik fel, annak valamiféle sajátos kulturális és társadalmi-gazdasági missziójaként Keleten, vagy a hódító nép elidegeníthetetlen vonásaként.

De ugyanakkor tudománytalannak kell minősítenünk bizo-

nyos mostani nyugatnémet történészeknek azokat a kísérleteit is, hogy eltusolják a szláv—német kapcsolatok múltbeli éles-ségét, és az általánosan ismert történelmi tényekkel szemben idealizálják — mindenekelőtt — a középkori és újkori lengyel —német és német—cseh viszonyt.

A kelet felé irányuló német expanzió sok évszázados folyamataának elemzése közben a marxista történészek abból a tételből indulnak ki, hogy az osztálytársadalom által végrehajtott bármely más expanzióhoz hasonlóan, a német keleti expanzió-nak is osztályjellege volt, s az kezdetben mindenekelőtt a német feudális urak, később a német burzsoázia és az elpolgári-asodó junkerek, végül pedig az imperialista monopóliumok ér-dekeit szolgálta. Nem jelenti ez azt, hogy a terjeszkedés folya-mán nem történtek kisebb vagy nagyobb jelentőségű lakosság-áttelepülések is, vagy hogy a keletre özönlő betelepülők sorai-ban nem lettek volna ott a falusi és városi kétkezi dolgozók is.

Önmagában az, hogy a német keleti expanzió hosszan tar-tott és több mint ezer esztendőn át elhúzódott, bár rendkívül fontos jelenség volt, de mégsem tekinthető valamiféle teljesen kivételes dolognak. Időtartamát tekintve nyugodtan összehason-lítható az orosz és ukrán parasztság, kozákság, kereskedők, ipa-rosok, sőt részben a földbirtokosok Oroszország északi, déli és keleti tájai felé történt előnyomulásával. A német expanzió ha-talmas területei, méretei sem egyedülálló jelenség a világtörté-nelemben. A német expanzió a Balti-tenger és az Adriai-tenger, az Elba és a Fekete-tenger között zajlott le, sőt keleten még távolabb, egészen a Volgáig terjedt. Még ennél is nagyobb mé-retei voltak a feudális arab expanzióknak, és még ezt is túl-szárnyalta az, amikor Oroszország kijutott a Csendes-óceán partjaira.

Magától értetődik, hogy éppúgy, mint más, hasonló esetek-ben, a német keleti expanzió sem megszakítás nélküli, egyen-letesen fejlődő folyamat volt. Az expanzió erősödésének szaka-szai váltakoztak időleges gyengülésének szakaszaival. Hozzá kell tennünk, hogy a német keleti expanzió sikereit és balsike-reit nemcsak Németország belső helyzete, hanem óriási mérték-ben a vele szemben álló közép-, kelet- és délkelet-európai or-szágok ereje és szervezettsége is meghatározta. Erre a tételre még nem egyszer vissza fog kellenni kanyarodnunk további vizsgálódásaink során. E vonatkozásban sokkal fontosabb annak hangsúlyozása, hogy a „Drang nach Osten” leglényegesebb dön-tő szakaszait az e kérdéssel foglalkozó irodalom már elég rész-letesen feltárta.⁵

A feudalizmus vizsgálódásaink tárgyává tett, a XVIII. század végéig terjedő időszakában pontosan meg tudjuk különböztetni a német keleti expanzió négy igen fontos hullámát.

A IX. században a keleti-frank feudális urak harca folyik a Nagymorva Állammal. Ezt a harcot a magyarok behatolása szakította meg. A magyarok szilaj kalandozásai során — különösen a X. század első felében — többször is végigpusztították nemcsak a szláv, hanem a német földeket is.

A X. század második felében és a XI. század elején a Német Birodalom az Elba menti és balti szlávokra tör, Csehországra és Lengyelországra. Támadása azonban nem vezet a német feudális urak nagyszabású keleti területhódító terveinek megvalósítására, kezdetben a X. század végén az Elba menti és a balti szlávok általános felkelése miatt, azután pedig, a XI. század elején, a hosszan tartó és véres lengyel—német háborúk, továbbá a kora-feudális Magyarország és Csehország bonyolult politikai játéka miatt.

A XIII. századtól a XV. század elejéig tartó időszakban a Habsburgok elragadják a szlovén földeket, a németek leigázzák az Elba menti és balti szlávokat, a poroszokat. Ez időre esik a Balti-tenger keleti partjaira irányuló expanzió, melyet Brandenburg, a Német és a Livóniai Lovagrend hajt végre. Ezt az expanziót a XIII. század közepén a „jégcsata” állítja meg, majd a grunwaldi csata és a huszita forradalmi mozgalom a XV. század elején, végül Lengyelország tizenhárom éves háborúja a Német Lovagrenddel (1454—1466) és a Livóniai Lovagrend Oroszország részéről történt szétverése a XVI. század közepén.

A XVI—XVIII. században megy végbe a Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot és Horvátországot is leigázó soknemzetiségű dunamedencei Habsburg-birodalom kialakulása. Ez a Habsburg-birodalom nagyméretű balkáni terjeszkedéshez kezdett. A XVII. század közepétől kezdődik a Hohenzollernek Poroszországának fellendülése is. A Hohenzollernek a XVIII. század elején elfoglalták Nyugat-Pomerániát, a XVIII. század közepén pedig Sziléziának legnagyobb részét, míg a század végén Lengyelország többszöri felosztásának eredményeként a lengyel földek oroszlánrészét is leigázták.

A keleti irányú német feudális expanzióknak ezt az utolsó, negyedik szakaszát szakították meg a XVIII. század végén, a XIX. század elején a francia forradalom eseményei és Napóleonnak az európai abszolút rezsimekkel vívott háborúi. E

háborúkból katona-politikai tekintetben mind Poroszország, mind Ausztria komolyan meggyengülve került ki.

A német keleti expanzió új szakasza — amely már a német és osztrák burzsoázia politikájához és ideológiájához kapcsolódott — a XIX. század közepén kezdődött. Ez a burzsoázia szövetséget kötött saját, kapitalista gazdálkodásra áttért földesuraival, valamint a Hohenzollernek és Habsburgok katonai-feudális monarchikus rezsimjével. Ez a szakasz azonban időrendileg már nem tartozik jelen tanulmányunk keretei közé.

A német feudális „Drang nach Osten” legfőbb szakaszainak rövid áttekintése azon a már megfogalmazott tételen kívül, hogy a „Drang nach Osten” nem valami megszokás nélküli, egyre erősödő folyamat volt, még egy másik fontos következtetést is lehetővé tesz számunkra: az idők folyamán nemcsak a német expanzió üteme változott, de változtak Németország feudális osztályának erői, valamint a „Drang nach Osten” politikájában érdekelt és az azt kezdeményező feudális urak csoportjainak összetétele is. Ennek folytán a „Drang nach Osten”-t az egész német nép történelmi missziójának nyilvánítani nemcsak teljesen tudományellenes, hanem az expanzió egyes szakaszaiban külön-külön is pontosan meg kell határozni a német feudális uraknak azokat a csoportjait, amelyek (az adott szakaszban) az expanzió kezdeményezői és végrehajtói voltak.

Meg kell mondani, hogy a német feudális expanzió ebben a vonatkozásban sem volt semmiféle kizárólagos jelenség.

Így tehát a német keleti expanziónak sem osztálytermészete, sem méretei, sőt még történelmi fejlődési ritmusa sem teszik önmagukban indokolttá, hogy azt éppen és kizárólag csak Németországra jellemző jelenségnek tekintsük.

Ha így áll a dolog, akkor hát miben áll a német keleti expanzió az a jellegzetessége, amely immáron több évszázad történéseit arra készíti, hogy ezt az expanziót aggályoskodva történelmi jelenségként elemezzék, hogy azt mint valami folyamatot, a legfigyelmesebben tanulmányozzák.

Nézetünk szerint ezt a jellegzetességet mindenekelőtt az határozza meg, hogy a véres „Drang nach Osten”, amely a feudalizmus időszakában a feudális német expanzió formája és iránya volt, a XIX. században — a bismarcki birodalom megszületésével — a német kapitalizmus, ezt követően pedig a német imperializmus burzsoa-junker nacionalista ideológiájának is egyik elemévé vált. Ideológiává válván, a „Drang nach Osten” a junker-földesúri osztálynak és a katonai-feudális mo-

narchiának segítséget nyújtott ahhoz, hogy szövetséget kössön a német burzsoáziával, és úgyszólván történelmi és ideológiai alapot szolgáltatott a harcias pángermanizmusnak. II. Vilmos idejében a német imperializmust szolgálta, az európai német hegemonia megteremtésére irányuló tervek „történelmi” indokolásaként, a Harmadik Birodalomban pedig az élettér és a szláv és más közép-, valamint kelet-európai népek faji alsóbbrendűsége fasiszta elméletének sarokköve lett, kiszolgálva a német imperializmusnak a világhuralom kivívására irányuló szörnyű terveit.

A „Drang nach Osten” azzal, hogy párhuzamosan, szoros kölcsönhatásban fejlődött, mint a keleti expanzió politikája és mint annak ideológiája, elősegítette a két pusztító világháború kirobbanását, melyek közül a második az emberi civilizáció pusztta fennmaradását is veszélyeztette. A „Drang nach Osten” eszméi ma is sarokkővé képezik mindama politikai erők ideológiájának, melyek az emberiséget harmadik világháborúval fenyegetik.

De ha már a fentiek szerint a „Drang nach Osten” sajátosságát a német feudális expanzió jelenségeként határozzuk meg, akkor nyilvánvalóan fel kell tennünk a következő kérdést is: a feudális expanzió a kapitalista expanzió ideológiai fegyverévé történt átalakulásának pusztta ténye véletlen jelenség-e Németország történetében (tágabban értelmezve — egész Kelet-, Délkelet, és Közép-Európa történetében), vagy ezt a megelőző keleti irányú német feudális expanzió konkrét történelmi folyamata készítette elő?

Ez a kérdés választ követel, hiszen éppen ettől függ a „Drang nach Osten”, mint történelmi jelenség, a Németországgal határos népek történelmi fejlődésére gyakorolt szerepének és befolyásának általános értékelése.

Úgy gondolom, erre a kérdésre csak egyetlen választ lehet adni: a „Drang nach Osten” sajátossága, annak imperialista ideológiává történt átalakulása nem volt történelmi véletlenség, hanem előfeltételei már adva voltak mind a „Drang nach Osten” feudalizmus korára eső fejlődési sajátosságaiban, mind pedig mindenekelőtt magában a német porosz-junker állam jellegében, hiszen ebben az államban a feudális tradíciókat, elsősorban pedig éppen a „Drang nach Osten”-t a hivatalos állami ideológia részévé tették.

A német feudális urak keleti expanziójáról beszélve, két igen fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Először: amikor ezek a feudális urak keleti előnyomulásukat megkezdték, ott

nem elmaradott, még az ősközösség stádiumában levő törzsekbe ütköztek, nem olyan törzsekbe, amelyek számára a történelmi tapasztalat tanúsága szerint az osztálytársadalom civilizációjával való pusztá érintkezés is pusztító hatású volt, hanem olyan népekkel, melyek már a feudális társadalomfejlődés útjára léptek. Hangsúlyozni kell, hogy ez a megfigyelés nemcsak a IX—X. századbeli szláv népekre vonatkozik, akik már megalkották saját, viszonylag egységes erős kora-feudális államait, hanem vonatkozik ez a magyarokra is, akik a X. század folyamán a magasfokú helyi kultúra átvétele folytán gyorsan keresztülmentek a földművelő országra jellemző feudális viszonyok kialakulásának időszakán és a X. század végére az európai politikai küzdőtéren már kora-feudális típusú erős államként jelentkeztek. Sőt, vonatkozik ez a Keleti Baltikumra is, bár a feudalizálódási folyamat itt viszonylag sokkal lassúbb ütemben játszódott le.

Ez a helyzet természetes következménye volt az anyagi kultúra ama magas fejlettségi színvonalának, melyet e népek időszámításunk első évezredében értek, úgyhogy a X. században a szláv népek gazdasági életük egyetlen fontos területén sem maradtak el nyugati szomszédaiktól.⁶ Ugyanakkor magának Németországnak a fejlődésére az volt a jellemző, hogy észrevehetően elmaradt Nyugat-Európa országaitól. Különösen fontos ennek hangsúlyozása Szászországgal kapcsolatban⁷, ahová a X. században az ország politikai életének központja áthelyeződött.

Másodszor: A német feudális urak sok évszázados véres keleti expanziója számos sikerük ellenére, melyek folytán a német nyelvterület jelentősen kiterjeszkedett, mégsem vezetett a német feudális urak teljes elhatalmasodására Közép- és Délkelet-Európában, s még kevésbé Kelet-Európában. A német expanzió következménye Európa e részében a nemzeti ellentétek kiéleződése, a nemzeti öntudat fellendülése lett az olyan országokban, mint Lengyelország, Magyarország, Oroszország stb., ami egyenes következménye volt ez országok általános, bár nem egyenletesen fejlődő társadalmi-gazdasági és kulturális folyamatának.

Más szavakkal: a német „Drang nach Osten”, bár lényeges befolyást gyakorolt Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa népeinek történelmi fejlődésére, bizonyos kivételektől eltekintve (amiről alább még szó lesz), nem tudta megakasztani e népek önálló fejlődését.

A második tényező magától értetődően a legszorosabb ge-

netikai kapcsolatban áll az elsővel. Ugyanakkor ezek a körülmények megszabták a német burzsoá nacionalizmus rendkívül kegyetlen természetét is, hiszen a német burzsoázia feladatául nemcsak a szomszédos népek egy vagy más formában történő leigázását tűzte maga elé feladatul, hanem arra törekedett, hogy ezeket nem történelmi, önálló politikai, gazdasági és kulturális fejlődésre képtelen népekként tüntesse fel. Nézetünk szerint figyelemmel a német keleti expanzió területi és időbeli méreteire, figyelemmel annak történelmi jelentőségére (itt önként kínálkozik az összehasonlítás a lengyel mágnás-szlachta keleti irányú terjeszkedésével, amely már a XVII. század közepén megsemmisítő vereséget szenvedett), e két tényezőnek kell meghatároznia e téma problémakörét is.

Közismert, hogy a német feudális keleti expanzió távolról sem egyedül katonai-politikai agresszió formájában játszódott le. A „Drang nach Osten” egész története szempontjából a német expanzió más, társadalmi-gazdasági, demográfiai és ideológiai formái is hatalmas jelentőséggel bírtak, mivel azokat a német feudális urak saját keleti politikájuk érdekében tudták hasznosítani. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy az expanzió kivül a történelmi fejlődés mindeme szféráiban élénk és gyümölcsöző, mindkét felet kölcsönösen gazdagító érintkezés is fennállott a német nép és keleti, valamint délkeleti szomszédai között. Következésképp tanulmányunk problémakörének meghatározásánál világos választvonalat kell húznunk a német feudális expanziót szolgáló jelenségek és a normális, gyümölcsöző történelmi kapcsolatok között.

Áttérve tanulmányunk legfőbb problémakörének jellemzésére, állapítsuk meg annak kezdeti határát. Ilyen természetes határvonalként szolgálhatnak nézetünk szerint a népvándorlás korának eseményei és az antik, rabszolgatartó termelési mód bukása Európában. A szovjet történetírásban már gyökeret vert az a felfogás, hogy a germánokon kívül éppen a szláv törzseknek a VII. században befejeződött vándorlása játszott döntő szerepet a feudális Európa kialakulásában.⁸ De ha a nagy népvándorlás „előretörésében és rohamában” a szlávoknak ilyen szerepet tulajdonítunk, ez rendkívül lényeges általános történelmi következtetéseket tesz lehetővé számunkra. A középkori Európa arculata ezek szerint nem román—germán volt, mint ahogy ezt a polgári irodalomban L. Ranke óta hangsúlyozták,⁹ hanem román—germán—szláv, amit egyébként bizonyos nyugatnémet történészek¹⁰ sem képesek teljesen tagadni. Más népekkel együtt a szlávok is megalkotói voltak az új feudális

Európának, megalkotói a feudalizmus-korabeli új európai civilizációnak, örökösei az antik kultúrának. A feudális európai civilizáció éppen a szláv népek haladó társadalmi fejlődése következtében terjeszkedett ki Közép- és Kelet-Európa tágas térségeire, messze túlhaladva az antik civilizáció földközi-tengeri körének határait. Ha pedig elfogadjuk a társadalmi-gazdasági szintézisnek B. F. Porsnyev által javasolt tágabb értelmezését, amely tekintetbe veszi az antik technikai hagyományok, a pénzrendszer, az írásbeliség, a jogrend, végül a mitológia és az eszmei örökség szerepét is,¹¹ úgy el kell ismernünk, hogy a szlávok az európai feudális fejlődés alapját képező szintézisnek aktív elemei voltak nemcsak a Balkánon, a Kelet-Római Birodalom határain belül, majd később Bizáncban, hanem az általuk lakott egész terület végtelen térségein is.

De ha a II—VII. században a germán és szláv törzsek általában analóg szerepet játszottak Európa történetében és mintegy természetes szövetségesként léptek fel az elavult rabszolgatartó rendszerrel vívott harcukban, úgy már ennek a korszaknak a vége felé meg lehet figyelni a keletre irányuló germán (frank) feudális expanzió első jelenségeit is.

Teljesen érthető, hogy a feudális viszonyok között ennek az expanzióknak mindenekelőtt katonai-politikai formában kellett jelentkeznie.

Itt mindjárt azzal a fenntartással kell élnünk, hogy ez az expanzió a különböző korokban más és más befolyást gyakorolt a szomszéd népek történeti fejlődésére, és az — amint ezt már korábban mondtuk — távolról sem vezetett azonos eredményekre.

A véres és pusztító jellegű német feudális expanzió a korai középkorban Európa középső és keleti részeiben kialakult, viszonylag egységes kora-feudális államok ellen irányult. A német feudális uraknak számos esetben sikerült egymás ellen ugrasztani keleti szomszédaikat (Lengyelországot és Csehországot, Lengyelországot és Oroszországot, Csehországot és Magyarországot). De éppen a német expanzió elleni harc volt hatalmas ösztönzője a Németországgal szomszédos országokban lefolyt egységesítő folyamatoknak is. Meghatározott sajátosságokkal rendelkezett ebben a vonatkozásban az Elba menti és balti szlávoknál lejátszódott történelmi folyamat, ahol is a német feudális expanzió végeredményben a politikai konszolidáció fékeződését eredményezte. Mindaddig, amíg a Német Birodalom szomszédságában hatalmas és önálló kora-feudális monarchiák léteztek, a német feudális urak keleti sikerei nyilvánvalóan jelen-

téktelennek látszanak, ha azokat a rájuk pazarolt erőfeszítésekkel vetjük össze. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott a feudális széttagoltság korában. Ekkor már a német feudális uraknak sikerült alapos hasznot húzniuk a szomszédos országok feudális urainak egymás közötti ellentéteiből, és sikerült határait Kelet felé előretolni. Nagy jelentőséggel bírt itt az a tény is, hogy éppen a birodalom keleti részében, a leigázott területeken, a feudális széttagolódás folyamatai lényegesen erőteljesebbül játszódtak le, mint a nyugati hasonló folyamatok. Itt Keleten nagy államképződmények alakultak, melyek terülehódító keleti politikát folytattak (Brandenburg, a balti német lovagrendek, a Habsburgok örökös tartományai). Különösen jelentős sikereket értek el a német feudális urak a Balti-tenger körzetében, ahol nemcsak az Elba menti és balti szlávokat és a lengyel területek egy részét igázták le, hanem a Keleti Baltikum területét is, és csak Oroszországgal megütközve szenvedtek döntő vereséget. Mindazokban az esetekben, amikor a német feudális uraknak sikerült tartósan megvetni a lábukat a meghódított országokban, ez országok normális politikai fejlődése erőszakosan megszakadt. Egyaránt vonatkozik ez Szlovéniára és az Elba menti és balti szlávokra, Pomerániára, Poroszországra, a Keleti Baltikumra, ahol később a lett és észti nép kialakult. Sőt mi több, éppen a meghódított területeken alakultak ki azok a német politikai szervezetek (a Habsburgok birtokai, Brandenburg, a Német és Livóniai Lovagrend), amelyek a továbbiakban a kelet felé irányuló német feudális agresszió fő tűzfészkeivé váltak.

A német feudális agresszió fejlődési folyamatai már bonyolultabbak és részletesebb elemzést követelnek a következő időszakban, amikor Közép- és Kelet-Európában nemzeti államok kezdtek kialakulni. Lengyelország és Litvánia példája arról tanúskodik, hogy a német feudális agresszió az egyes területek nemzeti államkeretben történő centralizációjának, egyesülésének folyamatában ebben az időszakban is a gyorsító tényező szerepét tudta játszani. Ennél bonyolultabb és ellentmondásosabb a cseh állami folyamat, különösen attól a pillanattól kezdve, amikor éppen Csehország lett a Német Római Szent Birodalom központja. Kiegészítő tanulmányozást igényel még az a tény is, milyen jelentősége volt ennek Szilézia további sorsának alakulására.

Másrészt Közép- és Kelet-Európában a nemzeti államok kialakulási folyamatai nagyon hamar átnöttek a soknemzetiségű államok kialakulási folyamataivá. Nem kétséges, hogy Lengyel-

ország és Litvánia vonatkozásában ebben a feudális német előretörés hasonló szerepet játszott ahhoz, mint amilyen szerepe Oroszország szempontjából a tatár fenyegetésnek volt. A XIV., de különösen a XV. században a német feudális előretörést olyan közép-európai országok is megsínylették, mint Csehország és Magyarország. De már a XIV. század közepétől kezdve egy másik külső tényező is komoly befolyást kezdett gyakorolni Európa politikai fejlődésére, és ez a török feudális agresszió volt. Éppen e körülmények között jöttek létre azok a különböző dinasztikus kombinációk, melyek egyesítették, vagy megkísérelték egyesíteni Lengyelországot és Magyarországot; Lengyelországot és Litvániát; Lengyelországot, Litvániát és Csehországot; Magyarországot és Csehországot; Csehországot és Ausztriát. E kombinációk alapján játszódtott le a két soknemzetiségű állam — a lengyel és az osztrák állam kialakulási folyamata. E folyamat már a XVI. században teljesen világossá vált amikor megalakult a Rzecz Pospolita, a dunamedencei soknemzetiségű állam központjává pedig a Habsburgok ausztriai birtokai lettek. A Habsburgok és Jagellók versengése e térségben a Habsburgok győzelmével végződött, akik a XVII. században teljesen maguk alá rendelték Csehországot és megkezdték balkáni expanziójukat.

Az események ilyen irányú fejlődéséhez a XV—XVI. században nem kis mértékben járult hozzá az a keleti expanziós politika is, melyet a lengyel mágnások és a lengyel nemesség folytatott. Ezeket sokkal inkább érdekelték egy lengyel—litván, semmint egy lengyel—magyar vagy lengyel—cseh unió tervei. A lengyel—litván keleti expanzió nemcsak megkönnyítette a Habsburgok helyzetét a Duna-medencében, hanem a továbbiakban megteremtette Poroszország gyors megerősödésének feltételeit is, ami már a XVII. század derekán megindult.

Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa XVI—XVIII. századbéli fejlődésével kapcsolatban külön tanulmányozást érdemel az a kérdés, vajon mi volt az osztrák—török háborúk jelentősége a balkáni felszabadító mozgalmak fejlődése szempontjából, valamint, hogy mi volt a Habsburgok és a római kúria szövetségének hatása a német feudális urak Oroszország és a Rzecz Pospolita irányában folytatott politikájára.

Így tehát a lengyel—litván feudális urak keleti expanziója és Oroszország gazdasági és politikai elszigetelésére irányuló politikája — ami különösen szemléletesen nyilvánult meg a Baltikumért folytatott harc során — egyik oka volt a keleti

és délkeleti irányú német feudális expanzió XVI—XVII. századbeli sikeres előrehaladásának.

A XVII. század Közép- és Kelet-Európában teljesen új erőcsoportosulást hozott magával. Észak- és Kelet-Európában Oroszország lett a legerősebb hatalom. Oroszországnak sikerült kijutnia a Balti-tengerre, majd Törökországgal folytatott harca eredményeként magához csatolta a Krím-félszigetet és megerősítette helyzetét a Fekete-tengeren. De Oroszország katonai és politikai hatalmának szüntelen növekedésével párhuzamosan folytatódott a militarista Poroszország erősödése is. Poroszország kihasználta azt, hogy Oroszországnak Svédországgal folytatandó háborúja miatt érdekében állott a porosz szövetség, kihasználta továbbá a Rzecz Pospolita katonai és politikai gyengeségét, s ily módon már a második északi háború során sikerült birtokba vennie Nyugat-Pomerániát. Szilézia legnagyobb részének a XVIII. század közepén történt megszerzése Poroszországot a Birodalom két legerősebb államának egyikévé tette. A XVIII. század végén pedig a területtrábló cári politikának a Rzecz Pospolitában elszenvedett balsikerei, és a cárizmus ama kísérleteinek kudarca, hogy ezt az országot kizárólagos befolyása alá vonja, valamint a Törökországgal folytatott küzdelemben támadt nehézségei, továbbá a francia polgári forradalomtól való félelme oda vezettek, hogy Lengyelország felosztásainak eredményeként a lengyel területek legnagyobb része a Hohenzollernek hatalma alá került. Lengyelország másik részét a Habsburgok kapták, akik ugyanakkor balkáni expanziójukat is tovább folytatták. Lengyelország harmadik felosztása volt a német feudális „Drang nach Osten” kulminációja. Figyelembe kell azonban venni, hogy a Hohenzollernek sikereit nem egyedül és talán nem is annyira Poroszország gazdasági és politikai megerősödése váltotta ki, mint inkább a Rzecz Pospolita katonai és politikai erőtlensége, valamint a cárizmus politikai vonalvezetése. A cárizmus viseli a teljes történelmi felelősséget azért, hogy a XVIII. század végén a német feudális urak rabigába hajtották az egész lengyel népet és az ukrán nép egy részét is.

Igy tehát a német feudális urak keleti expanziójának méreteit és irányát nemcsak saját terveik és erejük szabta meg, hanem szomszédaik belső fejlődése, a Közép-, Kelet- és Észak-Európa államai közötti ellentétek, és az erők általános megosztása ebben a körzetben.

Magától értetődik, hogy a német feudális „Drang nach Osten” előhaladása nemcsak Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa szláv és más népeinek sorsára gyakorolt befolyást. Nem marad

hatott ez hatás nélkül magának Németországnak a fejlődésére sem. Igaz, hogy e problémakör sokoldalú vizsgálata már kívül esik e tanulmány keretein, azonban e problémakör néhány aspektusát itt is érinteni kell, ha csak előzetes kérdésfeltevés formájában is.

A legelső, amire véleményünk szerint a figyelmet összpontosítani kellene, az a tény, hogy a XIII—XIV. században a keleti expanzióban a kezdeményezést olyan német politikai képződmények vették át, amelyek a Birodalom keleti peremvidékén (a német feudális urak által meghódított szláv területeken és a Baltikum népeinek területén) keletkeztek. Brandenburg, a Német Lovagrend és a Habsburgok expanziójukban természetesen felhasználták a Birodalom többi része feudális urainak támogatását is, de ugyanakkor az expanzió erősödésének mérvében Németország politikai életének központjaiban is eltolódás következett be. Ezért teljesen jogosnak tűnik ama tétel felállítása, hogy a keleti expanzió talán még annál is nagyobb mérvben, mint a feudális szétagoltság korában az olasz hadjáratok, fékezte Németországban a centripetális és elősegítette a centrifugális erők fejlődését, és így következképp akadályozta a német nép további nemzeti konszolidációjának folyamatát. A XVI. században, a soknemzetiségű Habsburg-birodalom megalakulásával, a politikai központ keletre történő áttolódása már teljesen befejezett történelmi folyamat jellegét öltötte. Még szemléletesebb e tekintetben a XVII. század, melyet Poroszország és Szászország megerősödése jellemzett. Ezért teljesen törvényszerűnek tűnik, hogy a XVIII. században a Birodalmon belüli vezető szerepért vívott harcban már Ausztria, Poroszország és Szászország lépnek föl legfőbb vetélytársként. Közben a vetélytársak mindegyike arra törekedett, hogy Közép- és Kelet-Európa országainak erőforrásaira támaszkodjék. A soknemzetiségű Duna-monarchia élén álló Habsburgokról még csak nem is szükséges részletesen beszélni. Fontosabb annak kihangsúlyozása, hogy Szászország megkísérelte a szembe szegülést a Habsburgokkal, mindenekelőtt a Rzecz Pospolita-val kötött uniójára támaszkodva. Az unió sikertelensége, Szilézia Poroszország részéről történő elfoglalása és a Rzecz Pospolita ismételt felosztása a Hohenzollerneket tette a Habsburgok legfőbb vetélytársává. Lengyelország ismételt felosztása a porosz politika feltétlen sikere volt. Ez gyengítette Ausztria pozícióját a Birodalmon belül¹² és a cárizmus politikájának nyilvánvaló kudarcát jelentette. A XVIII. század végén, a XIX. század elején elszenvedett kudarcok ellenére a XVIII. század vé-

gén történt porosz területi hódítások és Szászország egy részének a XIX. század elején Poroszország részéről történt megszállása fontos szakasz volt az osztrák—porosz vetélkedés folyamatában, mely előkészítette Poroszország győzelmét és a Németország egyesítésére vonatkozó porosz, kismémet program diadalát. Ezt a Németországot a vaskancellár alakja személyesítette meg.

A katonai és politikai expanzióval szoros kapcsolatban kell vizsgálat tárgyává tennünk a német keleti behatolás társadalmi-gazdasági és demográfiai formáit is. Itt természetesen nem a népek közötti normális gazdasági és kulturális kapcsolatokról van szó, olyanokról, amelyek előmozdították általános társadalmi fejlődésüket, hiszen az elszigetelődés sohasem teremtett kedvező feltételeket az emberi társadalom progresszív fejlődéséhez. Itt inkább arról van szó, milyen mértékben sikerült kihasználniuk a német feudális uraknak és a kereskedelmet kézben tartó vezető rétegnek a keleti expanzió céljaira azokat a sokrétű gazdasági kapcsolatokat, melyek a tanulmányunk tárgyát képező európai régió országai között az évszázadok folyamán kifejlődtek, mennyiben sikerült e kapcsolatok fejlődését saját expanziós érdekeik szolgálatába állítaniuk.

Már a forradalom előtti irodalomban is felfigyeltek arra a tényre, hogy a német Hansa a balti kereskedelem kifejlesztésében felhasználta szláv elődei gyümölcsét, és hogy a Baltikumban a Hansa-városok elődei szláv városok voltak.¹³ Még fontosabb annak megállapítása, hogy a régtől fogva kialakult kereskedelmi útvonalak bizonyos mértékben már megszábták a német — és részben a dán — feudális agressziókat az Elba menti és balti szlávok elleni irányát, a német feudális urak Lengyel-Pomeránia, a porosz földek és a Keleti Baltikum elleni támadását, hogy a német feudális agresszió e körzetében nemcsak területhódítást és lakosság-leigázást tűzött céljául, hanem azt is, hogy a balti kereskedelmet e német feudális uraknak és a német városok kereskedelmet kézben tartó vezető rétegeinek rendeljék alá. A Német Lovagrend a Visztula torkolatának birtokba vétele után hatalmas hasznot húzott a lengyel exportból. Nem véletlen, hogy a XVIII. században a Hohenzollernek éppen a Visztula torkolatának megszerzésére törekedtek oly szívósan, így igyekezvén gazdaságilag elnyomni keleti szomszédjukat. A Livóniai Lovagrend Pszkov és Novgorod elleni támadásának célja nyilvánvalóan szintén Oroszország balti-tengeri kereskedelmének bojkottja volt, s a Baltikumon át folyó orosz exportnak és importnak a rend kezében történő monopolizálása.

Itt jutunk el azonban egy szélesebb körű problémához, az Elbától keletre folyó, nemcsak feudális, hanem városi német betelepülések problémájához is. Ez a XII—XVII. században nemcsak azokra a területekre terjedt ki, amelyek közvetlenül a német feudális urak hatalma alatt álltak (az Elba menti és balti szlávok által lakott területekre, Poroszországra, a Keleti Baltikumra), vagy a Birodalom szerves részévé vált területekre (Nyugat-Pomerániára, Sziléziára, Csehországra és Morvaországra), hanem Lengyelországra és Nyugat-Ukrajnára, Szlovákiára és Magyarországra is. A német településeken a vezető szerep mindenekelőtt a nemzetközi átmenő kereskedelem fejlődésében érdekelt városi patriciusok kezében volt. A német települések láncolata végighúzódott a Nyugat-Európát és Németországot a Balkánnal, Kelet-Európával és a Balti-tenger medencéjével összekötő valamennyi fontos útvonal mentén.

A német feudális és patriciusi betelepítések értékelésében a szovjet történetírásban még azokban az esetekben sincs ellentét, amikor a betelepítés nem járt területi hódításokkal. Úgy tekintik ezeket, mint a keletre irányuló német agresszió akár nyílt, akár leplezett formáját. Ezek a betelepítések minden egyes esetben megbontották az uralkodó osztály nemzeti egységét és olyan rétegeket teremtettek benne, melyeknek nem állt érdekében annak az országnak az önálló nemzeti fejlődése, amelyben a település létrejött. Különösen szemléletes e tekintetben a Balti-tenger keleti partvidékének (Lettországnak és Észtországnak) a sorsa a XVI—XVIII. században, a maga német nemességével, városainak német patriciusaival és gazdag német polgárságával. A nemességet csak saját társadalmi kiváltságai érdekelték, a városi vezető réteg csak kereskedelmi közvetítő szerepéből származó hasznával törődött. Ugyanez volt a helyzet Sziléziában és Nyugat-Pomerániában is. Lengyelországban az ország egyesítési folyamata Poznan, Krakkó és a többi városok német patriciusainak ellenállásába ütközött; Csehországban a XIV. század végén, a XV. század elején a nemzeti fellendülés elkezdődött ellenzői éppen a német feudális urak, a német papság és a városi német patriciusok voltak.

Magától értetődően teljesen másképp kell értékelnünk azoknak a betelepítési folyamatoknak a jelentőségét és szerepét, melyek a kétkezi dolgozók — parasztok és kézművesek áttelepítésével voltak kapcsolatosak. A közép- és kelet-európai országokban a középkorban a német parasztok betelepítése különböző mértékben folyt és a különböző országok történeti fejlődésében nem azonos szerepet játszott. A német telepések

cseh területekre irányuló áradata korábban elkezdődött, és nyilvánvalóan nagyobb méreteket öltött, mint például Kis- és Nagy-Lengyelország lengyel területein. Magában a Lengyel Királyságban a német falusi és városi betelepítés mértéke keleten érezhetően kisebb volt, mint nyugaton. Mivel a betelepítések hozzájárultak a termelőerők fejlesztéséhez és az ország belső gazdasági kiaknázásához, azok progresszív szerepet játszottak. Csehország és Lengyelország területének nagy részén éppen ilyen jellegű német városi és falusi betelepítésekkel van dolgunk. Ez a betelepítés nem zavarta meg az ország nemzeti egységét, hanem a jövevény és a helyi lakosság közti szoros gazdasági és kulturális kapcsolatok meggyorsították a német telepeselemek az őslakossághoz történő asszimilációs folyamatát. Az adott esetben talán még helyénvalóbb is lenne a „konzolidáció” kifejezést használni. Lengyelországban a jövevény lakosságnak az őslakossággal egyetlen népiség keretén belül történő konzolidációs folyamata már a XV. században teljesen tisztán megmutatkozott.

A középkori falusi és városi betelepítés más történelmi következményekkel járt azokban az esetekben, amikor az először is: a német feudális urak által meghódított területekre történt, a helybeli uralkodó osztály egyidejű megsemmisítése vagy elnémetesítése mellett; másodsorban: amikor a betelepítés méretei már komolyan megbontották az ország nemzeti egységét.

Úgy gondoljuk, egymagában a feudális betelepítések nem okozhatták a helyi lakosság természetes nemzeti fejlődési folyamatának teljes megakasztását. Így például a Balti-tenger keleti partvidékére történt feudális német betelepítés, az, hogy a Keleti Baltikum városaiban a kulcspozíciókat a német elem ragadta magához, még nem vonta maga után a helybeli lett és észtlakosság alapvető tömegeinek elnémetesedését. A lengyel és litván feudális urak keleti expanziója, a feudális uralkodó osztály ellengyelesítése Ukrajnában, Belorussziában, és Litvániában kevés kivételtől eltekintve (Vilno környéke) még nem eredményezte az ukrán, belorussz és litván lakosság valamilyenre is tömegesen nevezhető ellengyelesedési folyamatát. A Volga menti népek is évszázadokon keresztül megőrizték a maguk etnikai sajátosságait, még a cári Oroszország keretein belül is.

Nyilvánvaló, hogy a jövevények számára a helyi lakosság asszimilálása csak abban az esetben válik lehetővé, ha a feudális területhódítás és az uralkodó osztály soraiban bekövetkezett nemzetiség-változás az ország nagymérvű betelepítésével és a

helybeli lakosság nemzetiségi diszkriminációjával jár együtt. Nyilvánvalóan éppen ilyen folyamatok játszódtak le azokon az Elba menti és balti szláv területeken, ahol a helybeli lakosságot nem semmisítették ugyan meg a hódítás során,¹⁴ de a jövevény lakosság azt fokozatosan elnyelte: Poroszországban, Nyugat-Pomerániában, részben Sziléziában és Csehország északi területein.

Egyes esetekben a betelepítés élesen megbontotta az ország nemzeti egységét, akadályokat gördített az ország nemzeti és politikai konszolidációjának az útjába; más esetekben egész nemzetiségek eltűnésére vezetett (obodriták, ljuticsok, poroszok). A közép- és kelet-európai népek további sorsa szempontjából e betelepítések fő veszélye abban állt, hogy megteremtette a feltételeket a keletre irányuló német feudális agresszió messze előretölt előőrseinek a létrejöttéhez.

A német falusi és városi betelepítéseket a német városjog átvétele kísérte, falun és városban egyaránt. Ennek következtében Lengyelországban és Csehországban olyan sajátos falusi jogrendszer alakult ki, amely eltérést mutatott a magában Németországban alkalmazott falusi jogszabályoktól. Ez a jogrendszer azzal, hogy szabályozta a parasztlakosság szolgáltatásait és jogi helyzetét, azzal, hogy előmozdította az ország gazdasági kiaknázását, érezhető szerepet játszott mindkét ország termelőerőinek fejlődésében. Bonyolultabb képet mutatott a német városjog átvétele. A német városjog átvételét megelőzte nemcsak a városok, de a városi szervezet önálló fejlődése is Közép- és Kelet-Európában¹⁵ (a szláv népeknél a városi jog és városi szervezet önálló fejlődését a régi orosz városok tanúsíthatják), továbbá a városi lakosság harca a városjogok kivívásáért. A szláv városokra vonatkoztatva a szovjet és lengyel irodalomban ez a kérdés már megvilágítást nyert.¹⁶ Nem kellően tisztázottnak kell tekintenünk azt a kérdést, milyen volt a német városjog kihatása a németesítési folyamatra azokon a területeken, ahová tömeges német betelepítések történtek, továbbá azt a kérdést, mi volt a jelentősége a közép- és kelet-európai országok életkörülményei között is változatlanul átvett német jogrendszernek a kései középkor (XVI—XVII. század) városi életének fejlődése szempontjából, például Ukrajnában.

Most már csak az van hátra, hogy a német feudális „Drang nach Osten” ideológiai vonatkozásait is érintsük, de éppen csak hogy érintsük, mivel a feudalizmus korabeli „Drang nach Osten” ideológiai problémakörének valamennyire is részletes elemzése külön tanulmányt igényel. Csaknem az egész közép-

kor folyamán a harcos kereszténység ideológiája szolgált a német feudális urak keleti irányú expanziójának legfőbb ideológiai indokolásául, az egyházszakadás után pedig a katolicizmus ideológiája. Ehhez az ideológiához kisebb-nagyobb mértékben mindig hozzájárult a nemzeti gőg, bár magától értetődően a feudális nacionalizmus a kapitalizmus-korabeli nacionalizmushoz képest még sokkal kevésbé fejlett jelenség volt. A szász dinasztia egyetemes birodalmi ideológiája, akárcsak azt megelőzően a keleti-frank feudális urak ideológiája, lényegében Róma egyetemességén nyugodott, mint ahogy a bizánci egyetemesség több-kevesebb mértékben a konstantinápolyi patriarchátus egyetemességére, a bizánci császár cezaropapizmusára épült.¹⁷ Az egyetemes Szent Német Római Birodalom elmélete, amely véglegesen a XII. és XIII. században alakult ki, s amely a bibliai keresztény ideológián alapult (a bizánci császárság ideológiáján), és amely az államjog területén antik hagyományokat is felhasznált — azt hirdette, hogy Róma viláгурalmi joga kifejezetten a német népre szállt át.¹⁸ Ez az elmélet, összekapcsolva a Német Lovagrend és Brandenburg területhódító ideológiájával, a lovagi hódítónak azzal a tendenciájával, hogy a leigázott lakosokat alsóbbrendű lényekként kezelje, és a városi patriciusok sorából jövő telepeseknek ama kísérletei, hogy az általuk kizsákmányolt helybeli lakossággal dölyfösen bánjanak, mindez alkalmas közeget teremtett a német feudális sovinizmus kifejlődéséhez. Ez a sovinizmus a későbbiekben a legszélsőségesebben a porosz-junker értelmezésű sovinizmusban jutott kifejezésre. A kelet-, közép- és délkelet-európai államok mind a bizánci, mind a német egyetemességgel rendszerint saját politikai és egyházi önállóságuk programját igyekeztek szembeállítani, bár egyes esetekben egyik-másik ország feudális urai arra is kísérletet tettek, hogy magát az egyetemes birodalmi ideológiát használják ki saját érdekükben. Ilyen értelemben semmi alapunk nincs arra, hogy Európát két zárt szférára osszuk: a bizánci és a nyugati szférára. Más dolog, hogy az egyházszakadás egyenes következménye volt a nemzeti és vallási ellentétek kiéleződése, és hogy ez fékezőleg és gátlólag hatott az európai nemzetközi érintkezés folyamataira.

Míg a pravoszláv hitű országokban a német feudális agreszió katolikus ideológiája a vallási kizárólagosság gyors felerősödését vonta maga után, addig más országokban, például Lengyelországban, ugyanez az uralkodó osztályt arra ösztönözte, hogy saját országukban is kultiválják a harcos katolicizmus ideológiáját. Ez az ideológia Közép- és Kelet-Európában így

mindkét esetben egyaránt a nemzeti ellentétek újbóli kiélestedésének ösztönzőjévé vált, akadályozta a német feudális előretöréssel szembeszegülő erők konszolidációját. Lengyelországnak csak az imént idézett példája e tekintetben rendkívül szemléltető. Jagello és Oleśnicki katolicizmusa (melyet a Német Lovagrend katolicizmusával állítottak szembe) leküzdhetetlen akadálnak bizonyult Lengyelország és Litvánia, a huszita Csehországgal létesítendő uniójának útjában, az ellenreformáció diadala pedig a Rzecz Pospolitą a keleti szláv népek szélsőséges vallási-kulturális elnyomásának eszközévé változtatta.

A reformációnak Németország keleti részében aratott diadalával (a reformáció eszméi terjedésének szerepe a lengyel nyugati területek elnémetesítő folyamatában ez ideig még kéllően nem tanulmányozott kérdés), majd pedig Ausztriában és Poroszországban az úgynevezett felvilágosult abszolutizmus rendszerének megteremtésével teljesen érthető módon változásokon ment keresztül a német feudális expanzió ideológiája is. A XVIII. században a Habsburgok és Hohenzollernek németesítő politikájukat úgynevezett állami célok érdekében folytatták, és bevezették a monarchia iránti feltétel nélküli odaadó hűség ideológiáját. A német hivatalnok réteg túlsúlya az osztrák és porosz államapparátusban viszont a német feudális, majd később burzsoá sovinizmus kultiválásához vezetett el.

Meg kell egyébként mondani, hogy a német feudális „Drang nach Osten” területhódító ideológiája Közép- és Kelet-Európa országaiban nemcsak kizárólag reakciós jelenségeket hívott életre. Amint már mondtuk, a német agresszióra adott válasz az állami önállóság programjának előtérbe állítása volt, és pedig nemcsak a kora-feudális időszakban, hanem később is, a nemzeti feudális államok megalakulásának idején. Csehországban, Lengyelországban és Litvániában az a hatalmas nemzeti fellendülés, melyet Grunwald és a huszita háborúk tesznek emlékezetessé, és amely világosan visszatükröződött a huszita mozgalom forradalmi ideológiájában és Pavel Vlodkovic arról írt értekezésében, hogy a pogányok erőszakos kereszténységre térítése törvénytelen, ugyancsak a német feudális „Drang” elméletére és gyakorlatára volt válasz.

A Hohenzollernek és Habsburgok németesítő politikája a XVIII. század végén azáltal, hogy sértette a nemzeti érzéseket, nemcsak a nemzeti-felszabadító mozgalom fellendülésének viszonyai között ment végbe, hanem ezt a fellendülést még aktivizálta is.

A feudalizmus korának fontos, bár távolról sem felderített

kérdése az úgynevezett szláv kölcsönösség eszméjének szerepe a támadó német feudális urakkal folytatott küzdelemben. A XV—XVII. században ez eszme visszhangjai elég világosan fellelhetők a huszita Csehországban, Lengyelországban, Horvátországban és Dalmáciában. A legvilágosabban ez az eszme Jurij Križanić műveiben jutott kifejezésre. A XVIII. század második felében megszületett a szlavisztika is, mint önálló tudományág.

A német feudális „Drang nach Osten” tanulmányozásával kapcsolatos problémakör e rövid áttekintésének befejeztével természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy az semmi módon sem meríti ki valamennyi, tanulmányozásra váró problémát, s annál kevésbé tehet javaslatot a felvetett kérdések bármiféle végleges eldöntésére. Jelen tanulmány szigorúan előzetes jellegű, s célja csupán annyi, hogy a legáltalánosabb vonásokban felvázolja a lehetséges kutatások néhány, szerintünk fontosnak látszó irányát.

De a fentebb elmondottak alapján egyetlen következtetés mégis megalapozottnak látszik: a „Drang nach Osten”, bármilyen szemszögből is vizsgáljuk azt, mindig reakciós jelenség volt, amely zavarta Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa népei gazdasági, politikai, kulturális, nemzeti és etnikai fejlődésének normális menetét. Kelet-Európában a német feudális urak és a városi vezető réteg korántsem a nemzetközi érintkezés megszervezőinek szerepét játszották, hanem a népek közötti normálisan fejlődő kontaktusokat expanziójuk és elnyomásuk eszközévé változtatták. Németország uralkodó osztályainak politikája Európa e térségében nem a népek kölcsönös előnyökkel járó integrációját szolgálta, hanem a német nép és szomszédai közötti nemzeti ellentétek kiélezéséhez vezetett, elősegítette Kelet-Európában a népek közötti ellentétek kiéleződését. Épp ezért a német feudális „Drang nach Osten” problémakörének, a Németországgal szomszédos országok történelmi sorsában játszott jelentőségének tanulmányozása ma tudományosan is aktuális, hiszen az európai integráció kérdései ma eleven és sokoldalú megvitatás tárgyát képezik. Az adott esetben a kapcsolatok fejlesztését megelőzően szabatosan és teljes mértékben tisztázni kell mindazt, ami az ilyen irányú fejlődésnek a múltban is akadály volt.

V. D. KOROLJUK cikke
a Szovetszkoe Szlavjanovedenie
1966. 4. számában.

¹ K. Szajnocha. Opowiadania historyczne. II. kötet. Lwów, 1961. 10—11. old.

² Lásd: „Német expanzió Közép- és Kelet-Európában”. Tanulmánygyűjtemény az úgynevezett „Drang nach Osten” történetéhez. Moszkva, 1965. 42—44. l.

³ E tanulmánynak nem célja, hogy általános áttekintést adjon a „Drang nach Osten” kérdéseivel kapcsolatos irodalomról.

⁴ Lásd például olyan neves kutatók megállapításait, mint G. Below Németországban, vagy F. Znaniecki Lengyelországban.

G. V. Below. Die italienische Kaiserpolitik des deutschen Mittelalters. München—Berlin, 1927;

F. Znaniecki. Sily społeczne w walce o Pomorze. Megjelent a „Polskie Pomorze” c. gyűjtemény II. kötetében. Toruń 1931;

H. von Srbik. Mitteleuropa. Das Problem und die Versuche seiner Lösung in der deutschen Geschichte. Weimar, 1938;

W. Feldman. Dzieje polskiej myśli politycznej. 1864—1914. Warszawa, 1933;

J. Buzek. Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków. Lwów, 1909;

J. Feldman. Problem polsko-niemiecki w dziejach. Katowice, 1946; és mások.

⁵ „A nyugati és déli szlávok évszázados harca a német agresszió ellen”. Z. R. Nejedly szerkesztésében. Moszkva, 1944;

N. Sz. Derzsavin. A szlávok évszázados harca a német hódítók ellen. Moszkva, 1943;

„A Szovjetunió történetének vázlatos áttekintése” c. sok kötetes kiadvány megfelelő fejezetei. Moszkva, 1953—1958;

továbbá az alábbi kollektív munkák megfelelő fejezetei: „Lengyelország története” I—III. kötet. Moszkva, 1956—1958;

„Csehszlovákia története” I—III. kötet. Moszkva, 1956—1960;

„Jugoszlávia története” I—II. kötet. Moszkva, 1963;

a lengyel irodalomból elsősorban a lengyel—német problémákör kérdéseivel foglalkozó 1950-es wroclawi konferenciára kell utalnunk — „Sobótka” 1950. évi 5. számában „Német expanzió Közép- és Kelet-Európában” cím alatt;

F. H. Gentzen. Az imperialista német Ostforschung tárgya, fejlődése és tartalma. Megjelent a „Szovetszkoe szlavjanovedenie” 1965. évi 3. számában. Itt a kérdés részletes bibliográfiája is megtalálható.

Vesd össze: Leo Stern. Die klerikalimperialistische Abendlandideologie im Dientse des deutschen Imperialismus. Megjelent a „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1962. évi 2. számában; és mások.

⁶ Lásd W. Hensel. Slowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej, wyd. 2. Warszawa, 1956.

⁷ Lásd A. I. Neuszühin. A szabad parasztság sorsa Németországban a VIII—XII. században. Moszkva, 1964.

⁸ Erről részletesebben lásd: A. V. Misulin. Az ó-szlávok és a Kelet-Római Birodalom sorsa. Megjelent a „Vesznik drevnej isztorii” 1939. évi 1. számában;

B. D. Grekov. A kijevei Oroszország. Válogatott munkák. I. kötet. Moszkva, 1959.

E. E. Lipsic. A bizánci parasztság és a szláv betelepítések. Meg-

jelent a „Vizantijszkij szbornik” c. gyűjteményben. Moszkva—Leningrád, 1945;

Ugyanő: A szláv faluközösség és szerepe a bizánci feudalizmus kialakulásában. Megjelent a „Vizantijszkij vremennik” 1. számában. Leningrád, 1947;

N. V. Pigulevszkaja. A rabszolgatartó rend válságának és a feudalizmus genezisének problémája. Megjelent a „Voproszű isztorii” 1956. évi 9. számában;

A. P. Kazsdan, G. G. Litavrin, Z. V. Udalcova. Bizánc és a Nyugat a mai polgári történetírásban. Megjelent a „Protiv fal’szifikacii isztorii” c. gyűjteményben. Moszkva, 1959; és mások.

⁹ *L. Ranke.* Geschichte der römischen und germanischen Völker. Bd. I. Berlin, 1824. Bevezetés, XXVII. old.

¹⁰ Lásd: *E. Lemberg.* Osteuropa und die Sowjetunion. Salzburg—Freilassing, 1956. 37. l. 9;

I. Neander. Grundzüge der russischen Geschichte. Darmstadt, 1955. 8. l.;

Jens Haker. Osteuropa-Forschung in der Bundesrepublik. Megjelent az „Aus Politik und Zeitgeschichte” 1960. évi 37. számában, 618. l.:

H. Ludat. Die ältesten geschichtlichen Grundlagen für das deutsch—slawische Verhältnis. Megjelent: „Das östliche Deutschland”. Würzburg, 1959. 127. l. A nyugatnémet történészek azonban, még ha el is ismerik Közép- és Kelet-Európa népeinek az európai civilizáció kifejlődésében játszott szerepét, egyre csak Németország Keleten játszott civilizáló szerepét hajtogatják, sőt néha még azt is megkísérlik, hogy szembeállítsák Lengyelország és Csehország fejlődésének történetét Oroszországnak, mint olyan államnak történelmi fejlődésével, amely — úgy mond — ellentétes az európaival. Erről részletesebben lásd: *M. R. Tulcsinszkij.* A reváns ügyvédei. Moszkva, 1963. 66—76. l.

¹¹ *B. F. Porsnyev.* A feudalizmus és a néptömegek. Moszkva, 1964. 507—518. l.

¹² Erre a körülményre már *J. Woliński* lengyel történész is felfigyelt. Lásd a „Z dziejów stosunków polsko-niemieckich” c. gyűjteményben. Praca zbiorowa pod red. J. Pawlowskiego i J. Wolinskiego. Warszawa, 1964. 34—35. old.

¹³ *F. Ja. Portinszkij.* A tengerparti vend városok és hatásuk a Hansa-szövetség kialakulására. Kijev, 1877.

¹⁴ *D. N. Egorov.* Mecklenburg telepítései a XIII. században. I—II. kötet, Moszkva, 1915—1916.

¹⁵ *M. N. Tihomirov.* A régi orosz városok. Moszkva, 1956.

¹⁶ „Lengyelország története” I. kötet. Moszkva, 1956;

W. Hensel. Archeologia o początkach miast slowianskich. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.

¹⁷ Lásd *Komnénosz Anna:* Aleksziáda. Moszkva, 1965., 82. és 459. old.

¹⁸ „Monumenta Germaniae Historica Scriptorum”, XX. kötet. 338. és köv. old.

A HALADÓ ANGOL TÖRTÉNETÍRÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

Az angol haladó történettudomány fejlődésének helyes megértéséhez szükséges, hogy legalább általános elképzeléssel bírjunk azokról a körülményekről, amelyek között az angol marxisták tevékenykednek,¹ az előttük álló nehézségekről, s azokról a módszerekről, amelyeket e nehézségek leküzdése érdekében kidolgoztak. Az angol akadémiai körökben az igazságtól rendkívül távol álló fogalommal rendelkeznek a marxizmusról. Igen kevés az olyan történész, aki komolyan tanulmányozza a marxista—leninista elméletet. Arról, milyen szinten értenek az angol polgári történészek a marxizmushoz, ítéletet alkothatunk néhány olyan cikkből, amelyek az elmúlt tíz esztendő során pl. a „History” című folyóiratban jelentek meg. Idézzük pl. a jelenlegi angol polgári történetírás whig-liberális irányzata legkiemelkedőbb képviselője, G. M. Trevelyan által mondottakat: „Jelenleg néhányan kollégáink közül arra törekszenek, hogy mindenhol érvényesítsék Marx módszerét és feltételezik, hogy szerencsétlen őseink hibáztak, midőn azt tartották, hogy őket a vallással és a politikával kapcsolatban választják el egymástól különböző nézetek; valójában a gazdasági élet választotta el őket egymástól, mivel a priori semmi más nem választhatja el egymástól az embereket.”² A történelmi materializmus alapját — jelentette ki G. F. Rees — az a nézet képezi, hogy „csupán a gazdasági fejlődésre vonatkozó tények bírnak jelentőséggel.”³

A marxizmust a gazdasági determinizmussal azonosító hasonló megnyilatkozásokra tartalmazott választ M. H. Dobb „A történelmi materializmus és a gazdasági tényező szerepe” c. cikke, amely ugyanebben a folyóiratban jelnt meg, 1951-ben.⁴ M. Dobb kísérletet tett arra, hogy szétoszlasson egy Angliában igen elterjedt tévedést. M. Dobb cikkének mintegy visszhangjául a „History” című folyóirat közzétette E. John megjegyzéseit. E. John helyesen jelentette ki, hogy „a történelem-értelmezés módszerének döntő próbája az, hogy hasznos-e ezen módszer,

mint a komoly tudományos kutatás eszköze, értékes-e, mint hatásos szerszám a múlt igazságának feltárásához”. Sőt, említést tett arról a „csodálatos elemzésről, amelyet Marx kora forradalmairól nyújtott”. A továbbiakban azonban, teljes ellentmondásba kerülve a logikával, John elismételte ugyanazokat a farragatlan szemrehányásokat Marx „gazdasági materializmusával” kapcsolatban.⁵

Néhány polgári történész közvetetten elismeri a marxizmus jelentőségét. Esetenként az angol polgári történészek az általuk részben elsajátított marxista eszméket, mint saját felfedezéseiket adják elő, egyidejűleg „szidalmazva” a marxizmust. Így még Herbert Butterfield, a teológiai történetiszemlélet feltétlen szószólója is marxista terminológiához folyamodik, midőn a személyiség történelmi szerepéről szól, s Engels és Plechánov gondolatait ismétli.⁶

Az angol marxista történészek tudományos kutató tevékenysége rendkívüli nehézségekbe ütközik. A marxista történész számára majdnem lehetetlen munkához jutni a felsőoktatási intézményeknél avagy ott a szolgálati úton előbbrejutni. Ilyen helyzetben a marxista tudományos történelmi kutatások kibontakozása közvetlenül függ a marxista történészek csoportjának szervezett, kollektív tevékenységétől. E csoport 1946-ban, A. L. Morton „Anglia népszerű története” című, ismételten kiadott könyvének megvitatása idején létesült. A csoport által kiadott történelmi munkák jelentős hatást gyakoroltak az Anglia történetével kapcsolatos egyes problémák történettudományi értelmezésére.

A csoport célirányos tevékenységének tizenöt esztendeje alatt megváltozott összetétele, s változtak szervezeti formái is.⁷ A jelen cikkben főképp azok a művek szerepelnek, amelyeket a marxista történészek az ókorral, a korai középkorral és Bizánccal, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet periódusával (a szó legszorosabb értelmében) kapcsolatban írtak, valamint azok a történetismunkák, amelyek a monopóliumok előtti kapitalizmus és az imperializmus korszakára vonatkoznak.

*

A megboldogult V. G. Childe professzor kutatásai sokat nyújtottak Európa és Anglia ókori történetének megértéséhez. Jóllehet Childe hibákat is követett el a mechanisztikus materializmus szellemében, azonban munkái sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a marxizmus tekintélyre tegyen szert az angliai

történettudományban. Az ókorral foglalkozó angol tudósok kutatásaik számára alapvető koncepciók megalkotását köszönhetik Gordon Childenek. Remek rendszerező volt, aki egyetlen történeti egésszé szőtte számtalan ásatás eredményeit.⁸

Az ókori történelemmel foglalkozó marxista tudósok, s különösen G. Thompson, de úgyszintén R. F. Willets, B. Farrington s a marxizmushoz közelálló M. Finlay voltak az elsők, akik számos speciális ágazat eredményeit összesítették, hogy alaposabban megértsék az ókori társadalom történeti fejlődését. G. Thompson széleskörű kutatásai indítékul szolgáltak a görög történelemmel, mithológiával és irodalommal kapcsolatos számos új koncepció kialakításához. Jelenleg a tudós „Vázlatok az ókori Görögország társadalomtörténetéhez” című műve harmadik kötetén dolgozik, amely az i. e. VI. század végét, s az i. e. V. század első felét öleli fel. Egyidejűleg átdolgozza a kétkötetes „Oresztia” kiadást, amelyet a berlini „Akademie-Verlag” fog megjelentetni. R. F. Willetts kutatásai a krétai társadalomra s a korai görög történelemre és mithológiára vonatkoznak.⁹

A rabszolgaság alakulása és szerepe az antik világban komoly vita tárgyát képezte az angol burzsoá történészek körében, akik összehangolt kísérletet tettek arra vonatkozólag, hogy bebizonyítsák: a rabszolgaság nem képezte alapját az antik társadalomnak. E körülmény folytán M. Finlay munkája¹⁰ — amely jóllehet nem mentes a hiányosságoktól — fontos jelentőséggel bír.

E. P. Thompson professzor és J. R. Morris doktor több éven át tanulmányozták a római birodalom széthullásának különböző aspektusait, valamint az antik világból a középkorba vezető átmeneti periódus problémáit.¹¹ J. Lindsay regényíró, költő és tudós történész „Arthur és kora” címen könyvet publikált (1958), amelyet a korai angol középkornak szentelt. J. Lindsay számos egyéb munkájából úgyszintén megemlíthetjük a „Bizánc Európa történetében” (1952) című művét. Ez okos, ámbár bizonyos mértékig rendszerezetlen kutatás, amely lehetőséget nyújt az angol marxistáknak arra, hogy újszerűen szemléljék azt a tárgyat, amely korábban szűken specializáltak számított, s amelyet különösképpen mellőztek vagy eltorzítottak a burzsoá tudományban. E területen dolgozik Robert Browning marxista történész is, aki főképpen Bizánc történetéhez új forrásokat feltáró anyagok publikálásával foglalkozik.¹² A történeti kutatások fejlődése számára nagy jelentőséggel bírt és bír Angliában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmeneti periódus egyes kulcsmomentumainak helyes értékelése. E kér-

dések tekintetében az angol marxista történészek körében komoly nézeteltérések voltak, amelyeket azonban hosszas viták során sikerült elhárítani. Alapvető vitás kérdésként a következők szerepeltek: a XIV. század és a XVI. század vége közötti angol társadalom megkülönböztető sajátosságainak meghatározása, a Tudor állam osztály-jellegének és a XVII. századi angliai forradalom jellegének meghatározása. Christopher Hill 1938-ban azt a gondolatot fejtette ki, hogy „az 1642—1660. évi polgárháborúk az angol polgári forradalmat jelentették”. Az 1688. évi események pedig — véleménye szerint — „sikertelen ellenforradalommal egyenlők”.¹³ Érvelése a következő „Az angol forradalom 1640-ben” című könyvében: „A régi, lényegét tekintve feudális rendet erőszakkal szétrombolták és helyén új, kapitalista társadalmi rend jött létre”.¹⁴ Ezen értelmezés éles kritikára talált mindazok részéről, akik azt tartották, hogy az angol társadalom már a XVI. században polgári társadalom volt. Gondolatát továbbfejlesztve, C. Hill kritikusa kijelentette, hogy a Tudorok „abszolút monarchiája Anglia korabeli polgári fejlődésének terméke volt, amikor ez a kormányzási forma és intézményei értékes garanciát jelentettek a feudalizmus ellen. A kapitalizmus fejlődésének mértékében az abszolút monarchia akadályá vált”.¹⁵ Ez a vita a második világháború befejezése után ért véget. Az angol haladó történészek lényegében egyetértettek C. Hill értékelésével, kiegészítve azt azzal a koncepcióval, amely szerint „a Tudor-állam és a korai Stuart-állam — lényegét tekintve — a feudálisok osztályának végrehajtó intézménye volt, sokkal magasabb szinten szervezett formában, mint bármikor korábban”.¹⁶

Az abszolút monarchiával kapcsolatos nézetek kialakításánál figyelembe vettük az angol történelemre vonatkozó legújabb munkákat, valamint a szovjet történészek abszolutizmus-értékeléseit.

Az angol marxista történészek által a XVI—XVII. századi eseményekre vonatkozóan kifejtett koncepció ellen aktívan sikraszálltak a vezető polgári történészek. H. R. Trevor-Roper professzor által előterjesztett tézis szerint a „puritán köztársaság” Angliában „tehetségtelen gentry-radikálisok értelmetlen Jacquerie-jévé” vált, akik „megfelelően jól tudták azt, hogy mit gyűlölnék és mit kívánnak megsemmisíteni, de semmi más nem tudtak”. „A nagy lázadás — véleménye szerint — nem képezte az erősödő burzsoázia és a gentry világosan tudatosult harcát jogaikért, hanem sokkal inkább az elnyomott gentryk vak tiltakozása volt.” Éppen ezért „társadalmi és úgyszintén

politikai tekintetben a forradalom kudarc volt, Anglia története pedig 1660 után folytatását képezte az 1640-ig terjedő történetnek. Az interregnum csupán méltatlan megszakítás volt”.¹⁷ P. G. Pennington és D. Brenton kutatása „A Hosszú Parlament tagjai” (1954), a Hosszú Parlament összetételének tanulmányozásával foglalkozik s „megkísérli tagadni azt, hogy a polgárháború összeütközés volt a feudális arisztokrácia és a feltörő burzsoázia között”.¹⁸ Ennek ellenére az angol polgári történetesek körében új tendenciák jelentkeztek. A konzervatív G. R. Elton „A Tudorok forradalma az ország kormányzási formáiban” című, s Cromwell adminisztratív reformjainak szentelt könyvében sikraszállt a kialakult nézetek ellen.¹⁹ Habár az a nézet, amely szerint a XVII. századi polgárháború „polgári forradalom” volt, a marxizmussal szimpatizálók körén túl nyíltan nem talál elismerésre, körükben terjed az angol történelem új periódizációja, amely e tétel elfogadását jelenti, igaz, közvetve. Így H. Butterfield megállapítja: „Minden jel szerint, kezdve már az 1400-as évektől és végezve legkésőbb az 1660-as évvel, az emberi gondolkodás történetében és jellegében nagyobb folyamatosság mutatkozik, mint ahogy azt a XIX. században fel-fogták”.²⁰

A XVII. századi forradalomról folyó vita még szélesebb körre terjedt ki, miután 1954-ben a „Past and Present”-ben megjelent E. J. Hobsbawm két cikke a következő címmel: „Az európai gazdálkodás általános válsága a XVII. században”. E. Hobsbawm úgy tekintette ezt a válságot, mint „a feudális gazdálkodásról a kapitalistára való átmenet utolsó fázisát”, elemezte ennek egyes okait a különböző országokban, kifejtette azt a gondolatot, amely szerint a válság „a gazdasági hatalom jelentős koncentrációjához vezetett”, továbbá, hogy „a válság sokkal nagyobb méretű stagnálást vagy hanyatlást is eredményezhetett volna, mint ami bekövetkezett, ha nem lett volna az a tény, hogy léteztek országok, amelyek megérték az új gazdasági rendszerre való áttérésre”. „Valamennyi gazdasági rendszer közül — írta E. Hobsbawm — a ’legmodernebb’, a legmegfelelőbb az angol volt ahhoz, hogy politikáját a kapitalista vállalkozásnak rendelje alá, tehát az első ’teljes’ polgári forradalom országának rendszere. Éppen ezért a modern világ gazdaságtörténete a XVII. század közepétől kezdve bizonyos értelemben függ Anglia gazdaságtörténetétől, amely számára a válság periódusa valahol a XVII. század második évtizede körül kezdődött, amikor Anglia dinamikus, de másodrendű hatalom volt, s amely számára a válság 1710-ben ért véget, amikor Anglia a

világ egyik ura lett. Az angol forradalom, valamennyi messze-
menő eredményével együtt tehát a XVII. századi válság legdön-
tőbb következménye volt.”

Ezek a cikkek új vitát keltettek valamennyi irányzathoz
tartozó angol történész körében, a marxisták újabb megtáma-
dását eredményezték Trevor-Roper részéről, de ugyanakkor
nézeteinek komoly megbíráását is egyes nem marxista tör-
ténészek oldaláról.²¹

M. Dobb „A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet”
című könyvhöz írt előszavában (1954) összegezve az 1640—1660
közötti korszakra vonatkozó alapvető szempontokat, megjegyze-
te, hogy „az angol marxisták közötti véleményeltérések — min-
den jel szerint — továbbra is fennállanak”. A leglényegesebb
kérdések tekintetében azonban kialakult az összhang. 1955-ben
C. Hill „Az 1640. évi angol forradalom” című művének har-
madik kiadásában kijelentette, hogy „a hatalom új osztály ke-
zeibe ment át — a polgárháború osztályháború volt”.²² 1954-
ben E. Hobsbawm úgy jellemezte Angliát, mint „az első teljes
polgári forradalom országát”. Ugyanakkor a XVII. századi
Anglia történetében egy sor megoldatlan kérdés marad, pl. a
„gentry” kérdése, a kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban.
Úgyszintén tanulmányozásra szorul az állam szerepe és mód-
szerei, amelyek segítségével a gazdagság az egyik osztálytól a
másikhoz került. Ezen irányban egy sor történész fejtett ki ismeretes
tevékenységet.²³ Elemzésre szorult az a kérdés is, hogy
az alsóház milyen mértékben fejezte ki a burzsoázia érdekeit,
tisztázandó a néptömegek szerepe e korszakban és feltárandó
az a nemzetközi helyzet is, amelyben az angol forradalom vég-
bement.

A polgári forradalom jellegével kapcsolatos kérdés tisztá-
zása megkönnyítette a marxisták számára a gazdaságtörténet,
a tudomány-, és művelődéstörténet tanulmányozását. E kérdé-
sekkel is több mű foglalkozott. Pl. Joan Simon egy sor munká-
ban cáfolja azt a széles körben elterjedt, s A. F. Leachnek a
tudománytól idegen művére alapozott állítását, amely szerint
Angliában „az iskolai oktatás éles degradáció képét mutatja
1548 után”. Ugyanakkor a tudósnőnek sikerült bizonyítania,
hogy a XVII. századi forradalmi mozgalom miként hatott a
pedagógiai elmélet és gyakorlat fejlődésére. F. Bacon tudomá-
nyos filozófiáját Comenius „Magna didactica” c. (1632 körül
kelt) művében lefordította a pedagógia nyelvére, Comenius
eszméit pedig a német származású S. Hartlib vitte át Ang-
liába, aki letelepedett ott s elismert tekintéllyé vált a művelő-

dés terén.²⁴ S. F. Mason, B. Farrington és dr. S. Lilley tevékenységükkel hozzájárultak a XVII. századi angliai tudománytörténet marxista értelmezéséhez.²⁵ Feladatuk nem csupán abban állott, hogy feltárják a tudományos eredmények „társadalmi és gazdasági gyökereit”, hanem hogy megmutassák a bonyolult összefüggést a tudományos filozófia és a tudományos ismeretek között, az ellentmondásokat a kiemelkedő gondolkodók tudományos és politikai nézetei között (elsősorban Hobbesről és Baconról van szó). Farrington biográfiai jellegű munkájában, a „Francis Bacon”-ban (1951) kiválóan mutatja be Bacont, mint „az ipari tudomány filozófusát”. Farrington azonban nem tudta megmagyarázni azt a paradox jelenséget, hogy Bacon a hitvány I. Jakab minisztere és udvari embere volt, s hogy „fellepett mindenki ellen, aki a politika és a vallás szférájában a forradalmi cselekvésre hajlott, s akik ha nem lettek volna, Bacon filozófiája nem vált volna termékeny talajon gyökeret verő maggá”.²⁶

Az angol polgári forradalom jellegével kapcsolatos problémák megvitatása elkerülhetetlenül elvezette a történészeket a késői angol feudalizmusban végbement változások kérdésének vizsgálatához. M. Dobb „Vázlatok a kapitalizmus történetéhez” (1964) c. könyve komoly előrelépést jelentett a korszak marxista értelmezésének alakulásában, de egyúttal új vita tárgyát is képezte. Dobb megkísérelt választ adni arra, hogy miért indult hanyatlásnak a feudalizmus Angliában és miként fejlődött a kapitalizmus. „A feudalizmus csődjéről M. Dobb által nyújtott elemzés legfőbb következtetése az, hogy a rendszer pusztulását kiváltó okot a feudális termelési módra jellemző belső tényezők szolgáltatták, nem pedig a növekvő kereskedelem külső hatása.” Ezzel kapcsolatban M. Dobb elvetette „azok véleményét, akik a feudalizmust azonosítják a robottal és döntő jelentőséget tulajdonítanak a jobbágyság megszüntetésének Angliában”. Ami a kapitalizmus eredetét illeti, M. Dobb „helyreigazította azon tudósok széles körben elterjedt hamis elképzelését, akik a modern kapitalizmus keletkezését a legjelentősebb középkori kereskedők által felhalmozott nagy kincsekkel kísérelték meg megmagyarázni. Azonban, általában szólva, a középkori „kereskedő kapitalisták”, hasonlóan az ókorban élt elődeikhez, nem hozták létre a termelés kapitalista módját. Szerepük parazita jellegű volt”. A XVI. század s a XVII. század első felének viszonyai között — M. Dobb szerint — „a kereskedők konzervatív erőt képviselnek a feudális társadalomban és állandóan kompromisszumra lépnek a feudális állammal”. Más-

részt „Dobb kiemeli, hogy milyen jelentősége volt az államhatalom felett gyakorolt ellenőrzésnek az eredeti tőkefelhalmozás folyamatában”.²⁷

Az angol marxista történészekkel együtt e problémák megvitatásában részt vettek más országok történetírói is. A vita egyik szakasza „A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet problémái” (1954) című cikkgyűjtemény kiadását eredményezte. A vita során széleskörű helyeslésre találó nézeteket a következőkben foglalhatjuk össze: „A nyugat-európai társadalom gazdasági rendje a XIV. század és a XVI. század vége között bonyolult és átmeneti jellegű volt. E periódus folyamán a kisárutermelés megszabadult a feudális kizsákmányolástól, lényegében azonban még nem vált a kapitalista termelési viszonyok alárendeltjévé, amelyek végső soron arra voltak hivatva, hogy szétrombolják azt. E tény fontos jelentőséggel bír a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet helyes értelmezésénél. Az ipari kapitalisták megjelenése kapcsolatban állt a földművelés terén a feudális kizsákmányolástól megszabaduló kisárutermelő osztályon belül végbemenő folyamatokkal.” E folyamat során a földesurak részéről a feudális járadék iránt jelentkező koncentrált igényt a földesúri privilégiumok, valamint a magán- és állami adókivetés kiterjesztése segítségével támogatták. Az uralkodó osztály ilyen vagy olyan utakon, akár felhasználva személyes privilégiumait, akár az állam segítségével, állandóan a feudális járadék lehető legmaximálisabb növelésére, azaz a közvetlenül termelőt illető feleslegek erőszakos elidegenítés útján történő megszerzésére törekedett. „Az abszolút monarchia feudális monarchia volt, melynek formája különbözött a feudális birtokok ezt megelőző monarchiájától, az uralkodó osztály azonban a korábbi maradt.”²⁸ Éppen a vita eredményeként kezdte R. H. Hilton tanulmányozni a középkori parasztság kizsákmányolásának, s a parasztság osztályharcának a kérdését.²⁹ Sajnos, el kell ismerni, hogy az angol marxista tudósok valamelyest lemaradtak az ipari forradalmat megelőző periódus angol gazdaságtörténetére vonatkozó eredeti kutató-sok terén.

Az angol történetírásra mély hatást gyakorolt a XVI—XVII. századi angol történet marxista interpretációja. A marxizmus „megcáfolása” céljából számos polgári történész determinista érvekkel fegyverezte fel magát. Ha egy negyed évszázaddal ezelőtt a XVII. század közepeit eseményeket általában mint „puritán forradalmat” vagy mint absztrakt konstitucionális kísérletet szemlélték, úgy nemrégiben R. H. Tawney, H. R.

Trevor-Roper és L. Stone között vita lángolt fel „a gentry megnövekedett szerepét” illetően, megjelent egy tendencia, amely Harrington szellemében kívánja értelmezni a forradalmat, azaz semmi mással, mint a földbirtok formájának megváltoztatásával. Ez az álláspont összetalálkozik azok nézeteivel, akik minden politikai tevékenységet „piszkos játék”-nak tekintenek, valamennyi elvet és eszmét pedig camouflagenak, azaz álcázásnak. Ez arra készítette az angol marxistákat, hogy alaposabban tanulmányozzák az adott periódus történetét s több figyelmet fordítsanak az eszmék szerepére a társadalmi változások terén.

Kétségtelen, hogy e kérdés, többek között a vallás jelentőségének megvitatása, az utóbbi évek angol történetírásának egyik jelentős eseménye volt. A reformációnak, továbbá annak a szerepnek a megértése, amelyet a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet idején a protestantizmus különböző formái játszottak, különös jelentőséggel bír az angol történészek számára. Arról van ugyanis szó, hogy az angol polgári forradalom — eltérően a később bekövetkező polgári forradalmaktól — vallásos burokkal bírt. Az 1949—1950 során lezajló komoly viták képezték az alapját a jelen témakörrel kapcsolatban megjelent műveknek. A reformációval kapcsolatban akkoriban kifejtett nézet a következőképpen nyert megfogalmazást: „A kapitalizmus a válságban lévő feudális társadalom mélyén fejlődött ki, maga nem volt oka e válságnak. A széthullóban lévő feudális társadalom alapvető konfliktusát a paraszt és a földbirtokos közti konfliktus jelentette. Az eszmék válsága a társadalmi válságot tükrözte. Íme, miért van az, hogy a protestantizmus eszméinek elterjedése megelőzte a kapitalista termelési viszonyok valamennyire is szélesebb körben való fejlődését. Kezdetben a protestantizmus jelentős mértékben a szabadság negatív állítása volt a hatalom ellenében, a parasztok harcát tükrözte és nem érintette a kapitalista termelési viszonyokat. A protestantizmus eszméi a maguk összességében az őket megelőző eretnek tanokban, a római katolikus egyházon belüli eszmei konfliktusban gyökereztek, többek között a protestantizmus magába olvasztotta a dominikánusság egyes új eszméit. A protestantizmus — lényegében — kispolgári jelleget viselt, és ezen oknál fogva fejlődhetett két irányban: szolgálatába szegődhetett az abszolutisztikus uralkodóknak, mint a lutheránusság vagy anglikánusság, avagy polgári-demokratikus credóvá fejlődhetett, mint a kalvinizmus.”³⁰

E kiindulási pozícióból vizsgálták a marxisták azt a szere-

pet, amelyet a puritánizmus a XVII. századi forradalmi ideológia kialakulásában játszott. E téma, mely a legutóbbi időkig Angliában Max Weber és R. H. Tawney polgári művei alapján volt ismeretes, most új megvilágítást nyert C. Hill: „Az egyház gazdasági problémái Whitgift érsekségétől a Hosszú Parlamentig” (1956) című könyvében. A szerző bemutatta azokat a megoldatlan ellentmondásokat, amelyekbe az angol egyház ütközött, lévén a válság szorításában szenvedő feudális államgépezet része. A kapitalista társadalom fejlődésének későbbi stádiumában tanulmányozzák a vallás szerepét V. G. Kiernan, E. Hobsbawm és egy sor más szerző cikkei.³¹

A. L. Morton, az egyik legidősebb angol marxista történész, foglalkozott e kérdés egy másik aspektusával: az ún. elkövetkező aranykor vallásos eszméinek történetével. Ezen eszmékben nyert kifejezést a népi tömegeknek mind az egyház, mind az állam ellen irányuló tiltakozása. A. L. Morton „Az angol utópia” c. könyvében pompás elemzését nyújtotta az „Utópia-szigetnek, amelyhez — amint az emberek gondolták vagy remélték, avagy néha félték — hamarosan hasonlóvá válhatott a nekik korabeli Anglia”. „A költők, jövendőmondók és filozófusok a legszebb és a legtanulságosabb példaképnek tették meg azt, a költők, jövendőmondók és filozófusok előtt azonban mindennapi emberek jártak, bánataikkal, örömeikkel, emlékeikkel és reményeikkel.” E történelmi excursust követően A. L. Morton a XVII. századi forradalmi ábrándozók eszméinek tanulmányozásába kezdett, minek során forradalmi tradíciókat tárt fel a költő, W. Blake alkotásaiban. Ezekről „Az örök példabeszéd: kutatások William Blake alkotásainak forrásairól” (1958) c. művében írt: A. L. Morton cikke — „Britannia lényege: az Arthur-i ciklus regényei és a feudális társadalom fejlődése” — némileg más, habár szűkebb kérdéssel foglalkozik. Ez csodálatos kísérlet volt arra nézve, hogy a nagyszámú lovagregény megjelenését a feudális társadalom fejlődésével és hanyatlásával hozza kapcsolatba, végigkísérje az Arthur-királyról szóló legendák keletkezési ciklusának alapvető szakaszait és bemutassa, miért öltött ez a ciklus különböző formákat a különböző szakaszokban.

A 15 esztendőös periódus során végzett marxista kutatások legtöbb problémáját a következőképpen határozhatjuk meg: a kizsákmányolt tömegek állandó harcának tanulmányozása, kezdve a középkortól, egészen magának a proletariátusnak a Megjelenéséig. Egyes fontos események, mint: az 1381. évi parasztfelkelés, az „alsó néptömegek” mozgalma a XVIII. század-

ban és egy sor más — annak idején feljegyzésre került a polgári történetírásban, magyarázatot azonban nem nyert. A marxisták tanulmányozták a jól ismert s a kevésbé ismert eseményeket, a köztük lévő kapcsolatokat, s úgyszintén komoly munkákat publikáltak az európai analóg és rokon-jelenségekről. A kérdést két fő aspektusban tanulmányozták. Morton, Hilton, Morley, Hobsbawm és mások azokat az eszméket tanulmányozták, amelyek lelkesítették avagy félrevezették a dolgozókat harcukban, beszámoltak arról, miként adták tovább nemzedékről nemzedékre ezeket az eszméket. R. Hilton, K. R. Andrews, E. Hobsbawm, George Rudé, T. Wangermann és G. Collins a harcoló nép, azaz a parasztság és az „alsó néptömegek” szociális összetételében mutatkozó folytonossággal és változással foglalkoztak, továbbá azokkal a formákkal, amelyeket a harc öltött.³² G. Rudé többek között magasabb szintre emelte a XVIII. századi városi „alsó néptömegek” tudományos elemzését; a XVIII. század végi francia polgári forradalommal foglalkozó kitűnő munkáját követi a XVIII. századi londoni „alsó néptömeg”-ről szóló hasonló műve.³³

1954-ben az angol marxisták vitát folytattak „A kapitalizmus növekedése és hanyatlása Angliában” c. témával kapcsolatosan. A vita célja — melynek alapját M. Dobb ismert könyve képezte — abban állt, hogy feltárjuk az ismereteinkben mutatkozó hiányosságokat és azokat a kérdéseket, amelyekkel kapcsolatosan egységes az állásfoglalásunk. A vita néhány új fontos munka megjelenését eredményezte. A vita résztvevői arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy egységes az álláspont a felépítményben végbement folyamatokkal kapcsolatban, kivéve az 1660—1760 közti periódust, alaposabb tanulmányozásra szorul viszont a gazdasági alapot képező elemek kérdése, különösen a polgári forradalom és az ipari forradalom közötti periódusban. A tömegmozgalmakkal való megismerkedés — amelyről korábban szólottunk — részben kitöltötte a fennálló hézagot. A XVIII. századi párt-politikai institutumok előzetes tanulmányozása nyomán lehetővé vált koncepcióink pontosabbá tétele.³⁴ Úgyszintén bizonyos munkát végeztünk a XVIII. századi gazdasági jelenségek vizsgálata terén,³⁵ ez a kérdés azonban továbbra is gyengén tanulmányozott.

Az utóbbi évek során két nagy vitára került sor a polgári történészekkel az ipari forradalom problémáival kapcsolatban. Az első az elkerítések szerepére és a parasztságnak a fejlődő gyári termelésnek munkaerővel történő ellátása érdekében végrehajtott kisajátítására vonatkozott.³⁶ A második vita az

angliai életszínvonal kérdésével foglalkozott, az ipari forradalom kezdeti szakaszában.³⁷ E viták eredményeképpen új anyagok láttak napvilágot és a kutatás új módszerei kerültek kidolgozásra. A XIX—XX. századi gazdaságtörténetnek szentelt munkák egész sora különböző szűk, speciális témákkal foglalkozik.³⁸ J. Marshall „Ferns és az ipari forradalom 1711—1900” című, 1958-ban megjelent munkája, melyben marxista szellemenben fejti ki a nagyipari centrum történetét, kiváló példája a helytörténet-kutatásnak. A további hasonló kutatások jelentősen kiegészítik az összképet konkrét részletekkel. Az ipari forradalom és következményei különböző szempontok alapján képezték a tanulmányozás tárgyát. B. Simon könyve, melynek címe: „Művelődéstörténeti tanulmányok. 1780—1870.” (1960) bemutatja azt a hatalmas hatást, amelyet a munkásosztály mozgalma az angol művelődési rendszer alakulására gyakorolt. Az ilyen művek — a polgári történészek történetírói műveivel összehasonlítva — sokkal világosabb elképzelést nyújtanak arról, hogy az angol társadalom XIX. század eleji gyors fejlődése milyen mértékben volt az éles osztályharc eredménye.

Sajnos, kevés olyan marxista munka látott napvilágot, amelyik a XIX. század közepével, vagyis azzal a periódussal foglalkozik, amelyben Anglia „a világ műhelye” volt, avagy a század utolsó negyedét, az imperializmus fejlődésének periódusát vizsgálja.³⁹

Kitűnő marxista műveket írt az ipari forradalmat követő angol történetről J. D. Bernal professzor: „Tudomány és ipar a XIX. században” (1953), valamint „Tudomány és történelem” (1954—1957) címen.

Az angol gyarmati expanzió történetének tanulmányozását a töredékesség jellemzi. Ez nem utolsósorban azzal magyarázható, hogy a marxista történészek nem egykönnyen juthatnak hozzá a szükséges levéltári anyagokhoz. Ennek ellenére e témával foglalkoznak M. Greenberg és V. G. Kiernan írásai az angol—kínai viszonyt illetően a XIX. században. Az Indiával és Afrikával kapcsolatos kutatások többsége a hozzánk közelebb eső szakaszokkal foglalkozik.⁴⁰ Mivel azonban olyan marxisták, mint R. Palm Dutt már néhány évtizede írnak e kérdésről, létezik e nagy történeti periódusokat átfogó, angol nyelvű anyag. Rendkívül fontos jelentőséggel bírnak dr. Joseph Needham munkái az ázsiai tudomány történetéről, amelyek szakítanak az imperializmus fejlődésével meggyökeresedett európacentrikus történetnézőléssel. Jelenleg hétkötetes művet publikál „Tudomány és civilizáció Kínában” címmel.

A nemzetközi kapcsolatok és a diplomácia történetére vonatkozó munkák közül meg kell nevezni Andrew Rothstein „A müncheni összeesküvés” (1958) című írását, amely a legjelentősebb mű e téren. E kérdéssel kapcsolatosan, továbbá a Brit Birodalom történetére vonatkozóan kiválóak R. Palm Dutt munkái. Az angol marxisták keveset foglalkoztak a külországek történetével a XVIII. század végi francia polgári forradalmat követően. Franciaország történetére vonatkozóan pl. csupán egy-két tanulmány látott napvilágot.⁴¹

A jelen periódus marxista történetírásában a legteljesebb megvilágítást a munkásmozgalom története nyerte. E területen az első lépéseket Allen Hutt és Ralph Fox tették. Az 1948-ban közzétett, kommentárokkal ellátott, s egy konkrét korszakra vonatkozó 3 kötetes dokumentumgyűjtemény⁴² jelentette az aktív tevékenység kezdetét, melynek sikeres folytatását az A. L. Morton és G. Tate által gondosan előkészített, „Az angol munkásmozgalom az 1770—1920. években” c. kiadvány jelentette. Hamarosan napvilágot lát az „Angliai Kommunista Párt Története” c. mű első kötete is. A szerző: G. Klugmann.⁴³

A munkásmozgalom történetének tanulmányozása során az angol marxisták hozzáláttak sok olyan nehéz feladat megoldásához is, amelyek a különböző történeti értelmezésekkel kapcsolatosak. Ezekről kronológiai sorrendben kívánunk beszámolni. A XIX. századi angliai radikális tradíciók lényegének megértéséhez tisztán kellett látnunk annak az osztályszövetségnek a jellegét, amely 1832-ig fennállott, azaz abban a periódusban, amikor a proletárok nem saját alapvető ellenfeleikkel harcoltak, hanem az ellenségeik ellenségével, az abszolút monarchia, a földbirtokos arisztokrácia, a fináncoligarchia stb. maradványaival.⁴⁴

A chartizmus — természetesen — hosszú éveken át magára vonta a marxista történészek fő figyelmét, azonban az Angliában erre vonatkozóan legelsőként megjelent munkák még elbeszélő-kommentáló jelleggel bírtak.⁴⁵ Ezeket ugyan új kutatások követték, azonban, sajnos, nem mindegyik eredménye került publikálásra.⁴⁶ Az ezt követő évek során számos cikk jelent meg.⁴⁷ Az angol marxisták legfontosabb feladata abban állott, hogy felvázolják a chartizmus területén végzendő kutatások perspektíváit, mivel az angol történészek ezt a mozgalmat hosszú időn keresztül kizárólag Lovett szemével nézték. A másik fontos feladat abban állott, hogy megcáfolják azt a nézetet, amely szerint a chartizmus 1848-ban eltűnt, széthullott — kártyavárhoz hasonlóan.

Az angol munkásosztály történetének következő periódusa, amelynek az angol marxisták jelentős figyelmet szenteltek — az 1850—1875. közötti 25 esztendő. A. L. Morton annak idején az 1848 után bekövetkező 20 esztendőt úgy jellemezte, mint „majdnem teljes ürességet politikai tekintetben a munkásosztály történetében”. Ez a jellemzés tükrözte a Th. Rothstein által „A chartizmustól a labourizmushoz” c. könyvében kifejtett nézeteket. E vélemény alátámasztására igen gyakran került idézésre a következő mondat Engelsnek Marxhoz intézett, 1858. okt. 7-i leveléből: „... Az angol proletariátus mind jobban és jobban *elpolgárosodik*, úgy hogy minden nemzet közül éppen ez a burzsoázia *kívánja, szemmel láthatóan, a dolgot végül is elvinni odáig*, hogy burzsoá arisztokráciával és burzsoá proletariátussal rendelkezzen a burzsoázia *mellett*”.⁴⁸ A mondatban általunk aláhúzott szavak teljes jelentését — rendszerint nem vették figyelembe, hanem a Marx és Engels által jelzett tendenciát olyan tényként kezelték, amely már akkorra kialakult, amikor Engels idézett levelét megírta. A haladó tudósok kutatásaik egész sorában fejtették ki azt a gondolatot, hogy helytelen az a leegyszerűsítő szemlélet, amelyhez Morton 1938-ban tartotta magát. Az új, átdolgozott kiadás (1948) előkészítése során az angol marxisták A. L. Morton e megállapítását széleskörű kritikai vitának vetették alá. E periódus új értelmezése körökben általános elismerést nyert. Ezen értelmezés kifejtését Mortonnak 1948-ban megjelent: „Anglia népszerű története” c. művének megfelelő fejezetei tartalmazzák. Még teljesebb kidolgozást nyert e koncepció Morton és Tate: „Az angol munkásmozgalom 1770—1920 között” című művében.

A munkásosztály történetében fontos, 1848—1880 közötti periódussal számos cikk foglalkozik.⁴⁹ Ezen évek eseményeinek tanulmányozása során a következő momentumokra fordítottunk figyelmet: először, a munkásmozgalom fejlődésében mutatkozó, észrevehető egyenlőtlenségre. A régi harci tradíciókhoz ragaszkodó trade-unionok együtt léteztek az „új típusú” opportunistákkal, azonban — mint a kutatások megjegyezték — még ezen utóbbiak soraiban is tovább éltek a chartisták politikai eszméi. Az „új típusú” trade-unionok tényleges átváltozása kölcsönös segítő társaságokká válójában csupán az 1874. évet követő depresszió idején következett be. A munkásmozgalom fontos szerepet játszott az 1867. évi választójogi reformról szóló törvény, valamint a szakszervezetekről szóló 1867., 1871. és 1875. évi törvények elfogadtatásában. Másodszor: az az aktivitás és szervezettség, amelyet az „új típusú”

szakszervezetek hoztak az angol munkásosztály politikai tevékenységébe, pozitív tényezőnek bizonyultak. Az adott periódussal foglalkozó angol marxista történészek cikkeiben e pozitív jelenségeket a megérdemelt és kijáró hangsúllyal méltatják.

Ezzel kapcsolatosan helyénvaló megemlíteni azt a vitát, amely az angliai munkásosztály elnincstelenedési folyamatával és a munkásarisztokrácia fejlődésével kapcsolatos. Az első ilyen vitán komoly bírálatnak vetették alá Kuczinsky „Az angliai munkakörülmények rövid története” (1942) c. művét. Előnyeként méltatva a mű új megállapításokra törő szándékát, az angol marxisták élesen megbírálták a szerző arra irányuló kísérletét, hogy kifejtse az angol munkásosztály életfeltételeinek „permanens” rosszabbodásáról szóló elméletét.

E vita eredményeképpen megalapozottabb marxista kutatások jelentek meg az angliai munkásarisztokrácia növekedésének kérdésével kapcsolatban,⁵⁰ továbbá a történészek kezdték figyelembe venni azt a bonyolult és egyenetlen utat, amelyen a munkásarisztokrácia fejlődése haladt, új módon értelmezték az államapparátus és a burzsoázia eszmei befolyásának szerepét a reformizmusnak a munkásmozgalomba történő beágyazódási folyamata során. Az angol marxisták számos cikkben tették vita tárgyává az 1914—1918. évi háborút megelőző harmincéves periódus kérdéseit.⁵¹ Az angol munkásmozgalmon belül az 1848—1914 között lezajlott események helyes megértése igen nagy jelentőséggel bírt nemcsak a historiográfia, de Nagy-Britannia Kommunista Pártja gyakorlati tevékenysége számára is, többek között segítette a pártnak az 1945. év utáni periódusban felvázolni a helyes politikai irányvonalat. Az 1914-ig terjedő történelem a marxista történészek néhány magy művében nyert megvilágítást. E. P. Thompson könyve, „William Morris: a romantikától a forradalomig” (1955), D. Torr: „Tom Mann és kora. 1856—1890” című műve (i. k. 1956), Desmond Greaves: „James Connolly élete és kora” (1961) c. munkája túlmennek a biográfia határain. Segítségükkel nyomon követhető az angol forradalmi mozgalom és forradalmi gondolat története 1881—1917 között. Azonban az adott korbeli munkásmozgalom történetének kidolgozásában fehér foltok is mutatkoznak, amelyek kitöltéséhez segítséget nyújtanak a megboldogult Torr által összegyűjtött anyagok, továbbá Hobsbawm publikálatlan doktori disszertációja a Fábianus társaság tevékenységének kezdeti szakaszáról.⁵² A női emancipációs mozgalomnak szentelt számos kutatás szintén hozzájárult az e korszakra vonatkozó ismereteink bővítéséhez.⁵³

Az angol marxistákra vár még a legújabbkori Anglia-történet megírása is. E korszakra vonatkozóan megjelentek neves forradalmárok memoárjai.⁵⁴ A. Hutt: „Az angol munkásosztály háború utáni története” (1937), W. Hennigton: „A munkanélküliek harca 1919—1936-ban” (1936), továbbá „Az ipari munkások története a háború idején” (1940), W. Rust: „A Daily Worker története” (1949) című művei képezik az alapot az éppen csak megkezdett munkához. Úgyszintén napvilágot látott néhány részletkutatás az 1926. évi általános sztrájkra vonatkozóan,⁵⁵ azonban nem rendelkezünk annak marxista szemszögből megírt, kimerítő történetével. Az a szerep, amelyet az angol szocialisták és kommunisták a spanyolországi polgárháborúban és a II. világháborúban játszottak, különböző emlékiratokban és Rust: „Britek Spanyolországban” (1939) c. könyvében nyer megvilágítást.⁵⁶ Szükséges említést tennünk a marxisták által alkotott, s az egyes szakszervezetek történetére vonatkozó értékes művekről is. Kiemelkedő jelentőséggel bír R. P. Arnot monumentális munkája a bányászok történetére vonatkozóan.⁵⁷ A rövid szakszervezeti történet példaképe J. B. Jefferys: „A gépgyártók története” (1946) c. könyve. A legutóbbi időben látott napvilágot G. J. Firth és H. Collins „Öntőmunkások” (1959) c. műve. George Tate (George Armstrong): „A szakszervezetek londoni tanácsá”-ról írt. (1950.)

Az angol marxista történészek egy sor cikkben foglalkoznak a materialista történeteszmélet, valamint a burzsoá történeti elméletek kritikájának kérdéseivel. Midőn általános értékelést nyújtunk a haladó angol történetírás jelenlegi állapotáról, figyelembe kell vennünk, hogy az itt megemlített marxista történeti kutatások többségét Nagy-Britannia Kommunista Pártjának kicsiny munkatársi csoportja, továbbá néhány professzionális történész végezte el. Az a tény, hogy ilyen, viszonylag csekély létszámú csoport viszonylag nagy számú történész munkát alkotott, a viták, az aktív helytörténeti kutatások, a gondolatcsere megszervezésével magyarázható, amely szervező munkát a Kommunista Párt mellett az utóbbi tizenöt év során tevékenykedő történészcsoport látta el.

L. M. MUNBY haladó angol történész,
a Cambridge-i egyetem tanárának cikke
a Voproszű Isztorii 1963. 5. számában.

¹ A jelen cikkben azokat a történeti kutatásokat vizsgáljuk, amelyek reális jelentőséggel bírnak a marxista történetírás továbbfejlesztése szempontjából. Időnként említést nyernek nem marxista történészek munkái is, tanúskodván arról a hatásról, amelyet a marxista történetírók a burzsoá historiográfiára gyakorolnak, továbbá Hill, Hilton és Farington művei is, akik 1957-ig voltak Nagy-Britannia Kommunista Pártjának tagjai.

² „History”, XXXII. k. 1947. 115. sz. 9. l.

³ Ugyanott, XXXIV. k. II—VI. 1949. 120. sz. 14. l.

⁴ Ugyanott, XXXVI. k. II—VI. 1951. 126—127. sz. 1. és további l.

⁵ Ugyanott, XXXVIII. k. II. 1953. 132. sz. 1. és további l.

⁶ Ugyanott, XL. k. II—VI. 1955. 138—139. sz. 15—16 l.

⁷ A marxista történetírásnak Angliában több mint félévszázados tradíciója van. *William Morris* (1834—1896) újságíró és művész mélyen-szántó kutatásokat végzett a középkori történet, különösen a középkori iparművészet terén. Belfort B. a reformáció és a XVIII. század végi francia polgári forradalom nagy történésze volt. (Ld. következő műveit: „The French Revolution” 1890., „German Society at the End of the Middle Ages” 1894., „The Social Side of the Reformation in Germany” 1894., „Jean-Paul Marat” 1900., „The Last Episode of the French Revolution” 1911.)

James Connolly, az angol imperialisták által 1916-ban agyonlőtt nagy ír forradalmár a dublini felkelés veresége után műveiben igyekezett alkalmazni a marxizmust Írország történetének tanulmányozásában. (Főbb munkái: „Labour in Irish History”, valamint „The Reconquest of Ireland”).

Th. Rothstein aktív angol forradalmár, később a Szovjet Tudományos Akadémia tényleges tagja, 1929-ben tanulmánykötetet publikált „From Chartism to Labourism” címen, mely munka az angol munkásosztály történetére vonatkozó első marxista kutatásnak számított.

Midőn 1920-ban létrejött Anglia Kommunista Pártja, erősödött a vezető marxista történészek tevékenysége. *Emile Burns*, *R. Page Arnot*, *Ralph Fox* és *Allen Hutt*, kiemelkedő politikusok ismeretessé váltak, mint a közelmúlt és jelen angol történeti események kutatói is. A legújabbkori angol belpolitika-történet, a fontos nemzetközi problémák s a külső országok története kerül tárgyalásra *R. Palm Dutt* és *Andrew Rothstein* könyveiben. (E művek teljes bibliográfiáját itt lehetetlen közölni.) Példaként megemlíthetjük *Emile Burns* és *R. Page Arnot* két kutatását az 1926. évi általános sztrájkról, amelyeket „A munka kérdéseit kutató iroda” jelentetett meg, továbbá *Allen Hutt* „Tolpuddle and Today”, „This Final Crisis”, „Post War History of the British Working Class”, „British Trade Unionism” c. műveit, *Ralph Fox* „Genghiz Khan”, „The Class Struggle in Britain in the Epoch of Imperialism” c. munkáit, *R. Palm Dutt* „Fascism and Social Revolution”, „World and the British Empire” c. kutatásait, *Andrew Rothstein* „A history of the USSR”, „The Munich Conspiracy” c. írásait. *R. Page Arnot* 1930-ban hozzáfogott a bányászszakszervezet történetének a kutatásához, mely munka eredményeként 1945 után egy sor könyve jelent meg.

⁸ *Childe* alapvető munkái — nem számítva számtalan cikkét — a következők: „Dawn of European Civilization” 1925, 1939, 1955., „New Light on the Most Ancient East” 1934, 1952., „What Happened in His-

tory" 1942., „Man Makes Himself" 1936, 1941, 1956., „Scotland before the Scots" 1946., „The Prehistory of European Society", mely mű halála után, 1958-ban jelent meg.

⁹ Az ő műve az „Aristocratic Society in Ancient Crete" (1955) monográfia és egy sor cikk: „The Myth of Glaukos and the Cycle of Birth and Death" („Clio", 1959. 37. sz.), „Europa" („Eirene", 1960. 1. sz.), „The Servile Interregnum at Argos" („Hermes", 1959. 87. sz.), „Critical Realism of the Last Play of Aristophanes" („Modern Quarterly", 1952. 8/1. sz.).

¹⁰ M. Finlay utolsó cikkei közül megemlítendőek: „Marriage, Sale and Gift in the Homeric World" („Revue internationale de droits de l'antiquité", 1955. 3. série, 2. sz.), „The Mycenaean Tablets and Economic History" („English Historical Review", 1957. 2. series, 10. sz.), „Homer and Mycenae: Property and Tenure" („Historia", 1957. 6. sz.), „Was Greek Society based on Slave Labour?" („Historia", 1959. 8. sz.), „Technology in the Ancient World: an Essay in Bibliography and Criticism" („English Historical Review", 1959. 2. series, 12. sz.).

¹¹ Thompson műveiből idézzük az alábbiakat: „The Historical Work of Ammianus Marcellinus" (1947), „A Roman Reformer and Inventor" (1952), valamint cikkeit: „Peasant Revolts in late Roman Gaul and Spain" („Past and Present", 1952. 2. sz.), „Early Germanic Warfare", („Past and Present", 1958. 14. sz.), „Slavery in early Germany" („Hermathena", 1957. 89. sz.), „Two Notes on St. Fructuosus of Braga" („Hermathena", 1957. 89., 90. sz.), „The Passio S. Sabae and Early Visigothic Society" („Historia", 1955. 4. sz.), „Constantine", Constantins II. and the lower Danube Frontier" („Hermes", 1956. 84. sz.), „A Chronological Note on St. Germanius of Auxerre" („Analecta Bollandiana", 1957. 75. sz.), „The Date of the Conversion of the Visigoths to Catholicism" („Nottingham Medieval Studies", 1960. 4. sz.).

Morris cikkei a következők: „Slaves and Serfs" („Modern Quarterly", 1948. 3. sz.), „Ancient History and Modern Politics" („Communist Review", 1949. X.), „Early Christian Orthodoxy" („Past and Present", 1953. 3. sz.), „Celtic Saints" („Past and Present", 1957. 11. sz.), „The Dating of the Column of Marcus Aurelius" („Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 1952. 15. sz.).

¹² Browning megjelent cikkei közül megemlíttük az alábbiakat: „The Riot of A. D. 387 in Antioch" („Journal of Roman Studies", 1952. XLII. sz.), „Where was Attila's Camp" („Journal of Hellenic Studies", 1953. LXXIII. sz.), „A Note on the Capture of Constantinople in 1453" („Byzantium", 1954. XXII. sz.), „An Unnoticed Fragment of Sappho?" („Classical Review", 1960. 74. sz.) és mások.

¹³ Ld. „Az 1688. évi „dicső" forradalom 250. évfordulója" című, S. Gor álnév alatt közölt cikket a „Kommunistticeszkij Internacional" c. folyóiratban, XVI. k. 10. sz. 1938 november.

¹⁴ Ld. a „The English Revolution: three essays" c. kötetet, amely három tanulmányt tartalmaz Christopher Hill, Margaret James, valamint E. Rickword tollából (1940, 1949, 1955). Ezen érvelés mellett szóló tételek találhatók Christopher Hill két cikkében is: „Soviet Interpretations of the English Interregnum" („Economic History Review", 1938), „The Agrarian Legislation of the Revolution" („English Historical Review", 1940. 218. sz.), amelyek főképpen Sz. I. Arhangel'szkij professzor kutatásain alapulnak. Az említett cikkek közül a második a következő szavakkal kezdődik: „A polgárháború nagyobb mértékben volt

osztályharc, mint azt az angol orthodox elmélet elismerni hajlandó". Ez a cikk több más írással együtt könyv formájában is megjelent: „Puritanism and Revolution” címmel, 1958-ban.

¹⁵ „Labour Monthly”, 22. k. 1940. október.

¹⁶ A „State and Revolution in Tudor and Stuart England” („Communist Review”, 1948. VII.) c. cikkből. A polgári forradalommal foglalkozó, s valamilyen viszonylatban eddig említést nem nyert fontosabb munkák közé tartoznak még: „The Good Old Cause” — dokumentumgyűjtemény *Ch. Hill* és *E. Bell* szerkesztésében, valamint a „The Modern Quarterly” 1949. II. 4-i száma, amely teljes egészében az angol forradalom háromszázadik évfordulójával foglalkozik.

A Kommunist Párt történész csoportja által kiadott, 1956 óta negyedévenként megjelenő s hektográffal készült „Our History” c. folyóirat egyes számai a következő munkákkal foglalkoztak: *A. Morton*: „Cromwell in the English Revolution” (1958. 9. sz.), *A. Merson*: „Privileges in Tudor and Stuart England” (1958. 11. sz.). Ld. még *E. Mercer* „The Houses of the Gentry” (Past and Present”, 1954. 5. sz.), valamint *Brian Manning*: „The Nobles, the People and the Constitution” („Past and Present”, 1956. 9. sz.).

¹⁷ Az idézetet három különböző cikkből vettük: „The Country-House Radicals”, „The Outbreak of the Great Rebellion”, valamint „The Social Causes of the Great Rebellion”.

A cikkek a „Historical Essays” című könyvben jelentek meg, 1957-ben.

¹⁸ Lásd a könyvvel foglalkozó recenziót a „Past and Present” 1954. 5. számában.

¹⁹ *G. R. Elton*. Tudor Revolution in Government. 1953. 3, 7, 8. l.

²⁰ *H. Butterfield*. Man on his Past. 1955. 135. l.

²¹ „Past and Present”, 1958. 13. sz., 1959. 16. sz., 1960. 18. sz.

²² Lásd *V. Lavrovskij* és *M. Barg* szovjet történészek megjelent recenzióit az 1955-ben napvilágot látott kiadvánnyal kapcsolatban. („Labour Monthly”, VII. 1956.)

²³ Ld. *G. E. Aylmer*. The King’s Servants: the Civil Service of Charles I. 1625—1642, valamint *V. L. Pearl* könyvét: London and the Outbreak of the Puritan Revolution. (1961.) E mű komoly kutatásokat tartalmaz a City kormányzási szerveire vonatkozóan.

²⁴ Ld. *Joan Simon* cikkeit: „Educational Policies and Programmes in the English Revolution” („Modern Quarterly”, 1949. 4. sz.), „The Reformation and English Education” („Past and Present”, 1957. 11. sz.), „A. F. Leach on the Reformation” („British Journal of Educational Studies”, 1955. 2—4. sz.).

²⁵ *Samuel Lilley* „Men, Machines and History” (1948) c. technikatörténettel foglalkozó könyve vitát váltott ki az angol marxisták körében. *S. F. Mason* fő munkája, a tudományos gondolkodás alapvető tendenciáinak történetét az ókortól a XX. századig tárgyaló „History of the Sciences” (1953), nem váltotta ki azt az érdeklődést, amelyet megérdemelt volna. A Baconra vonatkozó mű megjelentetése arról tanúskodik, hogy *Farrington* az utóbbi időben számára új kutatási témára állt át. Az ókor szakértőjeként fő figyelmét az ókori tudományos gondolkodás és filozófia tanulmányozására összpontosítja. Tolla alól kerültek ki a következő munkák: „Science in Antiquity” (1936), „Diodorus Siculus: universal historian” (1937), „Civilization of Greece and Rome” (1938), „Science and Politics in the Ancient World (1939), „Greek Science: its

meaning for us" (1944.), „Head and Hand in Ancient Greece" (1947). Far-
rington cikkei a „Modern Quarterly"-ben és a „Science and Society" c.
amerikai újságban jelentek meg.

²⁶ „Modern Quarterly", 1951. I. 7.

²⁷ Idézzük a „Modern Quarterly"-ből, 1947. III. 2.

²⁸ Idézzük a „The Transition from Feudalism to Capitalism" c. kö-
tetből.

²⁹ *Rodney Howard Hilton* doktori disszertációjának címe: „Economic Development of some Leicestershire Estates is the 14th and 15th Centuries". Később egy sor cikket jelentetett meg a helyi és speciális folyóiratokban, valamint gyűjteményes kötetekben; cikkeiben a középkor idején Midland grófság keleti és nyugati részén elterülő birtokok és körzetek gazdaságtörténetével foglalkozik. A legfontosabb elméleti kérdés a „Peasant Movements in England before 1381" című, s az „Economic History Review" c. folyóirat 1949. II. számában került felvetésre.

Hilton következő vitacikke, a „The Origins of Robin Hood", a „Past and Present" folyóirat 1958. évi 14. számában jelent meg és élénk vitát váltott ki a folyóirat hasábjain. (1960. 18., 1961. 19. sz.) Hilton eszméinek hatása érződik *Morris Keane*: „The Outlaws of Medieval Legend" című 1961-ben megjelent művében. Hilton szerkesztette *E. A. Koszminszkij* „Ocserki po agrarnoj isztorii Anglii v XIII. veke" (Vázlatok Anglia agrártörténetéről a XIII. században) című, s 1956-os kiadású művének angol fordítását. *E. A. Koszminszkij*nek az „Economic History Review" hasábjain 1928, 1931 és 1933 során megjelent cikkei voltak az angol akadémiai folyóiratokban napvilágot látott első marxista írások; hatásuk kolosszális volt.

³⁰ Ld. az adott cikk szerzőjétől: „The Church in Britain: A Historical Assessment" („Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik", 1960. 4. sz., NDK). E cikk összegezi mindazokat a marxista nézeteket és eszméket, amelyek az Angliában megjelent művekben a reformáció utáni történeti periódusra vonatkoznak.

³¹ Ld. például: „Past and Present", 1952. 2. sz. és 1953. 3. sz. *A. Cole* cikket publikált „The Quakers and English Revolution" (Past and Present", 1956. 10. sz.) címmel, amelyben továbbfejlesztette a „The Quakers and Politics 1652—1660" c. doktori disszertációjában kifejtett gondolatait.

V. G. Kierman ugyanazon folyóirat 1952. évi 1. számában cikket közölt „Evangelicalism and the French Revolution" címen. *E. Hobsbawm* „Primitive Rebels" című, 1959-ben megjelent könyvében részletesen fejtegeti az egyház és a vallásos eszmék kérdését a XVIII. században és a XIX. század elején, Angliában és Európában.

³² Hiltonnak a parasztfelkelésre és Robin Hoodra vonatkozó munkáit ld. a 29. sz. jegyzetben. A már említett műveken túl 1959-ben az egyetemi kiadók a következő három fontos kiadványt jelentették meg: *George Rudé*: „The Crowd in the French Revolution", *E. J. Hobsbawm*: „Primitive Rebels", valamint *E. Wangermann*: „From Joseph II to the Jacobin Trials". E művek jelentős hatást gyakoroltak a polgári történetírókra. Hillnek „The Norman Yoke" c. írása először a „Democracy and the Labour Movement" című 1954-ben kiadott tanulmánykötetben jelent meg, melyet az angol marxista történészek *Dona Torr* 70. születésnapja tiszteletére adtak ki. E tanulmánykötetben látott napvilágot *G. Collins* írása: „The London Corresponding Society" címen. *F. Hait*: „The Strange Case of Thomas Walker" című (1957) könyve egy manchesteri

radikális politikus életének tízesztendősi periódusáról számol be. Igen érdekes T. H. Wintrigham: „Mutiny” (1936) című műve; témája kapcsolatban áll a jelen jegyzetben már említett írásokkal.

³³ Ld. cikkeit is: „The Motives of Popular Insurrection in Paris during the French Revolution” („Bulletin of the Institute of Historical Research”, 1953. 73. sz.), „The Outbreak of the French Revolution” („Past and Present”, 1954. 5. sz.), „The French Revolution” („Marxist Quarterly”, 1954. IV. 1.), „Prices, Wages and Popular Movements in Paris during the French Revolution” („Economic History Review”, 1954. III), „Some financial and military aspects of the Gordon Riots” and „Wilkes and Liberty 1768—1769” („Guidhall Miscellany”, 6., 8. sz.), „Mother Gin” and the London Riots of 1736” (Ibid.), „The Gordon Riots: a Study of the Rioters and their Victims” („Transactions of the Royal Historical Society”, 1956. 6. sz.), „The London 'Mob' of the eighteenth Century” („Historical Journal”, 1959. 1. sz.).

³⁴ Ld. a „Party Politics in the 18th Century” („Our History”, 1959. 19. sz.) című cikket, valamint e sorok szerzőjének írását: „Britain's Two-Party System and the Transformation of Parliament” („Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik”, 1960. 3. sz.). A cikk kritikai áttekintést nyújt a Tudor-korszaktól napjainkig fennállott pártrendszerek kérdésével foglalkozó művekről.

³⁵ Ld. W. A. Cole cikkeit: „Trends in Eighteenth Century Smuggling” („Economic History Review”, 1956. III.), valamint „The Measurement of Industrial Growth” (Ibid. 1958. II.).

³⁶ E vita lényegére vonatkozóan Ld. az „Enclosure and Population Change” c. cikket („Our History”, 1957. 7. sz.), amely válasz a dr. Chambers által kifejtett „elméletre”.

³⁷ Ld. Hobsbawm cikkeit: „The British Standard of Living 1790—1850” („Economic History Review”, 1957. I.), „History and the Dark Satanic Mills” („Marxism Today”, 1958. V.), „Social Conditions in the Early 19th Century” („Our History”, 1958. 10. sz.), amelyek válaszul szolgáltak W. Chaloner és mások számára.

Ld. még Hobsbawm következő cikkeit: „Custom, Wages and Workload in nineteenth Century Industry” az „Essays in Labour History” (1960) című s George Douglas Howard Cole emlékének szentelt tanulmánykötetben, valamint az ipari forradalommal foglalkozó konferenciáról szóló beszámólót a „Past and Present” című folyóirat 1960. 17. számában.

³⁸ Ld. például a következő cikkeket: E. Hobsbawm: „Economic and Some Social Movement since 1800” („Economic History Review”, 1952. I.), S. A. Broadbridge: „The Early Capital Market: the Lancashire and Yorkshire Railway” („Economic History Review”, 1955. II.).

³⁹ Arnold Kettle kétkötetes „An Introduction to the English Novel” (1951—1953) című könyve érdekes és jelentős gondolatokat tartalmaz a XIX. század eseményeiről.

David Wilson kutatása Emily Brontë-ről (ld. „Modern Quarterly Miscellany”, 1947. 1. sz.), A. Morton „Genius on the Border” (Marxist Quarterly”, 1955. 3. sz.) című cikke, valamint Jack Lindsay „The Commune of Paris and English Literature” című írása (u. o. 1954. 3. sz.) legújabb példái annak, miként siet a marxista irodalmi kritika az adott történelmi periódussal foglalkozók segítségére.

⁴⁰ Ld. M. Greenberg: „British Trade and the Opening of China 1800—1842” (1951), V. G. Kiernan: „British Diplomacy in China 1880—

1885" (1939), valamint a következő cikkeket: „Kashgar and the politics in Central Asia 1868—1878” („Cambridge Historical Journal”, 1955. 3. sz.), „Britain, Siam and Malaya 1875—1885” („Journal of Modern History”, 1956. 1. sz.), „Foreign Interests in the War of the Pacific” („Hispano—American Historical Review”, XXXV. 1955. I.).

R. *Palm Dutt* néhány fontos munkája említést nyert a 7. sz. jegyzetben. A „Labour Monthly” című folyóirat, melynek szerkesztője 1921 óta, számos, általa írt éles kommentárt tartalmaz a Brit Birodalom történetére vonatkozóan, az adott periódusban.

A Brit Birodalom történetének egyéb kérdéseivel foglalkozó munkák közül megemlíthetjük a következőket: *Joan Beauchamp*: „British Imperialism in India (1934), R. K. *Pankhurst*: „Kenya: the History of two Nations” (1944), S. and K. *Aaronovitch*: „Crisis in Kenya” (1947), A. *Okafor*: „Nigeria” (1949), *Ótóle*: „West African Background” a „The New West Africa” (1953) című könyvben, D. *Wolton*: „Whither South Africa” (1946), A. K. *Gopalan*: „Kerala” („Past and Present”, 1959), *Jack Woddiss*: „Africa, the roots of revolt” (1960).

A cikkek közül megemlíthetjük a következőket: *John Irwin*: „The Class struggle in Indian History and Culture” („Modern Quarterly”, 1946. 2. sz.), N. *Stewart*: „Divide and Rule: British Policy in Indian History” („Science and Society”, 1951. 1. sz.), M. *Jaspan*: „Race and Society in S. Africa” („Science and Society”, 1955. 1. sz.), *Ótóle*: „Negro Culture in Southern Africa before the European Conquest” (u. o. 1955. 3. sz.). Ld. még „Africa in World History” („Our History”, 1959. 14. sz.).

⁴¹ G. *Rudé* munkáin (ld. a 33. sz. jegyzetet) és „Interpretations of the French Revolution” című 1961-ben, a Történész Társulat által kiadott brossúráján kívül ld. még a következő könyveket: O. *Robertson*: „The French Revolution” (1949), N. *Stewart*: „Blanqui (1939), F. *Jellinek*: „The Paris Commune 1861” (1937). Ld. még „1848 — the Opening of an Era” (1948), R. *Pascal*: „The Growth of Modern Germany” (1947), „The German Revolution of 1848” (1948). „The German Sturm and Drang” (1953), valamint a következő cikkeket: J. *Lough*: „Barnave and the French Revolution” („Modern Quarterly”, 1939. 2. sz.), W. *Pendleton*: „Peasant Struggles in Italy” („Modern Quarterly”, 1951. 3. sz.), E. *Hobsbawm*: „Political Theory and the Mafia” („Cambridge Journal”, 1954. IX.), R. P. *Dutt*: „1848—1948 Historical and Theoretical Development” („Modern Quarterly”, 1948. 2. sz.), D. *Garman*: „The Diplomats’ Thieves, kitchen”; *Namier*, „Europe in Decay” című művének recenzióját („Communist Review”, 1950. VIII.), W. C. *Adams*: „Second Thoughts on the Second Front” („Modern Quarterly”, 1952. IV. 7.).

⁴² „From Cobbett to the Chartists 1815—1848” *Max Morris* szerkesztésében, „Labour’s Formative Years 1849—1879” *J. B. Jefferys* szerkesztésében, „Labour’s Turning Point (1880—1900)” *E. J. Hobsbawm* szerkesztésében.

⁴³ E témára vonatkozóan ld. a következő cikkeket: *Klugmann*: „The Foundation of the C.P.G.B.” („Marxism Today”, 1960. I. 4.), A. *Rothstein*: „Mr. Pelling on the Communist Party” („Marxism Today”, 1958. XI. 2.), *Harry Pollitt*: „The October Revolution and the British Labour Movement” („Marxism Today”, 1957. I. 1.), W. S. *Adams*: „British Reactions to the 1905 Russian Revolution” („Marxist Quarterly”, 1955. 3. sz.), valamint *Harry Pollitt*, A. *Rothstein*, R. *Page Arnot* és G. *Klugmann* cikkeit Nagy-Britannia Kommunista Pártja hetilapjában, a „World News”-ban.

⁴⁴ Ld. a következő munkákat: *T. A. Jackson*: „Trials of British Freedom” (1940), *J. R. Campbell*: „Robert Burns the Democrat” (1959), *J. Bronowski*: „William Blake” (1944), *A. L. Morton*: „The Everlasting Gospel” (1958), *J. F. Bray*: „A Voyage from Utopia” (1957), *R. K. Pankhurst*: „William Thompson 1775—1833” (1954), valamint az alábbi cikkeket: *E. J. Hobsbawm*: „The Machine Breakers” („Past and Present”, 1952. 1. sz.), *E. Frow*: „Robert Owen” („Marxism Today”, 1958. X. 2.), *Betty Brant*: „Robert Owen and Cooperative Production” (ugyanott, 1958. XI. 2.), *Hugh McDiarmid*: „The Bicentenary of Robert Burns” („Marxism Today”, 1959. I. 3.).

⁴⁵ *Neil Stewart*: „The Fight for the Charter” (1937), *Salme A. Dutt*: „When England Arose”, ugyancsak tőle: „The Chartist Movement” (1949).

⁴⁶ Például *Max Morris* kutatásai *B. O'Brien*-ről, valamint *Broadbridge S. A. Ernest Jones*-ről.

⁴⁷ A következőket kell közülük kiemelni: *Max Morris*: „Chartism and the British Working Class Movement” („Science and Society”, 1948. IV. 12.), *A. L. Morton*: „The Rediscovery of Chartism” („Marxism Today” 1960. III. 4.), ugyancsak tőle: „The Interpretation of Chartism” („Marxism Today”, 1961. VI. 5.). Az „Our History” c. folyóirat 1960. 17. száma kommentárokkal ellátva fordításban közölte *Ju. V. Kovalev* előszavát a Szovjetunióban kiadott „Anthology of Chartist Literature” c. könyvhöz.

⁴⁸ *Marx K.*, *Engels F.*, Angliáról. Moszkva, 1952. 437. l., oroszul.

⁴⁹ Ld. *E. J. Hobsbawm*: „The Tramping Artisan” („Economic History Review”, 1951. III.), „Trends in the British Labour Movement since 1850” („Science and Society”, 1947. IV. 11.), valamint „The Labour Aristocracy in the 19th Century Britain” c. írást a „Democracy and the Labour Movement: essays in honour of Dona Torr” (1954) c. gyűjteményes kötetben; különösen nagy jelentőséggel bír *Daphne Simon* cikke: „Master and Servant”, amely ugyanabban a kötetben jelent meg. Az adott korszakkal foglalkozó kutatások nagy lendületéről tanúskodnak a következő cikkek: *J. B. és M. Jefferys*: „Wages, hours and trade customs of the skilled engineer in 1861” („Economic History Review”, 1947. I.), *George Houston*: „Labour Relations in Scottish Agriculture before 1870” („Agricultural History Review”, 1958. I. 6.), *R. Greenleaf*: „British Labour against American Slavery” („Science and Society”, 1953. I. 17.).

⁵⁰ Ld. például *E. Hobsbawm* cikkét: „General Labour Unions in Britain 1889—1914” („Economic History Review”, 1949. I—III.).

⁵¹ Ld. például a „Marxism Today”-ban, valamint a „Modern Quarterly”-ben 1957—1959 során megjelent cikkeket.

⁵² Ld. cikkeit is: „Some Dilemmas for Marxists 1900—1914” („Our History”, 1956. 4. sz.), „John Burns’ Library” („Our History”, 1959. 16. sz.), „Sheffield Shop Stewards 1916—1918” („Our History”, 1960. 18. sz.), „An S.D.F. Branch 1903—1906” („Our History”, 1960. 19. sz.).

⁵³ *B. M.* „The Emancipation of Women and the Women’s Movement” („Marxist Quarterly”, 1956. I. 3.), *Marian Ramelson*: „Votes for Women and the Labour Movement” („Marxism Today”, 1959. XI. 3.).

⁵⁴ *W. Gallacher*: „Revolt on the Clyde” (1936), ugyancsak tőle: „The Chosen Few” (1940), és „The Rolling of the Thunder” (1947), *H. Pollitt*: „Serving My Time”, *T. A. Jackson*: „Solo Trumpet”, *Tom Bell*: „British Communist Party” (1937), ugyancsak tőle: „Pioneering Days”

(1941), és „John Maclean” (1944), *George Hardy*: „Those Stormy Years” (1956), *Arthur Horner*: „Incorrigible Rebel” (1960), *Phil Piratin*: „Our Flag Stays Red” (1948).

⁵⁵ *R. Arnot*: „General Strike of 1926”, *Emile Burns*: „General Strike: Trades Councils in Action” (1926), *John Murray*: „General Strike of 1926” (1951).

⁵⁶ *Ralph Fox*: „A Writer in Arms” (1937), *David Guest*: „A Scientist Fights for Freedom” (1939), *John Cornford*: „A memoir” (1938), *T. H. Wintringham*: „English Captain” (1941).

⁵⁷ *R. Page Arnot*: „The Miners” [3 kötetben, 1949, 1953, 1961], ugyancsak tőle: „History of the Scottish Miners” (1955). Jelenleg készíti elő kiadásra a walesi bányászok történetét.

A MUNKÁSOSZTÁLY TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA ANGLIÁBAN

(*History from Below*)

E. P. Thompson, a marxista gondolkodáshoz közelálló angol történész, a „William Morris: a romantikától a forradalomig” című, 1955-ben és „The Making of the English Working Class” c. 1963-ban megjelent kitűnő feldolgozás szerzője, sok gondolatot, a munkásmozgalom történetének műhelytitkait és problémáit felvető cikkét tájékoztatás végett közöljük, noha a tanulmány néhány megfogalmazása és gondolata távolabb áll a mi gyakorlatunktól és terminológiánktól.

Egyike az angol sajátosságoknak, hogy a „köznép” története mindenkor más volt, mint a tulajdonképpeni angol történelem — amelytől teljesen elkülönült. Azokban az országokban, melyeknek gazdag forradalmi, vagy népi hagyományai vannak, a demokratikus szóhasználat teljesen átjárta a történetírást. A tulajdonképpeni angol történetírásban a sziget népe mindig olyan problémaként jelenik meg, melynek megoldását a kormánynak kell kezébe vennie. (Lásd: szegény törvény, egészségügyi reform, bérpolitika.) A mai napig is számos történész-főiskola nyögi a normann jármot, míg a fattyú Vilmos utódai elfoglalják a vezető pozíciókat.

*

Ezért egészen mostanáig a „Labour történetírás” (vagyis a munkásosztály történetével foglalkozó történetírás, Szerk.) irányát az ortodox állásponttal való szembenállás határozta meg. Ez pedig lényegesen több, mint a tárgykörrel kapcsolatos nézeteltérés. Elárulja ezt a stílus és a módszer, valamint az az érdeklődés, melyet a marxistákban és a szellemileg saját útjukat járókban keltett. Edouard Bernstein, a Webbek, Theodore Rothstein, a Hammondok, H. N. Brailsford — mindegyikük túlnő a főiskolák konvencionális színvonalán. És akik az elmúlt években a legnagyobb lendületet adták a Labour történetírásnak, mint R. H. Tawney, G. D. H. Cole, Dona Torr és H. L. Beales,

olyan tanárok, akik széleskörű, együttérző kapcsolatban állnak hallgatóságukkal, amely messze túlnőtt az egyetem berkein. Ezek a Ruskin kollégiumhoz, a baloldali Könyv Klubhoz, a Kommunisták Párthoz, az első fűzött (paperback) könyveket kiadó Munkások Művelődési Egyesületéhez és a Racionalista Sajtó Egyesületéhez fordultak. (A hagyományok egy részének az M. M. E. elnöke, Asa Briggs professzor az örököse.)

(Az említett szerzők közül E. Bernstein-nek főleg a „Neue Zeit”-be az 1890-es évektől írott tanulmányaira kell gondolnunk, Sidney és Beatrice Webb standard műve a számos kiadást megért „History of Trade Unionism”, Th. Rothstein igényes összefoglaló munkája „From Chartism to Labourism” (London, 1929), R. M. Tawney klasszikussá érett monográfiája: „Religion and The Rise of Capitalism” (London, 1929), G. D. H. Cole a 19. és 20. századi angol és részben nemzetközi munkásmozgalmat feldolgozó könyvtárnyi kitűnő munkásságáról első ízben ad halála után teljes bibliográfiát G. Owen: „G. D. H. Cole’s Historical Writings” címmel (International Review of Social History. Vol. XI. 1966. 2. sz.). Dona Torr nevét a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonyáról, valamint Tom Mann-ról írt monográfiái tették nevéssé, H. L. Beales, mint a London School of Economics tanára és számos 19. századra vonatkozó társadalmi, valamint gazdaságtörténeti tanulmánya a fiatalabb történetésznemzedék figyelmét irányította a munkásmozgalmak történetének tanulmányozására. Szerk.)

Ez a hagyomány elkötelezettséggel járt. Az elkötelezettségért pedig a tudományos segélyforrások elapadásával kellett megfizetni. Abban az országban, mely a világ legrégebbi Labour-mozgalmának hazája, nincs egyetlen könyvtár vagy intézmény, amely a mozgalom tanulmányozásával foglalkoznék. Csak az utóbbi néhány év óta gondoskodik a Transport House és egy-két szakszervezet arról, hogy a pincékben és vidéki irodáikban lévő okmányokat megőrizték.

A Labour történetírás helyzetéről szóló kommentár alapja leginkább az a tevékenység lehetne, amelyet ötven esztendőn át fejtett ki egy tehetséges könyvkereskedő, a néhai Leon Kashnor. A két világháború között, majd egészen az 1950-es évekig majdnem kizárólag azzal foglalkozott, hogy gazdag gyűjteményeket állított össze korai gazdasági elméletekből, az angol jakobinizmusról, chartizmusról és hasonlókról, amelyeket azután Moszkvában, az Egyesült Államokban, Amsterdamban, Japánban, Ausztráliában és a milánói Feltrinelli Intézetnek adott el. Egyetlen gyűjteménye sem kelt el idehaza.

Szerencsére, London jól el van látva. Ott van a British Museum felhalmozott anyaga, a Goldsmith-gyűjtemény a londoni egyetemen, valamint a London School of Economics gyűjteménye, melyet a Webbek alapítottak, s a kutatók és könyvtárosok egész sora fejlesztett tovább. De egyetlen vidéki könyvtárnak sincs olyan anyaga, amely versenyre kelhetne a Kashnor-gyűjtemények értékeivel. És aki az angol történészek közül komoly összehasonlító kutatómunkára szánja el magát, leghelyesebben teszi, ha jegyet vált Wisconsinba, Columbiába, Moszkvába, Milánóba (amennyiben a Feltrinelli Intézet újból megnyílnék) vagy az amsterdami Társadalomtörténeti Intézetbe. És a leghalványabb jel sem mutat a helyzet változására, hacsak romlására nem, mert az amerikaiak könyvéhsége egyre mohóbbá válik, miközben az utánpótlás évről évre csökken. Egy londoni könyvkereskedő, aki erre a területre specializálta magát, és akinek árai hírhedtek, nemigen törődik azzal, hogy az angol könyvtárosok forgatják-e az ő katalógusát. És mikor néhány évvel ezelőtt piacra került a Blake és Bewick-től Walter Crane-ig vezető irány radikális úttörői egyikének, a chartista és republikánus W. J. Lintonnak néhány kézírata és könyve — azok teljes csendben Milánóba és az Egyesült Államokba kerültek.

Mindezek ellenére a Labour-mozgalmak és a szakszervezetek történetével most népes gárda foglalkozik; s az utóbbi hat év alatt a Labour Történetét Tanulmányozó Társaság (skót tagságával) a régi, elkötelezett hagyományú tudósokat összehozta olyan tudósokkal, akik ezt az elkötelezettséget különösnek, sőt helytelennek tartják. A társaság sokat köszönhet Bulletin-je első kiadóinak, Sidney Pollard professzornak és Royden Harrisonnak, akik megalapozták gondos dokumentációjának és bibliográfiáinak hírnevét.

*

Sok mű jelent meg újabban azzal a célkitűzéssel, hogy megszüntesse a Webbek és G. D. H. Cole ráánk hagyott térképeinek fehér foltjait, és a határvonalakat helyesbítse (John Saville valójában évekig dolgozott a Cole által hátrahagyott jegyzetek alapján a Labour készülő bibliográfiai szótárán). 1949 óta nem kevesebb, mint kilenc kötet jelent meg, amely a bányászok országos vagy helyi szervezeteivel foglalkozik; a legérdekesebbek közé tartozik: *The Derbyshire Miners*, J. E. Williams alapos munkája, és E. W. Evans tanulmánya Mabonról, a walesi bányászok vezetőjéről. Került a könyvespolcra néhány jól megírt,

egyéb szakszervezetek és iparok történetét tárgyaló könyv is, köztük The Foundry Workers (J. Fyöth és H. Collins), The Lace-Makers' Society (N. H. Cuthbert) és The Railwaymen (P. Bagwell). Sidney Pollard: History of Labour in Sheffield című jelentős művében megmutatta, milyen értékes eredménnyel járt, hogy a szakszervezeteket nem országos központjuk, vagy évi közgyűlésük perspektívájából, hanem működésük színhelyén és bőséges dokumentáció alapján, az iparral összefüggésben tanulmányozta.

Néhány újabb munkában világosan megmutatkozik a történetírás és az üzleti érdekek kapcsolata. Ahol a hosszú, legendaszerű út még ma is csak habozva érkezik el a háború utáni évekhez, láthatóvá válik a Csodálatos Város, melyben az automatizált, előrettekintő T. U. C. vezetésével (és ez politikai útbaigazításért minden szükséges esetben tudós tanácsadóihhoz fordul) racionalizált és fegyelmezett szakszervezet tevékenykedik, amely eggyé válva az állammal és a munkaadók szervezeteivel, kifogástalan bérpolitikáért harcol és megfékezi a köztük lévő zavartkeltőket. De mint minden legendának, ennek is az a baja, hogy csak úgy válik meggyőzővé, ha kihagyjuk belőle a valóságos történet java részét. A szakszervezetek régebbi és viharos történetét úgy tekintették, mint fogzási fájdalmakat, a korai T. U. C. és Szakszervezeti Tanácsok szemmel látható politikai jelentőségéről pedig úgy vélekedtek, hogy az helytelenül, a törvényes út elhagyására ösztönöz. Míg ezek a szempontok helyenként fellelhetők a szakszervezeti mozgalom 1889 utáni új történetének első kötetében (H. A. Clegg, Alan Fox és A. F. Thompson józan és bőségesen dokumentált műve), a szerzők a második kötetben már gondosan kerülnek a részleteket. A mű fogyatékosága, hogy csökkentett perspektívában tárgyalja a munkásmozgalom politikai és társadalmi összefüggéseit, ezért viszont a közigazgatás és az ipar kapcsolatának pontos leírásával kárpótol. Az sem elkerülhetetlen, hogy az ipari vonatkozások tanulmányozásával a wilsoni korporációs állam kapujához kell eljutni. V. L. Allen mindenesetre más céllal foglalkozik ugyanennek a történelmi anyagnak egy részével. B. Pribicevic pedig az 1910—1922. évek üzemi bizottsági mozgalmának vizsgálatában a munkás-ellenőrzést tanulmányozó jugoszláv tudós szempontjait érvényesítette. (Újabban több magas képzettségű kutató figyelmét is magára vonta ez a témakör.) A szakszervezetek történetéről írt újabb tanulmányok között talán H. A. Turner: Trade Union Growth Structure and Policy a legeredetibb munka. A lancashire-i textilszakszervezetekkel foglalkozó

tanulmányában Turner professzor újszerűen kombinálja az elbeszélő, összehasonlító és strukturális elemzést. Olyan könyv ez, amely rászorítja olvasóját, hogy a szerző témáján messze túlmenően vizsgálja felül eddig kialakult személetét.

*

Akik a megjelent művekkel lépést akarnak tartani, forgasák H. M. Pellingnek a Pelican-sorozatban megjelent ügyes, gazdag tartalmú munkáját: *History of Trade Unionism*; vagy E. J. Hobsbawm bámulatos kritikai elemzését, a „*Trade Union Historiography*”-t, melyet a Társaság Bulletinje 1964. évi tavaszi számában közölt. Hobsbawm: *Labouring Men* c. műve, ez a gázmunkásokról szóló élesrajzú tanulmány a legjelentősebb könyv, mely a saját cikkét követően megjelent.

Ha a szakszervezetektől a munkásmozgalom történetéhez fordulunk, a dolgok már nem oly egyértelműek. Persze, rá lehetne mutatni a munkáknak arra a nagy tömegére, amely a Cole által kijelölt területtel foglalkozik. (A Historical Association közelmúltban adta ki F. M. Mather könyvét, mely a chartista mozgalom hasznos áttekintését adja. Bár ez sok értékű mű mellőzését jelenthetné, mégis hasznosabb lenne azoknak a járt utaknak egyikét javasolni, ahonnan a Labour történetírás régebbi szabályai lassan eltűnőben vannak.)

A téma határvonalai annyira elmosódtak, hogy most, mikor a Labour történetiszemlélet saját társadalmában találta meg intézményes kifejezési formáját, kérdésessé vált e meghatározás értéke. A változás egyik jeleként az érdeklődés a Labour intézményeitől (és elismert vezetőitől, valamint ideológiájától) a dolgozó nép kultúrája felé fordult.

A korábbi Labour történetírás gyakorlatilag a történet-szociológiai tesztek széleskörű területévé válhatnék. Ez nem azt jelenti, mert sajnálatos volna, ha azt jelentené, hogy egy közkedvelt szociológiai iskola kiforratlan terminológiáját és kategóriáit gépiesen átvesszük, és azokat meglévő történelmi ismereteink fölé helyezzük. Ahol ez így történik, kárt okoz mindkét tudományágnak. Sokkal fontosabb a kölcsönös interpretáció kérdése, amelynek során a történész a kortársak szociológiai műveiben új problémákat fedez fel, vagy új nézőpontból látja a régi kérdéseket; kutatása gondolatmenetét szociológiai eszmék termékenyítik meg és bizalmatlanul nézi a szociológiai kategóriákat; így jut el azokhoz az eredményekhez, amelyekről reméljük, történetivé válik a szociológia elmélete.

Van rá bizonyíték, hogy ilyen természetű munka folyik jelenleg Francia- és Olaszországban, valamint az USA-ban, és az Annales E.S.C. mellett figyelemre méltó folyóiratok fontos cikkeket közölnek, mint: Comparative Studies in Society and History, Le Mouvement Social, Sociologie et Travail, Economic Development and Cultural Change stb. Bizonyos fokig, gyakorlatibb módon Angliában is ugyanez történik. A Labour-történet intézményes meghatározásának megszűntével hirtelenül újból lehulltak az ideiglenes határok. Mint ahogy néhány tizenhatodik és tizenhetedik századi történész hidakat ácsolt előre, az ipari forradalomhoz, úgy hagyták most abba néhányan közülünk azt a gyakorlatot, hogy az 1789. vagy 1832. esztendőktől „startoljanak”, ehelyett visszafelé ássák oda az alagutat. Így Christopher Hill „The Uses of Sabatarianism” című tanulmánya, amelyet a Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England közölt, nagyon jelentős módon foglalkozik a puritán erkölcs és a munkafegyelem témájával. Ez volt egyébként a tárgya annak az értekezletnek is, melyet két évvel ezelőtt a Past and Present rendezett, és amelyen elhangzott Keith Thomas szuggesztív értekezése: „Work and Leisure in Pre-Industrial Society”. De ugyanez vonatkozik arra a növekvő érdeklődésre, mellyel a gazdaság-történészek a gyári fegyelem kérdésével foglalkoznak, mint az N. Mc Kendrick (Wedgwood-ról írt) figyelemre méltó tanulmánya az Economic History Reiew-ben és Pollard műve („The Adaptation of Labour” a Genesis of Industrial Management c. munkájában) bizonyítanak.

Ez csak a kezdet; ha így nézzük a problémákat, az összefüggések önként kínálkoznak minden vonalon. Ha távolabbról is, de kapcsolatban állnak ezek a témák a viktoriánus Anglia szabbatarianizmusával és alkoholelles mozgalomával, amelyekkel számos éven át foglalkozott kutatásai során Brian Harrison. És, kerülő úton, azokra az érdekes Viktória korabeli szexuális erkölcsökkel foglalkozó kutatásokra is vonatkoznak, amelyeket Peter Cominos publikált az International Review of Social History-ban. Ezekén túlmenően — bár itt olyan témára váltunk át, amelyet különállóan kellene tárgyalni — kiterjednek ezek az összefüggések a lakosság körében a tizenhetedik-től a tizenkilencedik század elejéig terjedő időszakban fellépett nyugtalanság természetére is (gondoljunk csak többek között Georg Rudé, Barrie Rose, A. J. Peacock, G. A. Williams, D. V. J. Jones és Hobsbawm legutóbbi munkáira), valamint arra, hogy az ipari forradalom kezdetén milyen formákban nyilvánult meg a tömegek szociális jellegének változása, hogy halnak

el a régi magatartási sémák (mint a klasszikus árrögzítő éhség-lázadás) és adják át helyüket az intézményessé vált izgatásból felbukkanó újabb módszereknek.

*

Ennél a pontnál a régi ideiglenes és provinciális fogalmaknak természetesen el kell tűnniük. A munkafegyelem kérdését, vagy az éhség-lázadásokat nem lehet angol jelenségeként olyan módszerekkel tanulmányozni, mint amelyek az egyesült nagy nemzeti szakszervezet, vagy a Fábíanus Társaság esetében alkalmazhatók. Az angol történészek most tanulják a zavargások vizsgálatának technikáját a francia történetírástól, amely abban a szerencsés helyzetben van, hogy Rudé és Richard Cobb interpretációi állnak rendelkezésére. (Meg kell azonban mondani, hogy az elhamarkodott összehasonlító kutatás csalóka eredményt hoz, mert míg a történelmi hasonlóságok gyakran szinte élénk ugranak, a különbségek feltárása gondos munkát igényel; Rudé népszerű: *The Crowd in History* c. munkájának néhány angliai tárgyú fejezete — luddizmus, chartizmus, vagy akár az angol éhséglázadásokról — olyan hiányos kutatómunkára épült, amely nem üti meg azt a mértéket, melyet maga a szerző állított fel.)

Ha visszatérünk a munkafegyelem és a családon belüli szerepek változásának kérdésére, vagy az iparosodás idején fennállott szabadidő-rendszert vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy az összehasonlító tanulmányok területe végtelen. Más sem kell hozzá, csak forgassuk pl. Walter Elkan tanulmányait, melyeket az ugandai munkásság átformálásáról írt, vagy Beate Salz tanulmányát Ecuadorról (az *Economic Development and Cultural Change*-ben) és szemünkbe ötlenek a tizenhetedik és tizennyolcadik századi angliai vagy írországi párhuzamok. A parasztok néprajzi tanulmányozásával, a törzsi piacokkal foglalkozó művek, mint pl. Bohannan és Dalton: *Markets in Africa* c. könyve, arra készítetnek, hogy ismét foglalkozzunk az iparosodás előtti Anglia piacainak és vásárainak komplex kérdésével, és azt ne csak gazdasági, hanem társadalmi összefüggéseiben is vizsgáljuk.

Mindeddig azonban csak néhány történész tett többet annál, hogy rámutatott az összehasonlító kutatásoknak erre a területére (mint azt Habbakuk prof. és dr. B. C. Coleman tették); néhány amerikai szociológus megelégszik némi pontatlan történelmi visszaemlékezéssel, mint pl. Hoselitz és Wilbert Moore

professzorok, akiknek a labour módszerek adaptációjával foglalkozó írásait Unesco-publikációk is közlik. Még ennél is rosszabb, hogy egynémelyik nyugati szociológus arra is hajlamos, hogy néhány megnyugtató frázisba tömörítse az átmenet keserves konfliktusokkal teljes, száznál is több esztendejét, hogy a fejlődésben lévő országoknak az „észszerűségről” prédikáljon és kedvét szegjék a korai munkásmozgalmakkal rokon-szenvező minden elemzésnek olyan állítólagosan tárgyilagos (de valójában erőteljesen irányzatos) műkifejezéssel, mint pl. „zavar-jelenségek”.

*

Napjainkban az összehasonlító módszer nagyon vonzó, de ugyanakkor nagy fegyelmet követel a történészeketől. Már holnap — vagy jövő péntekhez két hétre — a téma hirtelen divattossá válhat, és már hallani is fogunk róla a rádió harmadik műsorában. Ha idáig eljut, alaposan ellenőriznünk kell az okmányait. Mert ez valószínűleg azt jelenti, hogy mialatt a nagyhangú szakmai zsargon gombamódra elszaporodott, az egyhangú, egyáltalán nem drámai történeti kutatás lassan biceg a nyomában. De ha az iparosítás szociológiájának tanulmányozása több történelmi anyagot igényel, az ipari forradalom gazdaságtörténetének viszont nyilvánvalóan szüksége van némi szociológiára.

Persze, megjelent és a jövőben is megjelenik majd néhány nagyon értékes és igényes, a Labour történetének különböző aspektusát tárgyaló mű az *Economic History Review* és a *Journal of Economic History* lapjain. Ma már közismertté vált ezekkel az előkelő lapokkal szemben táplált ellenszenvem; minthogy azonban védekezésükre rendelkezésre állnak saját hasábjaik és a gazdaságtörténelem egy tucatnyi tanszéke (melyek közül több mint a felének az érdeklődése határozottan a gazdasági növekedés számszerűsége felé fordul), szeretném álláspontomat azonnal és világosan kifejteni. Az újabban megjelent tanulmányok arról tájékoztatnak, hogy a Speenhamland (bérkiegészítési rendszer) hasznos jóléti intézmény volt a krónikus munkanélküliség idején; hogy nem bizonyított az a feltevés, mely szerint a szövőszékeken dolgozó takácsok tömegestől radikalizálódtak, és a chartizmus felé fordultak; hogy érzelgős túlzás az a feltevés, hogy a köznép szenvedett a közlegelők elkerítése következtében. Ezeknek a tanulmányoknak mindegyike érdekes, de az első esetben nincs bizonyíték arra, hogy a szerző akár csak egy szegény-felügyelő feljegyzését is átnézte volna; ami a második

esetet illeti, a Public Record Office kötegszám őriz olyan anyagot, amely tömeges bizonyítékot nyújt a takácsok politikai kapcsolatairól, de senki sem bontotta ki ezeket a kötegeket; a harmadik eset kapcsán pedig kell jegyezni, úgy látszik, ezek a gazdaságtörténeti tanszékek fennállásuk évtizedein keresztül nem tartották érdemesnek, hogy arra ösztönözzenek akár csak egy kutatót is, vizsgálja meg azt a bőséges bizonyító anyagot, amely a közlegelők elkerítése miatt elégedetlen nép magatartására vonatkozólag rendelkezésre áll (lázas, kérvények, névtelen levelek, a kerítések ledöntése).

*

Elérkezünk azután ahhoz a ponthoz, ahol már magát a történetírást, és nem annak valamely nézőpontját kell védelmezni. Nem lehet bíráló nélkül elfogadni a kvantitatív módszert, amely a bizonyítékok teljes kategóriáit mint „irodalmit” vagy „nem tipikust” figyelmen kívül hagyja. Az ipari forradalom nemcsak a gazdasági növekedés rátáját változtatta meg, de messzemenő változást hozott a nép életmódjába is. Az olyan gazdasági fogalmak, mint a „munkaidő elsőbbség” vagy a „munkaerő kínálat visszaeső görbéje”, kissé esetlen kísérletek szélesebbkörű problémák ismertetésére.

R. M. Hartwell a következőket írta most megjelent módszertani tanulmányában: „Az ipari forradalommal foglalkozó történetst nem segíti munkájában a szociológia.” Ha ezzel azt akarta mondani, hogy a növekedés minden társadalmi tartalmától megfosztott kvantitatív története egyben az ipari forradalom egyetlen jelentős története, akkor ez a megállapítás önmagáért beszél. A szociológiai bizonyítékok feltárásának még a kísérlete is megengedhetetlennek látszik, mert azok kétségbe vonhatnák a bíróságok tekintélyét, vagy legalábbis a korlátlan hatáskörre irányuló igényüket. Lehet, hogy ez a felfogás félreérti a szándékot, de végül ezt a benyomást kelti sok kiváló és ortodox mű általános iránya is. A Cambridge Economic History of Europe VI. kötetének előszavában a kiadók elmondják, hogy az első kötetek a lakossággal, területi expanzióval és a technikai változásokkal foglalkoznak; a második kötet a termelés tényezőit, a vállalkozási és irányítási tevékenységet tárgyalja; míg a harmadik (és legtávolabbi) kötetet „főleg a gazdasági és pénzügyi politikának, és esetleg a modern világ gazdasági fejlődésének hatására bekövetkezett társadalmi változások kérdésének szentelik”. És ebben az „esetlegben” kapjuk az ipari forrada-

lom szegény, véres, gyalogos katonáját, akinek munkája és rátermettsége nélkül az ipari forradalom csak bizonytalan feltevés maradt volna. Rendkívüli körülmény, hogy éppen az a gazdaságtörténet, mely Postan professzor fiatalabb éveiben a legsúlyosabban fenyegette a tulajdonképpeni angol történelmet, vált annak jelenkori megtestesítőjévé. Szerencsére az első kötet főmunkatársa, David Landes — akárcsak Phyllis Deane, a *The First Industrial Revolution* c. művében — hosszú és szuggesztív értekezésében bővebb tájékoztatást ad, mint azt a szerkesztők tették.

*

Aránytalan terjedelmességgel tárgyaltam az iparosítás témáját, hogy néhány módszerbeli kérdést megvilágítsak: rámutassak azokra a lehetőségekre, melyek a munkásmozgalom társadalomtörténete előtt megnyíltak akkor, mikor kilépett korábbi kereteiből és bizonyos fokig megtörte a szellemi és intézményes ellenállást. De más területről is kínálkozik magyarázat. Fokozódó jelentőségűvé válik az összehasonlító történelmi kutatás, mely a tizenkilencedik században élénk érdeklődést keltett az évezredes angliai mozgalmak iránt. J. F. C. Harrison, akit sajnos Wisconsin elhódított tőlünk, az oweni gondolattal és angol—amerikai azonosságokkal foglalkozó összehasonlító tanulmányán dolgozik; Henry Collins és Chimen Abramsky tanulmánya, melynek tárgya az I. Internationale angol nyelvű szövege, nagyon jelentősen járult hozzá egy nemzetközi vitához.

A népi kultúra története is fokozódó érdeklődést vált ki, mely a történelmi tanulmányok területéről átvisz az irodalomtörténethez; már mutatkoznak annak a jelei, hogy a Labour sajtó és népszerű olvasmány-anyagának tanulmányozásáról hamarosan átváltanak a néprajz és a balladák régen esedékes újraértékelésére. Harold Silver és Brian Simon kiegészítették ismereteinket arról a befolyásról, melyet szocialisták (Owen követői) és a Labour gyakoroltak a közoktatás fejlődésére. Más működési területként kínálkozik az elterjedt vallások, de nem annyira a különböző egyházak és szekták országos vonatkozású tanulmányozása és története, mint inkább az aprólékos kutatómunka, amely pl. a cornwalli vagy shropshirei methodizmus, vagy a londoni üdvhadsereg társadalmi összetételét és tényleges szerepét tanulmányozná. A francia történetírás — nevezetesen Chevalier: *Classes Labourees*, *Classes Dangereuses* című

művének — befolyását mutatják a most kidolgozás alatt álló tézisek; az eredmény valószínűleg jelentős, a tizenkilencedik századi London elhanyagolt társadalomtörténetével foglalkozó mű lesz, mely talán előbbre jut a demografikus tanulmányok és a bűnözés társadalmi történetének területén. De, ezen túlmenően, megtaláljuk az ehhez hasonló befolyásokat azokban a könyvekben is, amelyek látszat szerint szabályosan a Labour történetírás konvencionális talaján állnak.

Míg H. A. Turner egy hagyományos témát (a gyapotuniókat) vizsgál igen eredeti módon, addig Royden Harrison, aki a Labour történetének egy központi kérdését válaszolja Before the Socialist c. munkája tárgyául, és az új technikából felhasználja mindazt, amit abból történész szemmel helyesnek és alkalmasnak lát, újonnan értelmezi azt, hogy mi a jelentős, és politikai elemzésre késztet. Könyvének „The 10th April of Spencer Walpole” c. fejezetében az osztályerőknek az 1867. évi reformtörvény előestéjén fennállott egyensúlyát, valamint e törvény szószólóinak és ellenzőinek eltérő ideológiai pozícióját tárgyalja; ez nem Marx utánzása, hanem az idős szerző kiegyensúlyozott szemléletének megnyilvánulása.

*

Harrison, aki írt a Labour azon szóvivőiről is, akik az amerikai polgárháború idején *nem* támogatták az északiakat, megmutatja a másik irányzatot, amely a Labour konvencionális történetét rombolja. Egyre növekvő buzgalommal vizsgálják felül mindazokat a politikai és társadalmi megnyilvánulásokat, amelyek nem fedik a Labour fejlődésének „elfogadott” irányvonalát. A maga idejében Horatio Bottomley legalább olyan hatással volt a dolgozó nép egy részének gondolkodásmódjára, mint Ernest Bevin, és mégis, az 1790-es évek Angliájában minden egyes jakobinus kézművessel szemben valószínűleg egy féltucat ember ordította a gall-ellenes harcias balladákat. A társadalmi darwinizmussal foglalkozó munkák növekvő tömege (gondoljunk csak Bernard Semmel „The Co-efficients” c. figyelemre méltó fejezetére) tarthatatlanná tette az eddigi gyakorlatot, nem lehet már szemet húnyni a munkásosztály, vagy akár a Fábíanusok bűnei felett. De éppen így vannak olyan területek, ahol végül a Labour története érthetlenné válik előttünk, ha csak nem ismerjük kellően a nem Labour történetet is. Pelling, Tsuzuki, Poirier, Beley, Miliband, Mrs. Cole és mások, a Labour-párt eredetét tárgyaló munkái elle-

nére még ma sem érthetjük teljesen az 1880—1914. évek közötti időszakot mnidaddig, míg nem tudunk jóval többet a liberálisokról, a konzervatívokról és az egyszerű, fásult dolgozó emberről. Ezt a hiányosságot kezdi kiküszöbölni Paul Thompson: „London's Working Class Radicalism” c. tanulmánya, melyet a Past and Present közölt.

Sok művet említettem, de alig érintettem a huszadik századi történetírás előtt tornyosuló, szétágazó problémákat. Ami most a korábbi, megszokott Labour-történelemmel történik, az nem annyira dezintegrálódás, mint inkább felszabadulás. Amíg a régi konvenciók szűk határai közé szorult, bizonyos értelemben a tulajdonképpeni angol történelem képmása volt. Most azonban, mikor bizakodva elhagyja azt az alapot, melyre Cole és követői helyezték, átütő hatása folytán veszélyesebbé válik a fennálló alkotmányos és parlamenti-politikai rendszerre. Valóban, igen élénk impulzust ad a modern angol történetírásnak. Talán továbbra is egészségére válik, ha hivatalosan nem ismerik el és figyelemmel lesz nagyszámú követőjére. Ellenkező esetben sikerre számíthat: el fog hízni és majd normann szokásokat vesz fel, ha a sor arra kerül.

(E. P. THOMPSON cikke a
The Times Literary Supplement
1966. április 7. számában.)

ÉVSZÁZADUNK NAGY TÖRTÉNETIRÓI

FRANZ MEHRING
(1846—1919)

A német marxista történetírás klasszikusát a magyar olvasóközönség elsősorban mint a német munkásmozgalom egyik vezéralakját, a Német Kommunista Párt alapítótagját és Rosa Luxemburg harcostársát ismeri. Művei közül irodalmi tanulmányai mellett „*A Lessing-legenda*” és „*Marx Károly életrajza*” van magyarra fordítva. Ezúttal a történetíró Mehringet akarjuk olvasóinknak bemutatni.

Mehring a nyolcvanas években csatlakozott a szociáldemokrata mozgalomhoz, s mint újságíró szolgálta ezt a *Die Neue Zeit* c. elméleti folyóirat és a *Leipziger Volkszeitung* c. hírlap szerkesztésével. A revizionizmus, majd a háborús propaganda ellen írott cikkeivel a mozgalom élvonalában harcolt.

A *Die Neue Zeit* állandó cikkírójaként ismételten jelentett meg cikkeket a munkásmozgalom ismertebb vezetőiről, a nemzetközi, de főként a német munkásmozgalom történetének fontosabb mozzanatairól, a napi politika szintjén felmerülő kérdésekről. Időnként a politikai szükséglet rávezette nagyobb, igényes történeti tanulmányok, sőt többkötetes összefoglaló munkák elkészítésére is. Érdeklődése így fokozatosan egyre inkább a történeti kérdések felé fordult és nemcsak német, hanem világviszonylatban is egyike volt azoknak, akik a történelmi materializmust konkrét és átfogó történeti témákra alkalmazták. Két műve, a *Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters* (1910) és a *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie* (1897—98) mindmáig a marxista történetírás kiemelkedő alkotásai közé tartozik, ha tartalmi és szemléleti tekintetben egyes részletekben ma már nem is érthetünk egyet a szerzővel.

Egyetértünk azonban ma is azzal az alapvető koncepcióval, amelyet a tudományos történetírásról alkotott. A vulgáris materialistákkal ellentétben azt vallotta, hogy „a történelmi materializmus nem zárt, nem végleges igazsággal koronázott rendszer, hanem az emberiség fejlődési folyamatának tudományos

kutatási módszere”. A vulgáris ökonomizmussal is szembenállt, amely minden történelmi eseményt közvetlenül a gazdasági viszonyokból akart levezetni s megtagad az eszméktől, erkölcsi erőktől és személyiségektől minden történelmi szerepet. Éppen ellenkezőleg, hirdette, a történelmi materializmus képes csak a szellemi jelenségek mélyére hatolni s megmagyarázni az eszmék hatalmát. Ő volt az első német történész, aki nemzete egész történetén át vörös fonalként követte a néptömegek harcát, mint a legfőbb történetformáló erőt.

Történetírói munkásságának egyik legjelentősebb eredménye a brandenburgi—porosz állam igazi képének megrajzolása. Míg kora hivatalos német történetírása Poroszország „nemzeti hivatásának” legendáját szőtte, ő bátran tépte szét ezt, a német militarizmust és imperializmust tápláló hazugságszöveget, és rávilágított a junker osztályérdekekre, amelyek a porosz „hivatás” mögött működtek és a haladás német erőit bénították. Szemelvényeink közül az első ebbe a témakörbe vág.

Mehring mint a munkásmozgalom-történész is teljesét nyújtott, a problémakör minden részletterületén maradandót alkotott, akár az össz-mozgalom, akár az egyes szereplők, akár az eszmetörténet, akár a szervezetek történetét tekintjük. Ezúttal csak egy-két ismeretlenebb vonását villanthatjuk fel. Olyan írását mutatjuk be, amely a napjainkban éppen fellendülő szakszervezeti történetírás számára nyújthat néhány gondolatot.

A KELET-ELBAI JUNKERSÉG

A lovagi földesúri rend, amint az a XVI. század óta Holsteinban, Mecklenburgban, de különösen az Elbától keletre fekvő porosz tartományokban kialakult, eredetét a reformáció korában lezajlott forradalmi jellegű gazdasági átalakulásoknak köszönhetette. A hadfi árutermelő lovaggá változott, de újjászülését a feudális jogviszonyokra való hivatkozással hajtotta végre. Korrupt jogászok segítségével a középkori földesúri jogviszonyból vezette le azokat az ürügyeket, amelyekkel egyrészt a parasztokat földjeikről elkergette és azok közös tulajdonban lévő erdőit, vizeit és legelőit magához ragadta, hogy ily módon biztosítson elegendő teret mezőgazdasági nagyüzeme számára, s amelyekkel másrészt a megkímélt parasztok tulajdonjogát is meglazította, személyi szabadságukat megsemmisítette, úgy hogy azok ellenállás nélkül kényszerültek beletörődni a saját és családjuk munkaerejével szemben támasztott egyre növekvő földesúri igényekbe. Az abszolút hercegség nem szegült szembe

ezzel az évszázados rablással. A hercegség, különösképpen a porosz is, a paraszttal szemben mindig a földesurak oldalára állt, kivéve, amikor saját katonai és adópolitikai céljainak elérésére a junkerrel együtt harcolt a paraszttal. A hercegség úgynevezett parasztvédelme arra korlátozódott, hogy a paraszti osztályt oly mértékben tartsa meg, kiuzsorázását oly mértékben korlátozza, hogy a feudális mellett saját despota kizsákmányolási és elnyomó törekvései kárt ne szenvedjenek.

Az úgynevezett jobbágyfelszabadítás a feudális viszonyokat távolról sem szüntette meg. A francia paraszttal a vörös kakassal, amit kínozók kastélyaira ültettek, kellőképpen megvilágosították a junkeri főket is; intő példák voltak számukra a francia nemzetgyűlés nemesi tagjai, amikor 1789 híres augusztusi éjszakáján egyetlen tollvonással törölték el feudális előjogaikat. A német paraszttal túlságosan elnyomorodottak voltak ahhoz, hogy hasonló alapos módszert alkalmazzanak; csak imitt-amott, Kelet-Poroszországban és Sziléziában mozogtak egy kicsit. A nemesség bölcsebb tagjai viszont a jobbágyfelszabadítás mellett foglaltak állást, de eme állásfoglalásukban távolról sem a paraszttal, hanem a junkerek érdekei vezérelték őket. Felismerték, hogy a robotos paraszt rosszul és megbízhatatlanul dolgozik, s azzal, hogy szabad, de földtulajdon nélküli proletárrá változtatták, még csak több munkát akartak belőle kicsikarni. Amint Mirabeau, a harmadik rend vezére is elhatározta magát a francia nemzetgyűlésnek azoktól a határozataitól, melyek a kizsákmányolás feudális formáit számolták fel, éppúgy Schön is, e minden idők legszabadelvűbb porosz államférfija, helyre akarta ugyan állítani a paraszttal személyi szabadságát, de semmiképpen sem akarta helyreállítani jobbágytelkeik fölötti szabad tulajdonjogukat. A junkerek többsége azonban a maga begyökerezett osztályönzésében még ennyire sem mutatott hajlandóságot. Csak a francia hadak parasztfiai-tól kapott borzalmas csapások tanították meg őket egy kis gazdasági logikára.

Hogy francia despoták előtt hajbókoljanak, ez a német hercegek és junkerek régi, tiszteletre méltó szokása volt. Hajbókolnak ők hűségesen Napóleon előtt is. De ugyanakkor gyűlöltek is benne a polgári forradalomnak ezt a plebejus végrendelet-végrehajtóját, és ez a gyűlölet annál élesebben megmutatkozott, minél mélyebben éltek még benne Németország különböző részei a feudalizmusban. De jobbágy-paraszttal nem lehetett szabad paraszttal megverni. A porosz jobbágyfelszabadítás tehát arra korlátozódott, hogy a paraszttal alkalmassá

tegyék ugyan a modern hadviselésre, egyébként azonban a feudalizmusból is megmentésük, ami még egyáltalán menthető. Megadták a parasztnak a személyes szabadságot, csalogatták őket a tulajdonviszonyok rendezésére vonatkozó mindenféle ígéretésekkel, de csak addig, amíg az ellenséget ki nem verték az országból. Utána a paraszti osztályt még a polgári osztálynál is jobban becsapták.

A kis parasztnak nagy tömegei, más szóval azok a parasztnak, akiknek nem volt saját igaerejük, a jobbágyfelszabadítás révén cseberből vederbe estek. Sem tulajdonjogukat nem tudták megszilárdítani, sem a feudális beszolgáltatásoktól, szolgáltatásoktól és robottól nem tudtak megszabadulni. Személyes szabadságuk viszont immáron törvényen kívülé tette őket a junkerek minden újabb követelésével szemben. Lehullottak azok a sorompók, melyeket a XVIII. századbeli királyság a parasztnak földjeikről történő elűzése elé igyekezett állítani. Az ígásfogattal nem rendelkező („fogatképtelen”) parasztnak a junker azt csinálhatta, amit éppen akart. Szabad volt tanyáikat elvennie, „esetleg fennálló tulajdonjogáért járó kártérítés ellenében” azokat felvásárolhatta, jobbágytelkeiket egyszerűen felmondhatta, vagy tudatlanságukat használta ki arra, hogy „esetleg fennálló” jogaikról való lemondásra bírja őket. Egy szóval, egyetlen lyukas krajccárral — vagy ha még ezt is sokallotta, egyszerűen erőszakkal, vagy csalással és ámitással — olyan, magántulajdon nélküli proletárrá süllyesztette őket, akik számára a szabadság csak annyit jelentett, hogy a parasztnak szabadok voltak minden jogtól a junkerekkel szemben, a junkerek viszont szabadok voltak minden kötelezettségtől a parasztnak szemben. E proletariátus egy részének jogfosztott helyzetét az 1810-es cselédtörvény még törvényileg is rögzítette. Ezzel köszönték meg a parasztnak nagy tömegeinek Grossbeerent, Dennewitzet, Lipcsét és a napóleoni háborúk számtalan más csatáját. A junker Bismarck még 1848-ban is nyilvánosan ideális állapotként dicsőítette azt, hogy kniephofi birtokán a napszámoknak még a saját ecsetelése szerint is szűkös természetbeni szolgáltatások és nyáron férfiaknak 4, nőknek 3, télen mindkettőnek egyformán egy-egy ezüstgarassal kevesebbet kivevő napszám ellenében évente még 156 férfi és 25 női fizetetlen munkanapot is kellett robotolniuk.

Miután a junkerek megteremtették a mezőgazdasági nagybirtokhoz nélkülözhetetlen, és a legalaposabb kizsákmányolással szemben is ellenállás nélküli proletariátust, egy más formában a parasztság kisebbik, ígásfogattal rendelkező („fogat-

képes”) részét is kifosztották. Ezeket a parasztoakat bizonytalan és biztos tulajdonjogú csoportokba sorolták. Bizonytalan tulajdonjogúak azok a parasztoak voltak, akik tulajdonjogát az évszázadok folyamán a junker túlkapások tették bizonytalanná. A bizonytalan tulajdonjogú fogatképes parasztoakat „megszabályozták”; saját rögükön szabad tulajdonosi jogaikat és minden feudális tehertől való megszabadításukat azáltal biztosíthatták, hogy tulajdonjuk bizonytalanságának mértékében szántóföldjük harmadát vagy felét átengedték a junkereknek. Sőt, ezen túlmenően, ezeknek a fogatképes parasztoaknak nagy részét arcátlan törvényes rendelkezésekkel még ebből a szabályozásból is kirekesztették és őket — fogatképtelen sorstársaikhoz hasonlóan — kiszolgáltatták a junkerek önkényének. A biztos tulajdonjogú fogatképes parasztoakat „megváltották”; szabad volt feudális terheiket pénz- vagy terményjáradékban felbecsültetniük és a járadék huszonötszörösének összegével magukat azoktól teljesen megváltaniuk.

Ilyen módon 1815 és 1848 között Brandenburg, Pomeránia, Szilézia, Poroszország és Poznán területén a szabályozás révén mindössze 70 582 örökölhető földtulajdon keletkezett, s ebből több mint húszezer magában Poznán tartományban, ahol a kormány a vele dacoló lengyel nemességet egy kicsit jobban megszorította. Ezenkívül 289 652 fogatképes paraszt váltotta meg magát a feudális terhektől. A szabályozás és megváltás során az állami hatóságok, melyek mindenütt a junkerek kezére játszottak, a parasztoakat még a számukra oly kedvezőtlen „reform” határozványain túlmenően is megkárosították. Az egész felszabadítás a parasztoaknak földben kifejezve 1 533 050 holdba, pénzkifizetés formájában 18 544 768 tallérba, továbbá évi 1 599 992 tallért és 260 069 véka gabonát kitevő járadékba került.

A porosz jobbágyfelszabadítás véres szatírának látszik ahhoz képest, amit a francia parasztoak nyertek a forradalmukkal. A Rajnán túl megdöntötték az abszolutizmust és a feudalizmust, s azok kísérteties visszatérése Waterloo után csak azt bizonyította, hogy napjai egyszer s mindenkorra meg voltak számlálva. Az Elbán innen ezek annál kényelmesebben terebélyesedtek, minél jobban lehetővé vált számukra a tömegek kiszákmányolása révén, hogy az állami uradalmakat és a junker birtokokat kapitalista alapokra állítsák át. A nagyüzemi mezőgazdaság immáron a tételes jog szerint is olyan proletariátussal rendelkezett, melynek utolsó verejtékceppjét is kihasználhatta, s azok a kolosszális pénzbeli és földterület áldozatok, melyekkel

a parasztoknak kellett négy évszázados kifosztottságukat nyugtáznuk, lehetőséget adtak a mezőgazdasági iparágak kifejlesztésére is, elsősorban a pálinkafőzésre. A pálinkafőzdek ez időtől kezdve kezdték először Németországot, majd az egész világot porosz pálinkával elárasztani. A porosz szeszfőző ipar oly sikerrel mérgezte a tömegeket, amit csak az angol—indiai ópiumipar szárnyalt túl Kína megmérgezésével. Ez a lepárló sisak olyan koronát rakott a kelet-elbai junker dicsőségre, amihez alig volt hasonlítható hadseregbeli sisakjuk, nem is szólva címeres sisakjukról. És miközben ezzel és más szerfölött modern iparokkal — mint például a cukorrépa iparral — a junkerek hatalmuk új bástyáit teremtették meg, ugyanakkor görcsösen ragaszkodtak feudális előjogaik törmelékeihez is, a földbirtokosi rendőrséghez, a patrimonális törvénykezéshez, az egyházpatronáláshoz, a vadászati joghoz stb.

Csodálatosan torz világ volt ez, olyanféleképpen nézhetett ki, amint azt a rajnai költő maga elé képzelte: nagy tökfajú gyerek, világosszőke bajusszal, ősz copffal; karjai pókszerűen hosszúak, de ugyanakkor erősek is. Gyomra óriási, de hasa kurt. A német polgárság viszont mindaddig, amíg nem boldogult a porosz junkerek makacs és szívós, évszázadok óta uralkodáshoz szokott osztályával, nem is gondolhatott saját politikai uralmára, annál kevésbé, mivel ezek a junkerek a porosz hadsereg és a bürokrácia személyében minden időben talpraesett fegyvereket kovácsoltak maguknak.

(F. MEHRING: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie c. művéből. Lásd: Historische Aufsätze zur preussisch-deutschen Geschichte. Berlin, 1962. 228—233. p.)

A NÉMET SZAKSZERVEZETEK A SZOCIALISTA TÖRVÉNY ELŐTT

1902. június 26.

Részletesen beszámoltunk olvasóinknak az elmúlt héten Stuttgartban ülésezett német szakszervezeti kongresszusról. Itt az ideje, hogy kritikai összefoglalót adjunk a kongresszus tárgyalásairól; de ahelyett, hogy egy sor elismerő mondatba foglalnánk össze mindazt, amit egy intelligens munkás a jelentésekből már maga is kiolvashatott, hasznosabbnak tartjuk, ha történelmi visszapillantást vetünk a német szakszervezetek fej-

lődésére egészen addig a csúcspontig, melyet ez a fejlődés éppen a stuttgarti kongresszuson ért el.

Amint a politikai, úgy a szakszervezeti munkásmozgalom is Lipcséből indult el. Pontosán két évvel azután, hogy a lipcsei munkások Ferdinand Lassalle-hoz fordultak segítségért és tanácsért, 1865 tavaszán nyomdászsztrájk tört ki Lipcsében. Persze, egészében véve nem ez volt az első sztrájk Németországban, de mégis az első olyan sztrájk volt, amely egész Németország figyelmét felkeltette. Németországban ekkor még mindenütt érvényben volt az egyesülési tilalom, de Szászországban az 1861. évi ipartörvény ezt már feloldotta. Mégis, a lipcsei nyomdászoknak az a kísérlete, hogy az új fegyvert felhasználják, csak felerészben járt sikerrel; csak egy részét vívták ki annak a béremelésnek, amelyért harcoltak, mivel a nyomdatulajdonosoknak sikerült kellő számú sztrájkötőt hozniuk Lipcsébe.

Ugyanakkor a berlini munkások is felvették a harcot az egyesülési szabadság kivívására. Még nem sokkal azelőtt készséges csatlósai voltak a Haladó Pártnak (Fortschrittspartei) Lassalle ellen, és éppen a híres „Volksmänner”-eknek (népbarátok) az egyesülési szabadsággal szemben tanúsított ellenállása volt az, ami először nyitotta rá a berlini munkások szemét saját osztályérdekeikre. Bár az egyesülési szabadság a liberális gazdasági rend egyszerű következménye, a Haladó Párt emberei azt csak különleges büntető rendszabályokkal összekapcsolva voltak hajlandók megszavazni, „visszaélések” esetére. Ebbe a berlini munkások természetesen nem mentek bele. Nagy népgyűléseken olyan erélyesen léptek fel az őket lóvá tenni akaró „nemes népbarátok” ellen, hogy február közepén a porosz képviselőházban háromnapos vitára került sor az egyesülési jogról. E vitában a haladópartí többség épp oly szembetűnő hiányát mutatta a legelemibb szociálpolitikai megértésnek, mint a reakciós kisebbség.

Volt ezzel szemben mind a lipcsei, mind a berlini munkásoknak e harcban *egyetlen* hű szövetségese, nevezetesen az egyetlen, akkortájt Németországban megjelenő szociáldemokrata lap, a „Sozialdemokrat”, amelyet az Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein (Általános Német Munkásegylet), ez a Lassalle által alapított munkásszervezet adott ki, hetente háromszori megjelenéssel. Az akkor még maga is nagyon fiatal és gyenge szociáldemokrácia rendületlenül állt mind a sztrájkoló lipcsei munkások, mind az egyesülési jogért küzdő berlini munkások oldalán, az egyesülési jogot nem demagóg módon túlbecsülve,

de azt nem is demagóg módon alábecsülve. Ahhoz, hogy megcáfoljuk a mai polgári „munkásbarátok” fecsegését arról, hogy a szociáldemokrácia valaha is ellene lett volna a szakszervezeti munkásmozgalomnak, csak ezt a szociáldemokrata sajtóorgánumot kell összehasonlítani, még csak nem is a „Kreuz-Zeitung”-gal, vagy valamely más konzervatív lappal, hanem az akkori polgári demokrácia legszebb virágaival, a berlini „Volks-Zeitung”-gal, amely a munkások által elkövetett szerződészegés büntetőjogi megtorlása után rikácsolt, vagy a „Frankfurter Zeitung”-gal, amely a sztrájk törést szerfölött dicsérendő tetteként magasztalta. Ha most ezek és az ehhez hasonló lapok némi megértést mutatnak a szakszervezeti munkásmozgalom irányában, sőt azt mindjárt fel is használják arra, hogy a munkásosztály szakmai szervezetét annak politikai szervezete ellen uszítsák, úgy nem szabad elfelejtenünk, hogy beléjük ezt a megértést csak a szociáldemokrata sajtó több éves, sőt évtizedes fáradságos munkája sulykolta bele.

Ebből aztán az is azonnal adódik, miért maradt el a német munkásmozgalom szakszervezeti fejlődése az első tizenöt évben mélyen annak politikai fejlődése mögött. A német burzsoázia makacsul megtagadja a német munkásoktól mindazokat a jogokat, amelyeket saját burzsoá elvei alapján neki magának kellett volna a munkások számára kiharcolnia; megtagadta tőlük a sajtó-, az egyesülési és a gyülekezési szabadságot. Amikor a német munkások, mint általában osztály, szakmailag és politikailag szervezkedni akartak, először maguknak kellett kiharcolniuk azokat a jogokat, melyeket más, haladóbb országokban először saját érdekében, de azután a munkások számára is a burzsoázia harcolt ki. Mi értelme lett volna annak, ha tömegesen hívunk életre szakmai szervezeteket mindaddig, amíg bármilyen rendőrbasa egyetlen tollvonása elég lett volna arra, hogy azokat újra tömegestül szétzúzza! Még ha a szakmai szervezet is lenne a modern munkásosztály egyetlen célja — ami persze nem áll —, a német munkásoknak még akkor is végig kellett volna harcolniuk a hatvanas és hetvenes években azt a harcot, amit ténylegesen meg is vívtak, éppen azért, hogy megteremtsek vele a szakszervezeti mozgalom elengedhetetlen előfeltételeit.

Ilyen körülmények között nem nyomorúságos, hanem nagyon is jelentős siker volt az, hogy 1878-ban már mégis 50 ezer munkás volt szakszervezetekbe tömörítve. A körülmények minden mostohasága ellenére, a rendőri elnyomás raffinált rendszere ellenére, mely a munkásokat erőszakkal újra meg

újra politikai térre nyomta vissza, valahányszor szakszervezeti vonalon próbáltak gyökeret verni, a német szakszervezetek mégis nem csekély területet hódítottak meg. Néhányan azok közül a férfiak közül, akik annak idején szívós energiával és erőbedobással szereztek érdemeket a szakszervezeti mozgalom közül, még ma is közöttünk élnek; például Motteler, aki éppen harminc évvel ezelőtt egyszer a következő szavakkal ecsetelte azokat a hallatlan piszkálódásokat, melyek miatt a szakszervezeti mozgalomnak szenvedni kellett: „Hol törvény által tiltott egyesületek szövetségének neveznek bennünket, hol meg politikai egyesületnek bélyegeznek, hogy bizonyos törvénycikkeket ránk húz hassanak. Hol olyan híreket terjesztenek rólunk, hogy az Internacionáléval szürjük össze a levelet, hol meg azáltal fenyegetjük a közrendet, hogy közügyekkel foglalkozunk.” Arra, hogy ezek a legapróbb és legfájdalmasabb kínzásig vitt sanyargatások megszűnjenek, gondolni sem lehetett mindaddig, amíg a politikai munkásmozgalom nem vált tényleges hatalommá a német életben. Mihelyt viszont az uralkodó osztályok többé már nem tudtak elzárkózni a felismerés elől, hogy a munkásmozgalom kezd tényleges hatalommá válni, brutális hatalmi eszközökhöz folyamodtak, és a munkásmozgalmat a szocialista törvény rendőrbunkójával próbálták meg agyoncsapni.

Amint tudjuk, ez a tövény csak a munkásosztály „forradalmi törekvéseit” hivatott sújtani, annak „békés és törvényes törekvéseit” viszont kíméli. Ha ezt a burzsoá zsargonból németre fordítjuk, úgy ez a következőket jelenti: a kivételes intézkedésnek a munkásosztály politikai szervezeteit kell sújtania, de a munkásosztály szakmai szervezkedésének haja szála sem görbülhet. Így olvastuk ezt étkezés előtt. Étkezés után (von Tische, nach Tische) tudvalévően másképp nézett ki a dolog. A szakmai szervezeteket éppúgy kiirtották, mint a politikaiakat, és nincs tudomásunk róla, hogy annak idején azok közül a polgári gondolkodók közül, akik ma oly dicséretesen fitogtatják a szakszervezeti mozgalomért lángoló szívüket, csak egyetlen is akadott volna, aki odakiált Bismarcknak, az erőszak emberének: méltánytalanul jársz el és megszeged saját szavad.

A legkeservesebb nyomorúság napjai tanították meg a munkásosztály szakszervezeteit arra, hogy nincs más barátja a világon, mint saját politikai szervezetei, és fordítva.

(Névtelenül megjelent cikk, Leipziger Volkszeitung, 144. sz. 1902. június 26. Lásd a Gesammelte Schriften 4. kötetében, Berlin, 1963. 397—400. p.) Összeállította: Makkai L. és Jemnitz J.

SZEMLE

ELMÉLET ÉS SZINTÉZIS

Lengyel történészek vitája a nemzeti kérdéstről

A lengyel Párttörténeti Intézet kiadásában megjelenő Z POLA WALKI c. folyóirat 1966. évi 3. száma teljes egészében közli annak a figyelemre méltó történész-vitának az anyagát, mely ugyanennek az évnek első negyedében zajlott le Varsóban s amelynek tárgya a nemzet és az állam fogalmaival kapcsolatos problémáknak a marxista gondolkodásban betöltött szerepe és fejlődése volt. A szerkesztőség abban a reményben jelentette meg a vitaülés anyagát, hogy ezzel sikerül ösztönzést nyújtani azoknak a kutatóknak, akik feladatuknak tartják a lengyel és a nemzetközi munkásmozgalmon belül a nemzeti kérdés tanulmányozását.

A lengyel történészek varsói vitája minden bizonnyal úttörő jellegűnek tekinthető még akkor is, ha tudjuk, hogy az utóbbi időben a szocialista tábor országainak történettudományában széles körben jelentkezik a nemzeti kérdésnek a korábbinál fokozottabb tanulmányozása és a vele kapcsolatos gyakran bonyolult kérdések sorra vétele. A lengyel vita jellemzőjeként mindenekelőtt azt érdemes kiemelni, hogy ezúttal a nemzeti kérdés körül kibontakozott vita nem egy szűk területre korlátozódott, hanem a felmerülő problémákat igen sok irányból közelítette meg s a vitát általános elvi színvonalra emelte. A hozzászólókat ugyan érthető módon elsősorban a lengyel marxista gondolkodásnak a nemzeti kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása, s ezzel kapcsolatban a nemzeti kérdésnek a lengyel marxista ideológiában megtett útja érdekelte, a vita résztvevői azonban egyetértettek abban, hogy mint ahogyan a lengyel munkásmozgalom történetét sem lehet elszigetelten vizsgálni, ugyanúgy a nemzeti problémával összefüggő hazai ideológiai változások sem kezelhetők a munkásmozgalom nemzetközi fejlődésétől, adott helyzetétől és a munkásmozgalomban világszer-

te jelentkező nézetek, felfogások számbavételétől függetlenül.

A vita gyakorlatias irányát és várható ösztönzéseit az a körülmény jelzi, hogy a nemzeti kérdés körül támadt nemzetközi véleménycsere gazdag elméleti és faktográfiai vonatkozásai közül a lengyel történészek azokat a problémákat ragadták ki, melyeket a mai történész a gyakorlatban kell hogy megoldjon, ha valóban korszerűen kíván közelíteni e nem könnyű kérdés-komplexumhoz. Volt a vitának elvi és tudománytörténeti része is, s a vitázók érdeme, hogy egyáltalán felvetettek olyan kérdéseket melyekkel eddig a marxista történetírás úgyszólván egyáltalán nem foglalkozott (pl. a „nemzet”, a „nemzetiség”, a „nacionalizmus” definíciójának változása napjainkig és e fogalmak jelentése körüli rendteremtés kísérlete), de hozzá kell tenni, hogy egyetlen egy vita természetesen nem hozhat minden tekintetben kielégítő eredményt az elvi és tudománytörténeti kérdések megválaszolását illetően. Mivel azonban az elhangzott hozzászólások ebben a tekintetben is figyelemre méltók voltak, érdemes lesz beszámolóinkat ezzel kezdeni.

A vitaülés elején Henryk Jabłoński exponálta azt a kérdést, hogy mit is értenek a történetírók az olyan fogalmakon, mint „nemzet”, „nemzeti felszabadító harcok” stb. Miután felvázolta e fogalmak magyarázatának történeti fejlődését, nem mulasztott el rámutatni, hogy milyen alapvető eltérés mutatkozik a mai polgári szociológia s történetírás, valamint a marxista tudomány szóhasználatában. Az egybevetések világosan amellettt tanúskodnak, hogy a „nemzet”, a „nemzetiség” s a többi rokon fogalom nagymértékben függ a meghatározott történelmi feltételektől; ugyanakkor e terminusok magyarázata maga is fontos történelmi szerepet játszott — hol haladó, hol visszahúzó erőt jelentett attól függően, hogy hol, milyen feltételek között és kik hirdették. Jabłoński vitamegnyitó előadása tulajdonképpen ennek a tételnek az illusztrálására szorítkozott: felvetette a nyugat-európai kisebb nemzetek és népcsoportok viszonyát a többségi néphez (a bretonok, flamand—vallon el-lentétek), annak bizonyítékeként, hogy magának a nemzetnek a fejlődése mennyire függ ennek történelmi sorsától, melyben viszont a gazdasági tényezőknek van nagy befolyásuk. Miután vázlatosan érintette a kelet-európai és nyugat-európai nemzetfejlődés eltéréseit és elvetette Engelsnek a reakciós nemzetekre vonatkozó megállapítását, Jabłoński a mai időknél kötött ki s a szocialista országok viszonyait úgy jellemezte, mint ahol útban vannak a nemzeti kérdés megoldása felé.

Jabłoński professzor e megnyitó előadásban világosan je-

lezte, hogy a „nemzet” fogalmának eddigi meghatározásai nem kielégítőek. Jerzy Wiatr lengyel szociológus ennél egy lépéssel tovább lépett, amikor a nemzetfogalom egységes definícióját egyenesen lehetetlennek mondta, mivel egy analitikus definícióra való törekvés közben annyira különböző társadalmi jelenségekkel találkozunk, hogy ezeket egységes és azonos definíció alá foglalni nem lehet. A hibás szintetikus definíció jellegzetes példájául Sztálin nemzetfogalmát idézte. A nemzetfogalom tartalmának megközelítése Wiatr szerint csakis a komplex történeti módszer irányában történhetik; a nemzetet mint történeti terméket kell vizsgálni, mint a közös emberi történelem termékét s ez a történelem egyes országok, kontinensek, nemzetek szerint változik; az egyes nemzetek történetének analízise során a nemzetnek más-más vonásai kerülnek előtérbe. Ugyanakkor figyelemmel kell lenni arra is, hogy a nemzet hosszú történelmi folyamat eredménye, tehát nem egy történelmi korszak hozza létre. Helytelen pl. a nemzet kifejlődését kizárólag a kapitalista korszakkal összekötni.

A marxista történetírás eddigi gyengéjének számít Wiatr szerint, hogy a nemzet és az állam kapcsolatát mindeddig nem hangsúlyozta eléggé. Amellett, hogy az osztály-állam az osztályuralom eszköze (ezt nem lehet kétségbevonni!), ugyanakkor a nemzeti állam a nemzeti integrációnak is eszköze; ilyen értelemben az osztály-állam is lényeges tényező és központi helyet foglal el a nemzeti tudatban. Az állam lényeges eleme a nemzetté válás folyamatának. A marxista történetírás számára rendkívüli fontossága van e két tényező: nemzet és állam összekapcsolásának.

Nem kevésbé fontos, hogy fokozott figyelemmel legyen a marxista történetíró a nemzeti öntudatra, mely vitathatatlanul objektív nemzeti kötelék tükröződése, s ha már egyszer létrejött, rendkívül nagy jelentőségű a nemzet további fejlődésében; mintegy mértékét alkotja a nemzeti integrációs folyamatnak. Wiatr arra is kísérletet tett, hogy a nemzeti öntudat fejlődésének szakaszait megjelölje, s ebben a tekintetben egyelőre két stádium felvételénél kötött ki, az egyik a nemzeti öntudat „etnikai”, a másik „állami” szintje. Az első a kezdetlegesebb, a második a magasabb színvonalú nemzeti öntudatot jelenti. E két stádium természetesen nem meríti ki az összes lehető fajtáját a nemzeti öntudatnak (hiszen lehetséges nemzeti öntudat állami elképzelések nélkül is), s a kérdés e vita után is nyitott marad. Helyesen emelte ki válaszában Jabłoński, hogy a nemzeti ön-

tudat jellege is elsősorban attól függ, hogy milyen osztály, réteg, csoport a hordozója.

Az eszmecsere keretében természetesen nem volt elkerülhető az a kérdés sem, hogy a „nacionalizmus” fogalma tekintetében milyen ellentétek mutatkoznak a polgári és a marxista szemlélet között. A vitában vezető szerepet betöltő Józef Kowalski elvetette azt a felfogást, mintha a marxisták a nacionalizmust csak pejoratív értelemben emlegetnék, míg a polgári szociológusok s történészek tisztán pozitív tartalommal töltik meg e fogalmat. Emlékeztetett Leninre, aki különbséget tett az elnyomott és az elnyomó népek nacionalizmusa között. A konkrét történeti analízis az elnyomott népek nacionalizmusában fel fog fedezni adott esetben pozitív és negatív vonásokat. Kowalski erőlesen ismételte meg Hans Kohn amerikai történésznek az 1965. évi bécsi történészkongresszuson adott választását azzal kapcsolatosan, hogy Kohn a nacionalizmus fogalmát oly szélesre tárja ki, hogy ebben minden elfér és lehetlenné teszi a különbségtevést imperialista és antiimperialista felfogások, törekvések között. Éles határt húzott az imperialista tábor nacionalizmusa és a szocialista rendszerre áttérő nemzetek nemzeti reneszánsza között, de hozzátette, hogy a szocialista feltételek között sem kell a nemzeti fejlődést simának és konfliktusmentesnek elképzelni.

A vitának az általános elvi kérdésekre vonatkozó kérdésfelvetései között termékeny konklúzióként merült fel az a körülmény, hogy a történész számára kiváló történeti tapasztalatokat nyújt a nemzeti fejlődésnek az a sokféle, bonyolult folyamata, mellyel Afrika és Ázsia népei között találkozhatunk. Ahhoz, hogy a marxista történetírás elkerülhesse a szektásság és a nemzeti nihilizmus kettős veszélyét, a kínáló konkrét példák egész sora áll rendelkezésre Afrika és Ázsia különleges feltételű és arculatú nemzeti mozgalmainak vizsgálatánál.

A vita módszertani eredményei között említhetjük a marxista klasszikusok elveihez fűzött megjegyzéseket, melyek Marx és Engels kijelentéseit a történeti viszonyoktól, a tájékozódás fokától és jellegétől függően értékelték. Leninnek a nemzeti kérdéstről vallott felfogását is fejlődésében, a történelmi eseményekkel szerves kapcsolatban szemlélték. A vita ugyanakkor széles lehetőségeket kínált arra is, hogy árnyaltabban értékeljék a lengyel munkásmozgalom hajdani vezéreinek magatartását és nézeteit — mindig tekintettel arra a korra, melyben éltek és azokra a tapasztalatokra, melyekkel bírtak. Utólagos irreális igények nem merültek fel, aminek következtében a vi-

szonylagosan haladó nézetek is pozitívabb értékelést kaphattak, mint ahogy a múltban történt.

A fő vita érthetően a lengyel történelem hazai kérdései köré szövődött. A kérdések, melyekre választ kellett adni, mindenekelőtt abból a tényből adódtak, hogy a lengyel munkásmozgalom radikális vezeterei adott időszakokban nem tudtak kellőképpen reagálni a nemzeti önállóság, függetlenség eszméjére, az osztályharc kérdései mellett gondolkodásukban háttérbe szorult a nemzeti probléma, mely a sajátos lengyel viszonyok között egyet jelentett a függetlenségi harccal a megszálló hatalmak ellenében. Kowalski a lengyel nemzet nagy dilemmájának nevezte azt a körülményt, hogy a megszállókkal szemben folytatott függetlenségi harc megkövetelte a nemzet legszélesebb rétegeinek tömörülését, tehát egy bizonyos értelemben a nemzeti egységet; viszont e harc csak úgy járhatott sikerrel, ha a néptömegek harcra mozgósítása a munkás és paraszti tömegek osztályharcának éleződését, tehát a nemzeti egység széttörését vonja maga után. A dolgozó nép — különösen a munkásosztály — kettős feladat előtt állott: a népi tömegek osztályharcával kellett vívnia a harcot a belső fejlődésért, egyben pedig a nemzet széles rétegeit mozgósítani a külső megszállók ellen. Az elnyomott osztályok a lengyel földbirtokosokkal és burzsoáziával folytatott harcukban kellett hogy kialakítsák a maguk külön nemzeti ideológiáját s a lengyel munkásmozgalom forradalmi vezeterei óvakodtak attól, hogy a burzsoá-nagybirtokos ideológia elemeit átvegyék. Így szorult háttérbe a nemzeti függetlenség gondolata az osztályharcos ideológiában, mint burzsoá elem. A másik dilemmát az okozta, hogy szakadék mutatkozott a kétféle koncepció között: a nemzeti keretek közt lefolytatandó forradalom és a nemzetközi forradalom eszménye közt. A lengyel munkásmozgalom radikális szárnyán sokáig élt az a meggyőződés, hogy a nemzetközi forradalom magától megoldja a nemzeti kérdést s ebben az esetben e harc mellett mellőzni lehet az állami függetlenségért folyó küzdelmet. A lengyel forradalmi elemeket tömörítő Szociáldemokrata Párt (SDKPiL) olyan időpontban is meg nem értést tanúsított a függetlenségi harc iránt, amikor pedig a nemzeti kérdés jelentősége megnőtt, aminek magyarázata kizárólag az osztályharc erősödésében és a lengyel kommunistáknak abban az elszántságában keresendő, hogy felvegyék a harcot a lengyel társadalom valamennyi burzsoá nacionalista pártjával, jóllehet ezek egy része a maga nacionalizmusát a külső megszállók ellen fordította. A lengyel kommunisták azonban ennek csak negatív, visszahúzó elemeit

látták. A hazai nacionalizmus ellen folytatott következetes harc lehetetlenné tette a kommunisták számára annak felismerését, hogy ennek a harcnak antiimperialista, magának a nemzeti felszabadító mozgalomnak pedig haladó értelme van.

Ennél a pontnál a vitázók utaltak arra, hogy e jelenség olyan időben állott elő, amikor Nyugat-Európában az egész II. Internacionálé — melyre az SDKPiL ideológiailag támaszkodott — elintézettnek tekintette a nemzeti kérdést. S bár a lengyel munkásmozgalom vezetői attól távol állottak, hogy a nemzeti elnyomást természetesnek vegyék, a társadalmi fejlődésben kizárólag a gazdasági jelenségeknek tulajdonítottak jelentőséget, semmire sem értékelték a nemzetet integráló osztályon felüli és osztályok közti kapcsolatokat, mint amilyenek a nyelvi, a kulturális kapcsok, a közös hagyományok, a közös ideológiai és politikai koncepciók, melyek mind helyet kaptak a modern nemzet kialakulásában.

A lengyel munkásmozgalmon belül mindeme kérdések tovább éltek 1918 után is, amikor létrejött az önálló burzsoá lengyel állam s a munkásmozgalomra az a feladat várt, hogy ehhez foglaljon állást. Míg a Szocialista Párt (PPS) vezetői a forradalmi útról lemondva, kompromisszumra léptek az államhatalom birtokosaival és a független parlamentáris demokráciát vallották eszményüknek, megmaradva a kapitalizmuson belül és tartózkodva a forradalmi változásokra irányuló forradalmi akcióktól, a kommunisták az ellenkező végletbe estek: a nemzeti felszabadulás tényéből csak azt olvasták ki, hogy az új állam burzsoá-nagybirtokos vezetés alá került, szembefordultak a burzsoá államépítéssel és a szocialista diktatúra, a proletárdiktatúra jelszavát próbálták elfogadtatni a tömegekkel, melyek erre még nem voltak érettek. A tisztán nemzetközi forradalom célját hangsúlyozó és a nemzeti állam közbeeső szakaszát elvileg elutasító irányzat a nemzeti kérdés irányában azonban csak negációt tartalmazott s ezért hosszú időn át nem volt fenntartható. Valóban, a lengyel Kommunista Párt is eltávolodott ettől a teljesen negatív politikai vonaltól s e folyamat 1935—38 között különösen súlyt kapott. Tény marad azonban, hogy 1929—33 között a fenti szektásság nyomta rá bélyegét a Lengyel Kommunista Párt vezetőségére.

A vita résztvevői a lengyel forradalmi mozgalom e fájó pontjának megvilágításakor egyrészt arra törekedtek, hogy a hazai jelenségeket az akkori európai fejlődésből, a nemzetközi munkásmozgalom akkori ideológiai helyzetéből fejtsék meg, másrészt sok részletében korrigálták azt a túl általános felosz-

tást, mintha a reformista PPS minden tekintetben a nemzeti problémák helyes értelmezője, a Kommunista Párt pedig a nemzeti kérdés teljes elutasítója lett volna. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a nemzeti kérdés teljes fontosságának, és a nemzeti függetlenség jelentőségének meg nem értése nagyban megnehezítette a forradalmi munkáspárt helyzetét és bénította a tömegek megnyeréséért folytatott harcát.

A hozzászólók jó része nem zárta le a második világháború kitörésével a témát, hanem igen részletesen megvilágította a német megszállás időszakának kihatásait a nemzeti öntudat megnövekedésére és számosan analizálták a felszabadulással előállott helyzetet, valamint az azóta eltelt két évtized jelenségeit. Hangsúlyozták, hogy a népi állam felépítésének idején a nemzeti kérdés egyáltalán nem veszít jelentőségéből és a pártnak a nemzeti kérdéshez, a patriotizmushoz és internacionalizmushoz való elvi állásfoglalása sok feladatot tartogat, hiszen az ún. személyi kultusz időszakában a Sztálin által megfogalmazott tétel az osztályharc éleződéséről és ezzel kapcsolatban a nemzeti kérdés alárendelése az „éleződő” osztályharcnak, súlyos következményekkel járt a kommunista pártok és a szocialista országok életében. A hozzászólók arra is utaltak, hogy bár minden jel szerint a nemzeti kérdés még hosszú időn át a nemzetközi munkásmozgalom stratégiájának és taktikájának fontos kérdései közé tartozik, mégis talán sehol olyan fájdalmasan nem érezhető az elmélet elmaradása a gyakorlat mögött, mint éppen e téren.

A felszabadulással bekövetkezett változások nagyban hozzájárultak a lengyel nemzeti tudat megváltozásához, befolyásolták a lengyel lakosságnak az államhoz, az államhatalomhoz való viszonyát s ebben szerepet kaptak a gazdasági előrehaladás, a népesedés kedvező alakulása és az állami szuverenitásnak a kormány és a párt részéről való kihangsúlyozása is.

Bár a hozzászólók egy része érintette a nemzeti kérdés alakulását a szocialista országok együttélésében, az alaposabb analízis ezúttal e téren elmaradt. A vita fő érdemét a lengyel munkásmozgalom történetének árnyaltabb szemléletében kell keresnünk.

KOVÁCS ENDRE

(Amerikai történeti lexikon)

A több mint 4000 címszót tartalmazó történeti lexikon átfogó ismereteket nyújt történeti személyiségekről, történeti eseményekről, szakszervezetekről, jelentősebb törvényekről, sőt néhány olyan földrajzi címszavat is felvettek a szerzők, amelyek az amerikai nép történetében mintegy fogalommá váltak. A kötet szinte napjainkig követi nyomon az eseményeket. A munkásmozgalmat csak nagyon mostohán tárgyalják a szerzők. Kommunista vezetőkről egyáltalán nem emlékeznek meg, a századfordulás szocialista vezetőkről rövid címszavakat mellékeltek, nem esik szó az amerikai utópista szocialistákról s csak elvétve az 1860—1890-es korszak szereplőiről. A kötet szerzői bizonyos objektivitásra törekedtek (a Sacco—Vanzetti címszó bizonyítja ezt, ahol elismerték a justiz mordot), a Haymarket-per esetében azonban csak ismertetik az álláspontokat, anélkül, hogy véleményt mondanának. A Kennedy címszóban pusztán életrajzi adatokat közöltek mindenféle politikai gondolat jelzése nélkül. A F. D. Roosevelttel címszó az amerikai elnök szociális és gazdasági ténykedésének állít emléket, s hangsúlyozza, hogy nagy amerikai politikust veszítettek el halálával — ugyanezt azonban külpolitikájáról már nem állítják. A bizonyos objektivitási törekvések mellett azonban nemcsak a „modern” címszavaknál tapasztalható elfogultság, hanem a régebbieknél is. Így „az amerikai spanyol” háború címszónál a háború okainak rövid felsorolásánál a szerzők kétségtelenül az amerikai hagyományos nacionalizmusnak hódoltak be. A szervezetek, pártok bemutatásánál ugyancsak nagyon leszűkítettnek érezzük az anyagot, hiszen számtalan esetben csak a pártok létrejöttének dátumát találjuk meg — megszűntét már nem. A címszavak csak rendszertelenül tartalmaznak bibliográfiai utalást. Mind ezen szemléleti és módszerbeli hiány ellenére a „szótár” minden bizonnyal hasznos segédanyag lesz a kutatók és érdeklődők számára.

JEMNITZ JÁNOS

(Külpolitikai szótár)

1818-tól 1945-ig, a második világháború befejezéséig mintegy 1000 címszót ölel fel a történészek számára igen hasznos mű, amelyet az NDK jogászai, történészei s egyéb szakemberei a Moszkvában 1960—1964 során megjelent háromkötetes „Diplomáciai szótár” felhasználásával állítottak össze, ugyanakkor az egyes címszavakat, különösen német vonatkozásban, jelentősen kibővítve, kiegészítve.

A mű tartalmazza a 19. és 20. század jelentősebb külpolitikai eseményeit és problémáit, a nemzetközi szervezeteket, konferenciákat, egyezményeket, deklarációkat, diplomáciai alapfogalmakat stb.

Az egyes országok és problémakörök szerint tagolt téma- és névmutató könnyen kezelhetővé teszi a hasznos kézikönyvet.

— rm —

W. G. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19-ten Jahrhunderts*. Berlin, 1965.
Springer Verlag, 842 p.

(A német gazdasági élet fejlődése a 19. század közepétől)

Statisztikai táblázatok szakszerű és analitikus magyarázatokkal kísérve — ez Walther G. Hoffman erősen közgazdasági jellegű és módszerű gazdaságtörténeti műve.

Az első 171 lapon a fejlődést mutatja be, a kötet többi része szűkebb, specifikusabb területekkel és a források kritikájával foglalkozik. Az általánosabb kérdések iránt érdeklődő olvasó az első részből, a szakkutató a második részből húzhat inkább hasznot.

A szerzőnek nem volt könnyű dolga anyaga egy részével. Ugyanis az 1871-es német egység előtti időkben a német államoknak különböző rendszerű és jellegű statisztikájuk volt, amelyekből általánosítható következtetéseket levonni, vagy összehasonlításokat megejteni nehéz munkának bizonyulhatott.

Kiemeljük a gazdag és nagy anyagból azt az ötletes módszert, amellyel a szerző megkísérli meghatározni a technika szerepét a gazdasági fejlődésben. (28. p.) Értékesek azok a becslései, amelyekkel kifejezi az állami részvételt a gazdasági fejlődésben, azaz a beruházásokat és ebben a fegyverkezés szerepét, illetve méreteit. (107—108. p.) Hasznosak azok a megállapításai és adatai is, amelyek a külkereskedelem fejlődését a gazdasági fejlődéssel időben egybevetve mutatják be, és amelyek szembehelyezhetők az e kérdésre vonatkozó felületes általánosításokkal. (149—150. p.)

Bő és tekintélyes anyagot találunk a nemzeti jövedelemről, a családi költségvetésekről, demográfiai kérdésekről stb.

A német gazdaságtörténet egyik alapvető műve ez a könyv, történész részéről azonban nem mellőzhető kifogást kell emelni: nem eléggé történeti. Egy történész, ha egyben jó gazdaságtörténész is lenne, ebbe a témakörbe feltétlenül belefoglalta volna a német gazdasági élet tárgyalását az I. és II. világháború idején, az I. világháborút követő jóvátételi kérdést, a kormányok gazdaságpolitikáját, a pénzügyi és kereskedelmi vezetők jellemzését, a vállalkozói rendszert, illetve a gazdasági intézményeket, a fasiszta gazdaságpolitika gyökereit és szétágazó, Közép-kelet-Európa egészére kiható manipulációit.

H. HARASZTI ÉVA

S. Kuznets: Economic Growth and Structure. Selected Essays.
New York, 1965. W. W. Norton, 378 p.

(Gazdasági növekedés és struktúra. Válogatott tanulmányok)

A könyv Simon Kuznets tizenkét tanulmányának új kiadását tartalmazza. E gazdaságtörténeti esszék így, egy kötetbe foglalva a fejlődési folyamatról írott elméletek kritikáját és összegezését nyújtják.

A tanulmányok terjedelmükben és tárgyuk kifejtésében különbözőek. Néhány esszé (mint például az ismert „*Toward a Theory of Economic Growth*”) áttekintést ad az elmúlt kétszáz esztendő fejlődésének statisztikai felméréséről és bizonyos útmutatással kíván szolgálni a fejlődés általánosítható vonásainak megközelítéséhez. Más tanulmányok a fejlődés egyes vagy

érdemleges szakaszaival, figyelmet érdemlő aspektusaival foglalkoznak. Például két írása tárgyalja a lakosság-növekedést: egyik az Egyesült Államok-beli lakosságnövekedés hosszantartó időszakait vizsgálja, míg a másik e növekedésnek a hatását mutatja be az egy főre eső termelési átlag vonatkozásában. Három másik tanulmány tárgya a jövedelem megoszlása a fejlett és kevésbé fejlett országokban. A szerző egyik érdekes írásában összevetette a jelenlegi gyengén fejlett országokban a fejlődést a fejlett országok iparosodás előtti szakaszainak fejlődésével. Egy másik tanulmányának tárgya Rostow fejlődéselméletének az értékelése. Jelentős analízis a fejlődés folyamatában a mezőgazdaság szerepét bemutató írása, valamint vitakeltő összefoglalása az Egyesült Államok utolsó 125 évében a fejlődési sémákról.

A tanulmányok elolvasása után elgondolkozik a gazdasági fejlődéselmélet iránt érdeklődő kutató: van-e Schumpeter és Rostow után Kuznets-elmélet? Hiszen a polgári gazdaságtörténészek közül aligha van jobban felkészült szakember, mint Kuznets, aki az utolsó néhány száz év fejlődésének sémáit jobban ismerné vagy többet tett volna az ez irányú kutatások terén akár a módszerek kialakításában, akár a célok kitűzésében. Kuznets írásaiból az tűnik ki, hogy ő határozottan és szándékosan — az összes fejlődéselmélet alapos ismeretében is — tartózkodott attól, hogy a Schumpeteréhez vagy a Rostowéhoz hasonló fejlődéselméletet állítson fel. A „Toward a Theory of Economic Growth” c. tanulmányában világosan megfogalmazza, melyek azok a megközelítési elvek, amelyek elengedhetetlenek a gazdasági fejlődés általános elméletének kidolgozásához. Ugyanakkor az a véleménye, hogy ma még nem tartunk ott, hogy egy ilyen elméletet megformálazzunk és lehet, hogy soha sem lesz erre módunk, mert a növekedésre vonatkozó adatok nem elegendők és túlságosan rövid időszakra vonatkoznak.

H. HARASZTI ÉVA

N. A. Graebner: Ideas and Diplomacy
New York, 1964. O. U. P. 892 p.

(Eszmék és diplomácia)

A munka szöveggyűjtemény, amely az amerikai diplomácia és külpolitika több tekintetben igen alapos és elemző át-

tekintésére ad lehetőséget. Graebner célja a bőséges és gondosan válogatott anyagon keresztül bemutatni az eszmék és a diplomáciai gyakorlat viszonyát, megmutatni azokat az alapelveket, amelyek az amerikai külpolitikát irányították, s egyben felmérni ezek gyakorlati hatását is. A közölt igen értékes forrásanyag világosan láthatóvá teszi az amerikai külpolitika sok sikertelenségének az elvekben gyökerező és a szemléletből eredő okát. A kezdeti idők, „az alapítók kora” alapelveinek, melyek kezdetben helyesnek látszottak, a gyakorlatban szinte az első pillanattól módosulniuk kellett. Világossá vált ugyanis, hogy Amerika nem képes magát Európától sem gazdasági, sem politikai tekintetben elszigetelni. Az is kitűnt, hogy a kialakított szemléletmód igen gyakran, a maga spekulatív jellegénél fogva, nem alkalmas reális megoldásokat eredményezni.

A munka tizenkét nagy részből áll. Ezek az amerikai külpolitika egyes szakaszait világítják meg egymással szerves összefüggésben úgy, hogy az egyes szakaszokon belül világosan nyomon követhető az a kettősség, amely az egész politikai gyakorlaton végigvonul. Az egyik alapvető elvként felfogott nézet, amely szerint a külpolitika elsődleges célja nemzeti érdekek szolgálata, igen gyakran és kimutathatóan különös értelmezést nyer a gyakorlatban. Világos ugyanis, hogy a „nemzeti érdek” alatt a politikát irányító egyes csoportok mást és mást értettek. Ugyanez áll a benemavatozás, a nemzeti önrendelkezés, a függetlenség és még sok hasonló elv esetében is. Kimutathatóan ezeket mindig az adott helyzethez szabva értelmezték, úgy, ahogy az uralkodó csoportok politikai vagy gazdasági érdekei kívánták.

Az alapítás korának politikai és diplomáciai nézetei az amerikai földrészen megkezdődött terjeszkedés idején már lényegesen átszíneződtek. A francia forradalom korában a benemavatozás és az erők egyensúlya volt a két uralkodó elmélet és ezek szabták meg a forradalommal szembeni felemás magatartást. Ugyanígy alakultak át az önrendelkezésről, függetlenségről vallott elvek a gyarmati kérdések előterébe kerülésének korában. Az első világháború idején, valamint az azt közvetlenül megelőző időkben ismét az erők egyensúlyának fenntartása került a középpontba. A világháború utáni rendezés idején megint megfigyelhető a korai utópisztikus elvekhez való visszatérés. Az ezt megelőző korokban néhol megfigyelhető realista vonalvezetés visszaszorulása jól nyomonkövethető. Wilson politikája és a Népszövetség csődje világosan jelzik a politikai szemlélet hanyatlását. A hivatalos vonalvezetéssel szemben egy-

re inkább erőre kap az ellenzéki, bíráló hang is. Különösen az előtérbe kerülő távol-keleti kérdések adnak erre alkalmat.

Különösen érdekes a második világháborút megelőző szakasz szemelvény anyaga. A kezdeti tartózkodó, lassan érlelődő bizonytalankodás szinte nyomról nyomra követhető. A már kezdetben meglévő lappangó problémák és ellentétek még csak körvonalakban élnek, de a közölt anyag világosan tükrözi meglétüket és súlyukat. Az is pontosan követhető, hogy hogyan rendelték alá ezeket annak a szempontnak, hogy a szövetséget mindenképpen fenn kell tartani. A kérdések mögött rejlő felfogásbeli és értelmezésbeli alapvető különbségek jól kidomborodnak. A világháború befejezése utáni szakaszban ezek sajátos módon nem amerikai, hanem angol politikus, Churchill fultoni beszédében nyernek éles és félreérthetetlen megfogalmazást. Ez a beszéd egyébként egy új szakasz, a hidegháború megkezdését is jelenti. A megváltozott körülmények új politikai elmélet és gyakorlat kialakítására ösztönözték az amerikai diplomáciát. Ez egyébként azt is jelentette, hogy jó néhány elvi kérdést is vizsgálat alá kellett venni. Ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a megváltozott körülmények között a tájékozódás nem lehetséges sok olyan kérdés tisztázása nélkül, amelyeket a Szovjetunió és a kialakuló szocialista tábor léte és a megváltozott erőviszonyok vetettek fel. Ezzel összefüggésben merült fel a távol-keleti politika újraértékelésének és sok tekintetben átértékelésének szükségessége. Ez leginkább Kína vonatkozásában állt fenn. E vizsgálódások sorozatában külön említést érdemel „Az ázsiai forradalmak természetéről” című tanulmány. Ebből látszik ugyanis, hogy hogyan próbálták a végbement változásokat megmagyarázni és az új helyzethez illő módszereket kidolgozni, ugyanekkor azonban pontosan lemérhetőek azok a korlátok, amelyek a helyzet valóban reális felmérését gátolták. A beavatkozások és helyi háborúk sora mind szerves folytatásai a fentebb említetteknek. Ezzel összefüggésben és ennek folytatásaképpen mutatja be a könyv szerzője utolsó szakaszában azt az anyagot, amelyben az úgynevezett pszichológiai hadviselés és a fellazítási politika alapelveit és módszereit tanulmányozhatjuk. A széles problémakör három fő csomópont köré csoportosul. Az úgynevezett felszabadítási politika, a kínai kérdés és a Szovjetunió vezetésében Sztálin halála után beállott új irányvonal. Ezekhez a kérdésekhez tartozott még járulékosan a két tábor egyesülési lehetőségének vizsgálata, valamint Berlin és a német egyesítés problémája. Itt világosan kitűnik az, hogy ebben a kérdésben mennyire kísért az úgynevezett egyen-

súlypolitika emléke. A kialakult helyzet lassan megérlelte a tárgyalások szükségszerűségének felvetését, amely a Kennedy-kormányzat kezdetén a gyakorlat síkján is jelentkezni kezdett.

A munkában közölt száznolcvan beszéd, tanulmány, okmány, jelentés, levél tartalmáról és a bennük felvetett szerteágazó problémákról az adott keretek között beszámolni nem lehetséges. A közölt anyagok elé írott rövid ismertető bevezetések, valamint az egyes, már jelzett szakaszok elé beiktatott, a szakasz fő problémáit tárgyaló és megvilágító szövegrészek, melyek összefoglaló tanulmány jellegűek, igen jó és több tekintetben alaposnak mondható áttekintést nyújtanak az amerikai diplomáciáról és külpolitikáról olyan szempontok szerint, amelyeknek alapján nemcsak diplomáciatörténeti tények tárhatók fel, hanem amelyek segítségével igen értékes felvilágosításokhoz juthatunk az amerikai diplomáciát és külpolitikát irányító és mozgató eszmék és elvek belső természetrajzáról. Jól kidomborodik az a kettősség, amely az elvek liberális-demokratikus voltát olyan élesen megkülönbözteti és elválasztja a kivitelezés ettől erősen eltérő jellegétől. Nyomon követhető a hivatalos irányvonal mellett a nem hivaaatos vélemények sora is. A kettő között pontos választóvonal vonható, amely ezeket a több tekintetben magánjellegű véleményeket belső, reális tartalmukból adódóan elválasztja a hivatalos irányvonal majdnem mindig utópisztikus jellegétől. Világosan látható az is, hogy az amerikai külpolitika több sikertelensége és meddő kísérlete éppen erre a jelzett utópisztikus irányvonalra vezethető vissza. Az a kezdeti alapelv, amely szerint a külpolitika alapköve és fő feladata a helyzet reális felmérése és értékelése, az idők folyamán értelmezésbeni változásokat szenvedett, és így gyakorlati síkon már nem volt alkalmas a problémák megoldására, ugyanis a reális felmérés helyett a bemutatott anyag tanúsága szerint előre föltételezett elképzelésekből indultak ki.

Graebner igen hasznos munkát adott azok kezébe, akik a fenti kérdésekben tájékozódni kívánnak. A munkát számunkra különösen értékesé teszi az a tény, hogy a benne leközölt dokumentumok csak igen nehezen, sőt talán nagyrészt — e kötetten kívül — egyáltalán nem hozzáférhetők.

HATOS GÉZA

J. A. Miller: *Iszszkusztvo Turcii*. M—L. 1965. Izd. Iszszkusztvo, 168 l.

(Törökország művészete)

A szerző, a Szovjetunió egyik legismertebb turkológus-történésze, ezúttal a török művészet történetének rövid összefoglalására vállalkozott. Munkáján érezzük, hogy történész írta: a művészetek fejlődését széles társadalmi-politikai háttér előtt bontja ki, s általános művelődéstörténeti képbe helyezi. Tárgyát négy időmetszetben vizsgálja (14. sz. vége—15. sz. második fele, 15. sz. vége—17. sz. kezdete, 17. sz. első fele—18. sz. kezdete, 18. sz.—19. sz. kezdete).

A törökök Kisásziában kész városokat, bennük fejlett szeldzsuk, ill. bizánci művészetet kaptak örökül. Saját korai építészetükben ezeknek elemei világosan felismerhetők, jórészt változtatás nélkül átvették őket. A 15. század második felében, a birodalom megerősödésével párhuzamosan, kialakul saját művészetük. A mecsetek alaprajza megváltozik, megsokasodnak és megnyúlnak a minaretek. A 15. század közepén hatalmas lökést ad a török művészetek fejlődésének Konstantinápoly elfoglalása. Részben a bizánci művészet — főleg a Hagia Szofia székesegyház — állított példákat a török építészet elé, részben a különböző országokból betelepített mesterek és iparosok hatottak serkentőleg a török művészetek fejlődésére.

Az építészetten kívül már e korai időszakban nagy súllyal szerepel a kerámika. Feladata elsősorban díszítő jellegű: mecsetek, mauzóleumok, korániskolák belsejét borították kerámiával, de fennmaradtak a mindennapi élet használati tárgyai is. Ebben a korszakban is tovább él a már szeldzsuk korban is virágzó szőnyeg- és textilszövés és fémmegmunkálás. A festészetet — mohamedán ország lévén — a miniatúrafestészet képviselte. A színes, aprólékosan kidolgozott, magas technikával készült miniatúrák elsősorban krónikák, természettudományi művek és verseskötetek illusztrációjaként keletkeztek, önálló életük nemigen volt, s külön albumba is ritkán gyűjtötték össze őket. Erre a festészetre a bizánci és szeldzsuk művészet összességében nem hatott, csak egyes elemeik éltek benne tovább, annál szembetűnőbb a perzsa és közép-ázsiai minatúrafestészet hatása. Nem hatott viszont az európai festészet, mely-

nek három jeles olasz képviselője — köztük Gentile Bellini — egy ideig II. Mehmed udvarában dolgozott.

A 15. század vége és a 16. század nemcsak politikailag volt a török birodalom csúcspontja, de a tudományok — asztronómiai, geográfiai, történetírás —, az irodalom és a művészetek fénykorát is jelentette. Százával épültek a vallásos és világi építmények, s a század meghozta az egységes török építészeti stílus kialakulását is. A mecsetek tervezésében továbbra is a Hagia Szofia, s vele a keresztény templom maradt a kiindulási alap, de formáit átalakították és továbbfejlesztették. A legnagyobb török építész, Szinán, a templomok külső formájának és belső terének kiképzésében a monumentalitásra törekedett. Ezt a célt szolgálta az épület és kupola megnagyítása és a minaretek megnyújtása; velük szemben a négyszögletes árkaos udvart légiesen könnyedre építette. A török mecset-típus kialakítása mellett nevéhez fűződik a korániskola, a mauzóleumok (ezek továbbra is megőrzik a szeldzsukoktól örökölt formákat) és fürdők (itt bizánci hatás érvényesül) klasszikus formáinak megalkotása. A vallási építmények mellett ebben a korban számtalan karavánszeráj, vízvezeték, híd, lakóház, fedett bazár épül.

A 16. századra erősen fellendültek a művészi kéziipar egyes ágai is. A kerámika továbbra is megőrizte díszítő feladatát, de Iznik központtal nagyméretű edénygyártás bontakozik ki. A tálak, csészék formáit, felélénkülő színeit, gazdag ornamentikáját a helyi hagyományok alakították, de erős perzsa befolyás is érezhető rajtuk. Magas fokra fejlődött a textil- és szőnyegszövés, a fa-, csont- és fémmegmunkálás, ezen belül a művészi fegyverkészítés és ötvösművészet. A 16. század a miniatúrafestészetnek is virágkorát hozta. A Távol-Kelet és Itália művészete továbbra sem befolyásolta fejlődését, de a perzsa mesterek hatása a török iskolára erős maradt.

A török birodalom általános hanyatlása nem maradt észrevétlen a művészetek fejlődésében sem, bár különböző területein különböző mértékben érezte hatását. A 17. század török művészetére általánosságban jellemző, hogy a megelőző „aranykor” eredményeit használja fel, magas színvonalát általában megtartja, de túllépni és továbbfejleszteni nem tudja. Az építészet Szinán nyomain halad tovább. A kerámika formáiban és díszítésében csak akkor hoz újat, ha keresztény megrendelésre készül, sok vidék keramikus ipara lehanyaglik. Előrelépést csak a fémmegmunkálás, különösen a fegyverkészítés hoz, a miniatúrafestészetben viszont csak a művészek és alkotások

száma emelkedik, tartalmában csak az előző század eredményeit ismétli.

Fokozottabban áll ez a 18. század tudományaira, irodalmára és művészetére. Erre az időszakra még az ötvösművészet is lehangyatlak, céljának egyre inkább a tárgyak öncélú gazdagítását, túldíszítését tekinti. A tartalom elszegényedésén nem segít az európai stílusok behatolása sem: hatásuk felszínes marad, a török kultúrát nem tudják megreformálni.

Samszutdinov, A. M.: Tureckaja reszpublika. Kratkij ocserk. 1923—1961. Moszkva, 1962. Izd. Voszt. Lit. 94 l.

(A török köztársaság. 1923—1961.)

A szerzőt munkája megírásában határozott politikai cél vezette: hozzájárulni a Szovjetunió és Törökország közeledéséhez. (A munka utolsó fejezetét kizárólag ennek a gondolatnak szenteli: „A Szovjetunió és Törökország barátságban élhetnek” címmel.) E cél érdekében könyve középpontjába a két ország kapcsolatainak alakulását állítja, ezenkívül különös figyelmet szentel a törökországi kommunista és munkásmozgalom történetének. Így a szokásosnál részletesebb képet nyerhetünk a felszabadító háborúhoz kapcsolódó partizánharcokról és kiemelkedő vezetőikről, a megalakuló Török KP harcairól, a Szovjetunió segítségéről, az osztályharc alakulásáról a második világháború idején és az azt követő években. Sajnos azonban, az egyébként helyes és tiszteletre méltó cél oda vezet, hogy a korszak több igen fontos eseménye és folyamata teljesen kimarad a könyvből, vagy csak futólag értesülünk róluk. Így kevésbé árnyalt a felszabadító háború hadi eseményeinek, a kemáli korszak belpolitikai harcainak és reformjainak leírása.

HEGYI KLÁRA

Bibliografie českoslovenké balkanistiky 1945—1965. Praha, 1966. 117, II 1. (Bibliografické příručky sv. 3.)

(A csehszlovák balkanisztika bibliográfiája. 1945—1965.)

A Csehszlovák Tudományos Akadémia egyik intézete, az Európai Szocialista Országok Történetének Intézete gondozásá-

ban kiadott, belső címlapjában és szövegében francia nyelvű bibliográfia öt nagy csoportra osztja fel anyagát, régészet, klasszikus ókor, történelem, néprajz és nyelvészet címszók alatt csoportosítja a válogatott anyagot, amely önálló könyvekre, cikkekre és külföldi könyvek ismertetésére terjed ki. Minthogy a történelem a legnagyobb rész, ezen belül az anyagot még kisebb csoportokra bontották (bibliográfiák, tudományszervezési kérdések, általános munkák, középkor a XVIII. sz. végéig, XIX. sz. és XX. sz. eleje, 1917—1945, jelenkor). Az öt nagy részt megelőző rövid bevezetők az illető tudományszakban a felszabadulás előtt elért legfontosabb eredményeket rögzítik. A kis kötet hasznos tájékoztatást ad a balkáni népek története iránt érdeklődő kutatóknak.

NIEDERHAUSER EMIL

Kratkaja isztorija Karlova univerziteta
Praha, 1965. Karlov Universitet, 329 p.

(A Károly-egyetem rövid története)

A több szerző által írt, František Kavka szerkesztésében megjelent kötet valóban hasznos áttekintést nyújt Csehszlovákia és egész Közép-Európa legrégebbi egyetemének a történetéről. Az egyetem alapítását, az elhelyezkedés, a jövedelemmel való gyenge ellátottság és egyéb kezdeti nehézségek történetét maga a szerkesztő írta meg, nagy figyelmet fordítva a hallgatók nemzetiségi összetételére. Az 1409—1437 közti korszakban (szerzője František Šmahel) az egyetem történetének a központjában természetesen a huszita mozgalom áll, a szerző elsősorban a mozgalom jobbszárnyát alkotó prágai magisterek politikai szereplését és elméleteiket vizsgálja. Ugyancsak Šmahel és Miroslav Truc írta meg együtt az egyetem történetét a humanizmus és reformáció korában, akkor ismét részletesebben foglalkozva magának az oktatásnak a kérdéseivel. A korszakra jellemző, hogy az egyetem az utrakvista hivallás fellegvára maradt, nem került vissza a katolikusok kezébe, de ezzel voltaképpen az adott időszakban el is szigetelődött a külföldi egyetemektől. A lényeges változás az 1620-as cseh összeomlás, a fehérhegyi csata után következett be, amikor a protestáns egyetemet felszámolták, s az oktatást a jezsuitákra bízták, ill. egy

ideje már működő főiskolájukat ruházták fel egyetemi ranggal, s az egyetemet azóta Károly-Ferdinánd egyetemnek nevezték. (Ez a fejezet is M. Truc munkája.) A jezsuiták azonban nehéz helyzetben voltak, még a prágai érsek is szembefordult velük, s akadályozta a régi egyetemi épületek átvételét, az oktatás kibővítését. Az érsek és a jezsuiták vitájába az uralkodó szólt bele, s ezzel az egyetem a királyi hatalom teljes és korlátlan befolyása alá került.

Karel Kučera munkája a következő két fejezet. Az egyik a felvilágosodás korában tárgyalja az egyetem fejlődését, a már az 1720-as években javasolt oktatási reformoknak a megvalósítását Mária Terézia uralkodása idején, s azután az egyetem szerepét a cseh megújulási mozgalomban. A másik fejezet az egyetem, pontosabban az egyetemi hallgatók szerepét villantja fel az 1848-as forradalomban, részletesebben pedig az 1848 utáni fejlődést, a cseh nyelv lassú térhódítását a Mária Terézia alatt latinból német nyelvűvé vált egyetemen. A német és cseh nyelv — és e mögött a csehországi csehek és a németek harca — végül engedményre készítette a kormányt, 1882-ben szétválasztották a cseh és a német egyetemet, vagyis Prágának két egyeteme volt. A professzorok nagyobb része a cseh egyetemre ment át, az intézeteket és a felszerelést megosztották a kettő között, s ennek során a német egyetem járt jobban.

Az utolsó három fejezet, amely 1882-től napjainkig mutatja be az egyetem fejlődését, Jan Havránek munkája. Az 1918-ig terjedő korszakban, ahogy már részben a korábbi két fejezetben is, a tárgyalás középpontjába az egyetemen működő tanárok tevékenysége, a cseh tudomány fejlődésében játszott szerepük kerül, s így az olvasó áttekintést kap (az egyes karok szerint) a cseh tudománytörténetről is. Hasonló formában érinti a fejezet a német egyetem fejlődését is, de rövidebben (még Einstein is rövid időre professzora volt az első világháború előtt). A két háború közti korszakban az egyetemi tanárok zöme a polgári rendszert támogató, konzervatív felfogású, de a hallgatók körében jelentős a baloldal befolyása. Nagy szerepe volt ebben annak, hogy különösen a húszas években sok a külföldi hallgató, főképpen egyéb szláv országokból, s éppen köztük nagy a száma a szocialista és kommunista meggyőződésű hallgatóknak. A német egyetem viszont a Németországból emigrált antifasiszták és a hazai német fasiszták küzdőterévé vált, a tanári kar többsége is a német nacionalizmusnak hódolt be. A német megszállás után a cseh egyetem nem sokáig működött, 1939. nov. 17-én beszüntették az előadásokat, a hallgatókat kényszermun-

kára vitték, a professzorokat elbocsátották, csak később nyugdíjazták. Többen bekapcsolódtak az ellenállási mozgalomba, a tanárok és diákok egyaránt adták mártírait a németellenes harcnak. A német egyetemet meghagyták, sőt hallgatóinak létszáma meg is nőtt, mert a Kelet-Európa feletti uralom megvalósítására szánt szakembereket képezték itt.

A felszabadulást követő időszakban a szerző az egyetem marxista—leninista oktatási intézményé váló átváltozását kíséri fegyelemmel, s bemutatja az egyetemi reformok sorát, amelyekkel ez a változás járt. S ugyanakkor az egyetemi oktatók tevékenységének az ismertetése az új szocialista cseh tudomány kifejlődését is megmutatja.

Az elég bőven illusztrált kötet végén jól válogatott, főképp persze cseh anyagra kiterjedő bibliográfiát is kap az olvasó. A nyilván a külföld tájékoztatására szánt kötet valóban kitűnően megfelel ennek a célnak.

NIEDERHAUSER EMIL

A latin-amerikai diktatúrák történetének irodalmából

A kubai forradalom győzelme óta a latin-amerikai történelem iránt megnőtt az érdeklődés. E földrész sajátos problémáit helyi történészek nagy érdeklődéssel tanulmányozzák. A szocialista országokban is tettek kísérleteket e kérdések megértésére. Mindezek ellenére kevés önálló munka látott napvilágot a latin-amerikai diktatúrák történetéről.

A múlt században, de jelen századunkban is egyre több azoknak a műveknek a száma, amelyekben találhatunk már utalást a caudilloizmus terminus technikus-ának lényegi elemzésére, de e kérdés számos oldala még nem kapott kellő megvilágítást a publikált művekben. Monografikus munka sem jelent még meg ezzel kapcsolatban. Csupán egy-egy részkérdését elemzik az említett művek a caudilloizmusnak, de a tárgy alaposabb megvilágítására ezek sem vállalkoznak. Általában a kontinens történészei óvatosan bánnak e jelenség fejtegetésével; felületes megállapításokra szorítkoznak, kerülve a kérdés mélyebb elemzését. A kis számú elemzés is csak a legújabb korról foglalkozik.

Cikkünk Latin-Amerikában kiadott tanulmányok, könyvek alapján néhány lényeges és vitatott kérdésben ismerteti a latin-amerikai történetírók állásfoglalását.

Két alapvető kérdés köré csoportosítjuk a caudilloizmus okainak elemzését. 1. Mi segítette, mi váltotta ki és milyen tényezők határozták meg a caudilloizmus létrejöttét? 2. Mivel magyarázható az, hogy Latin-Amerikában a függetlenség kivívása után szinte megszakítás nélkül követik egymást a katonai puccsok és reakciós diktatúrák?

Mielőtt a kérdésekre válaszolnánk, elengedhetetlennek tartjuk a függetlenségi háború előtti spanyol—portugál gyarmati időszak rövid gazdasági és politikai áttekintését.

*

III. Károly, trónralépése után hamarosan átszervezte birodalmát és számos reformot vezetett be. Ezek a reformok 1760-ban léptek életbe a gyarmatokon. A minket érdeklő kérdéshez főleg a katonai jellegű reformok tartoznak, és itt eltekintünk az egyéb reformok ismertetésétől. Első és legfontosabb volt ezek közül a népfelkelés intézményének létrehozása, megszervezése. Ez abban állt, hogy a gyarmati lakosokból népfelkelő hadsereget szerveztek az esetleges külső veszély elhárítása érdekében (észak-amerikai indiánok, amerikai telepések stb.). A korábban mellőzött ún. kreol tiszteknek lehetővé tették, hogy a gyarmati hadseregben magasabb tiszti rangfokozathoz juthassanak. A tiszti iskola elvégzése után ezek a kreolok ugyanolyan előjogokat élveztek, mint a félszigetiek.

III. Károly a hétéves háborúban elvesztette Floridát és a Mississippitől keletre és délkeletre fekvő területeket; ennek okát az elavult közigazgatásban és a gyenge határmenti erődrendszerben látta. A szigorú központosítás helyett a gyarmatok decentralizálását határozta el. Mind katonai, mind közigazgatási intézkedései a decentralizált kormányzást segítették elő. Bevezette a hadbiztosságok intézményének rendszerét; ezzel is csökkenteni akarta a gyarmati és anyaországi hivatalnokok ellentétét, továbbá tehermentesíteni akarta az alkirályokat az adminisztrációs feladatok végzésében. A hadbiztosságok feladatkörébe utalta a pénzügyi és katonai feladatokat is. E tehermentesítő rendelkezések elősegítették, hogy az alkirályok többet foglalkozhassanak a területek védelmével. Átadva az adóbehajtás és az igazságszolgáltatás körülményes munkáját a hadbiztosságoknak, megszüntette a régi adóbehajtási és az encomandero rendszert is. Minden hadbiztosság élére katonai jogkörrel felruházott hadbiztost nevezett ki. A korábbi 4 alkirályságot és a 4 kormányzóságot új közigazgatási, hadbiztossági kerületekre osztotta fel.

Új-Spanyolországban 12, La Platában 7, a perui alkirályságban 8 és Chilében 2 hadbiztosság létesült. Ezzel nagymértékben megnőtt a katonai vezetők befolyása mind a közigazgatási, mind a politikai életben.

Bizonyos összefüggéseket állapíthattunk meg az új közigazgatási vezetők (alkormányzók, hadbiztosok) és a függetlenség kivívása után felbukkanó caudillok között. Rendszerint a kreol hadbiztos és alkormányzó nem tűnt el nyomtalanul a gyarmati közigazgatás összeomlása után, hanem továbbra is, szűkebb területükön, mint caudillok működtek.

A tulajdonképpeni caudilloizmus előtörténete tehát nem más, mint a gyarmati közigazgatásban működő alkormányzók és hadbiztosok története. A caudilloizmus tehát nem a függetlenségi háborúk után kialakult nemzeti államok terméke, mint ahogy ezt William Z. Foster is állította, hanem a régi gyarmati caudilloizmusnak történelmi folytatása.

A caudilloizmus kialakulásánál több szempontot kell figyelembe venni. Először: a függetlenségi háború csak részben oldotta meg Latin-Amerika alapvető társadalmi problémáit. A múlt század elején lezajlott függetlenségi háború (1810—1826) tartalmát tekintve nemzeti, felszabadító, polgári forradalom volt. Kettős célt kellett megvalósítani: a) a nemzeti függetlenség kivívása, b) a polgári átalakulás elősegítése. Tekintettel arra, hogy a gyarmatokon a polgárság gyenge volt, nem sikerült felszámolni a nagybirtokrendszert, a rabszolgaságot és a feudális időszakból átmentett ún. peon-rendszert és nem utolsósorban az egyház befolyását. A győztes háború után, ahogy az egyes országok elnyerték függetlenségüket, úgy foglalták el a forradalmi seregek vezetői és tisztjei — miután hiányzott a középosztály — a volt királyi közigazgatás posztjait. A nemzeti államok kialakulásának kezdeti szakaszán a fegyveres erők különleges politikai funkciót töltek be; a katonai tevékenységről a hangsúly egyre inkább a politikai tevékenységre helyeződött át.

A vezetősereget a tehetős, kreol nagybirtokos katonatisztek vállalták. Néhány név ezek közül: Simon Bolívar, José de San Martín, Bernardo O'Higgins, mindnyájan a spanyol hadsereg volt tisztjei, akik a függetlenségi háborúban eredményesen harcoltak a gyarmati hadseregek ellen. A békés időszakban azonban ezek nem tudtak az új nemzeti államok belső politikai életében stabil helyzetet kialakítani maguknak. Az ilyen típusú tisztok 1830 után már ritkán szerepelnek. Helyüket a háborús időszakban kiemelkedett tehetséges katonatisztek vették át.

A tehetős és nagy vagyonnal rendelkező katonatisztek zöme így visszavonult a politikai élet küzdőteréről és nem vett részt a háború után kialakult hatalmi vetélkedésben. Így nyílt nagyobb lehetőség ez idő tájt az alsóbb osztályok gyermekei előtt a katonatiszti pálya eléréséhez. A győztes hadvezérek, az egyes hadműveleti időszakokban sem tudtak közös nevezőre jutni atekintetben, hogy a monarchiát, vagy a köztársasági államformát vezessék-e be. Egyesek a monarchia mellett kardoskodtak, mint pl. José de san Martin, mások, mint pl. Simon Bolívar a köztársasági államforma mellett törtek lándzsát. Bolívar látva, hogy e huzavona anarchikus állapotokhoz vezet, annak ellenére, hogy szabadkőműves és köztársaságpárti érzelmű volt, átmenetileg erős, központi hatalom mellett foglalt állást. 1815. szeptember 6-i híres „Jamaicai levelében” erről így nyilatkozott: „... Ha a körülmények veszélyesek, vagy zavarosak, a kormánynak rettenthetetlennek kell lennie, tekintet nélkül a törvényre, vagy az alkotmányra, amíg a béke helyre nem áll.” (Documentos Simon Bolivar, La Habana, 1964.) Bolívar helyesen ismerte fel a veszélyt, amelyet éppen az anarchia okozott, és félelme beigazolódtott. Ugyanis a nemzetté válás időszakára a demokratikus és oligarchikus irányzatok közötti harc nyomta rá bélyegét és ebben a küzdelemben az oligarchia győzedelmeskedett a caudillokon keresztül. Ettől kezdve méginkább fokozódik a caudillók szerepe és befolyása Latin-Amerika politikai életében, mind a mai napig.

Szólaltassuk meg elsőnek Edwin Lieuwent, aki *Arms and Politics in Latin-America* (New York, 1960) című művében a caudillok működését és a caudilloizmus lényegét a következőképpen határozza meg: „... A pretorianizmus és a caudilloizmus elválaszthatatlan politikai jelenségek, mivel a caudillok a fegyveres erők termékei voltak.” Majd tovább: „... A forradalom után közvetlenül kialakult időszakban, amikor a különböző új nemzetiségek csak az erőszak alkalmazásával érhetek el valóságos politikai önállóságot, természetes volt, hogy a hatalomra törekvő helyi vezetők kezébe kerüljön az irányítás... A caudilloizmus jelenségének kialakulását a következő tényezők segítették elő; a földrajzi adottságok, amelyek megnehezítették a rendes kormányzást; a lakosság faji összetétele (az indiánok, négerék és keverékvérűek magas százaléka), a tömegek tudatlansága és szegénysége, a feudális társadalom szerkezete (a középosztály hiánya) és végül a katonai vezetők önkényeskedő magatartása.”

John A. Crow: *The Epic of Latin America* című munkájá-

ban a függetlenségi háború után kialakult argentinai helyzetet a következőképpen jellemzi: „... Minden vidéken egy caudillo uralkodott és minden caudillo maga szabta meg a törvényt. A mindennapi élethez hozzátartoztak a véres helyi háborúk. Lándzsákkal, törökkel és bicskákkal felfegyverzett gauchok (marhapásztorok) tigrisfalkaként rontottak egymásra. Ha egy caudillót sikerült elfogni, levágták a fejét és póznára tűzték a legközelebbi városban.”

Alaposabb összefoglalást William Z. Foster adott ebben a kérdésben „Az amerikai földrész rövid politikai története” című kötetében. Azt írja: „... történelmileg a caudilloizmus ‚szabadelvű’ és nyíltan reakciós változataiban egyaránt része volt annak a kormányzati rendszernek, melyet a gyarmati függőség megszűnése óta a latin-amerikai nagybirtokosok alkalmaztak osztályuralmuk állandósítására a maguk államán keresztül. A demagóg caudillok százai, akik a latin-amerikai történelem színpadán pöffeszkedtek, valójában csupán megannyi fenntartói voltak a ragybirtokosok elnyomó hatalmának, a nemzet többi elemének rovására.”

Foster, a latin-amerikai „forradalmakat” elemezve, felhívja a figyelmet arra, hogy ha meg akarják érteni a caudilloizmus jelenségét, akkor tudomásul kell venni azt, hogy „... a felbukkanó ‚erős’, latin-amerikai diktátorok nem csupán erős egyéniségek, akik egy válság közepette magukhoz tudják ragadni a hatalmat, hanem figyelembe kell venni osztályhovatartozásukat, amely döntő tényező. A caudillok egy osztály fegyverei, rajtuk keresztül tartják magukat hatalmon a földbirtokosok. A nagybirtokos osztály diktatúrájának részét alkotják”.

Felmerül a kérdés: milyen más tényezők segítették elő a caudilloizmus kialakulását? Többek között az is, hogy a gyarmatosítók kiűzése után a nemzeti államokban a felszámolt spanyol közigazgatás helyett egy új közigazgatási rendszert kellett volna létrehozni, minden előzetes tapasztalat nélkül az alkotmányt összeállítani. Ezt nehezítette az, hogy a háromévszázados gyarmati uralom idején minden kezdeményező készségtől megfosztották őket. A gyarmati centralizáció átkos emlékétől kísértve, minden ésszerű centralizációs kísérletet elvetettek, jó példa erre Bolivar Nagy Columbia állama. A centralizációtól való félelem taszította őket a másik végletbe.

Williams-Bartlet-Miller: *The People and Politics of Latin America* című könyvében e tényezők hatását boncolgatja. „... A konszolidálási időszakban számos olyan katonai vezető

került felszínre, akiknek nem sikerült a politikai életet normalizálni, ellenkezőleg kialakult az egymással szembenálló csoportok marakodása, s ezek forradalmi zavargásokká fejlődtek. A küzdelem az elnöki posztért folyt elsősorban. A hatalomra került elnök, aki rendszerint katonatiszt volt, legfontosabb célkitűzésének a személyi vagyon gyarapítását tartotta, és csak ezután elégítette ki azon személyek igényeit, akik őt az elnöki székbe segítették. Természetesen ebből állandó 'forradalmi' körforgás alakult ki. A győztes 'forradalomnak' ritkán állt rendelkezésére elegendő gazdasági forrás ahhoz, hogy minden támogatóját kielégítse. Ezzel tulajdonképpen egy újabb összeesküvés magját hintették el. A legközelebbi 'forradalom' akkor tört ki, amikor a hadsereg többsége egy új caudillót támogattott. A győzelem után ismét megkezdődött a hivatalok újrafelosztása, kitüntetések és különböző kiváltságok adományozása. Kialakult az a politikai keret, amely azután pontosan a legközelebbi 'forradalomig' tartott."

Kevés latin-amerikai történész szentel ez igen fontos kérdésnek sok teret. Miként fentebb említettük, csak rövid fejezetben, vagy fejezeteken belül próbálkoznak néhány sorban vállalkozni a kérdés megvilágítására. Enrique de Gandia argentin történész azonban a Nueva Historia de America című munkájában eléggé részletesen tárgyalja a caudilloizmust. Kialakulását így határozza meg: "... Amikor a függetlenségi háború eredményeként a volt gyarmatok kivívták a nemzeti önállóságot, a legyőzött abszolutizmus örököse, a nagy és kis caudillók újra felbukkantak és zsarnokoskodtak nemzetek, tartományok és városok felett. Paraguay és a többi latin-amerikai nemzet zsarnokai: Juan Manuel de Rosas, José Gaspar Francia, Carlos Antonio López, Francisco Solano López, Diego Portales, Artigas stb. — hogy csak az ismertebbeket említsük —, a Bourbon-önkénturalom örökösei voltak, akik a királyok isteni jogainak öntudatlan folytatói a nép felett, a messzi keleti monarchiák misztériumával, tekintélyével és pompájával."

Ugyancsak e műben találhatunk egy fejezetet, amely szerint: "... a diktátor és a caudillo között lényeges a különbség. A caudillók tartományok és kisebb körzetek urai, míg a diktátorok államfők. Egyik-másik képmutató caudillo azt állította, hogy mögötte áll a többség, holott csak egy jelentéktelen kisebbséggel rendelkezett. Caudillo nagyon sok volt Latin-Amerikában, diktátor kevés, talán senki. Ennek ellenére nincs olyan tartományi, vagy nemzeti caudillo, akire ne illene a diktatori cím. Latin-Amerikában a caudillók azt hitték, hogy az

ország, vagy tartomány földje a sajátjuk, és úgy uralkodtak a népen, mint egy törzsfőnök, vagy mint egy peon-hadsereg vezére”. A továbbiakban a caudillók módszereiről megjegyzi: „... a caudillók önzők voltak a néppel szemben, atyai védelmet ígértek, ugyanakkor száműztek minden ésszerű megoldást, csak az engedelmességet igényelték. Irtóztak a választásoktól, a szabadság elveit megtiltották, mert ezekben pozíciójuk veszélyeztetését látták. Jámborságot, szolgálai alázatot és nyugalmat követeltek”.

David R. Moore *A History of Latin-America* c. művében így fogalmazta meg véleményét: „... A caudillo, vagy demagóg egyszerűen kihasználja az országban uralkodó zavaros állapotot, honfitársai hiszékenységet, katonai erőszak segítségével szerzi meg magának a hatalmat, nem retten vissza diktatórikus eszközöktől sem, hogy magához ragadja az állam kormányzását. Mindezek a módszerek egyre inkább elterjedtek, sőt a XX. században is ezek váltak a kormányzás közkedvelt formáivá.”

David R. Moore „demagóg” jelzője nagyon találó. Ez a későbbiek során, különösen a XX. században „szociális” jelzővel bővült és a diktátorok második nemzedékénél közkedvelt politikai eszköz lett. Ugyanakkor a magát „szabadelvűnek” tartott caudillók is lekezelően nyilatkoztak a népről. Bár az igaz, hogy választási programjukban erősen kihangsúlyozták szabadelvűségüket, de ez csak addig tartott, amíg hatalomra nem kerültek.

Enrique de Grandia *Nueva Historia de America* című művében a „szabadelvű caudillók”-ról így nyilatkozik: „... A caudillók mindig megvetették a népet és egyik sem tartotta azt alkalmasnak arra, hogy saját sorsát irányítsa. Juan Manuel de Rosas véleménye szerint (hírhedt diktátor Argentínában, 1835—1852) a nép sohasem érik meg arra, hogy irányítani tudjon, hogy maga válassza meg kormányzási formáját és az Alkotmánynak a szellemében tudjon élni.”

Mint érdekességet megemlítjük Juan Manuel de Rosasnak don Santiago Vázquezhez írt leveléből azt a részletet, amelyet Julio Aramburu: *Historia Argentina* (Buenos Aires, 1960) c. könyvében közöl. „... Mindig egyéni módszerrel dolgoztam a politikai élet színpadán. Sok úrnak tisztelem a tehetségét, akik az országot kormányozták, különösen Rivadavat, Agüerót és kortársaikat, de véleményem szerint valamennyien nagy hibát követtek el. A kormányok a felvilágosult osztályokkal szemben (nagybirtokosok, egyház és a középosztály) korrektil jártak el, de megvetették az alacsonyabb osztályokat, a munka

embereit, különösen a gauchó-kat. Már kezdettől fogva megfigyeltem, hogy a forradalom irányításában és a hatalom gyakorlásában ugyanazok a pártok vesznek részt, uralkodva az alsóbb osztályokon, akik pedig nem viseltetnek rosszindulattal a hatalom képviselőivel és a gazdagokkal szemben... E megfigyelésemtől kezdve nagyon fontosnak tartottam, hogy komoly befolyásra tegyek szert az alsóbb osztályokban azért, hogy irányítani és fékezni tudjam őket. Elhatároztam, hogy ezt a befolyásomat mindenképpen érvényesítem. Nagy lelkesedéssel dolgoztam és anyagi áldozatokat is hoztam értük, szinte gauchóvá lettem, akárcsak ők. Így akartam védelmezni érdekeiket és megbízottjukként tűnni fel a kormány előtt, az ő nevükben. Ez a törekvésem nem tetszett a kormányoknak, féltékenyen figyelték munkámat, sokszor kellemetlen zaklatásnak voltam kitéve, de ténykedésem mindig a törvényes keretek határain belül mozgott.”

Megállapíthatjuk ezek után, hogy ilyen az a „szabadelvű” Rosas, a hatalom árnyékában, a vezetés megszerzése előtt, akiről William Z. Foster azt írja fentebb idézett művében: „... Juan Manuel de Rosas tábornok az összes latin-amerikai diktátorok egyik leghíresebbike. Miután elnöki megbízatása 1835-ben lejárt, ismét elnöknek választották meg. 1852-ig volt hatalmon jogtalanul, amikor is végül erőszakkal megbuktatták. Rosas főként szerteágazó titkosrendőrsége segítségével biztosította uralmát és állítólag legalább 25 ezer ellenfelét gyilkoltatta meg”.

Az izolacionista politikát másik fontos tényezőként könyvelhetjük el a caudillizmus kialakításában. A caudillók hatalmuk megtartása érdekében az elszigetelődésre törekedtek, elleneztek mindenfajta föderalista kezdeményezést. A gyarmatok szellemi és politikai problémái nem tűntek el nyomtalanul a függetlenség elnyerése után sem; megmaradtak a caudillók személyi tiszteletében. Az egymás elleni háborúskodások idején a nép nem eszmékért fogott fegyvert, hanem az egyes emberért — a maudillóért. Ezek a caudillók a gyarmati közigazgatás formáihoz ragaszkodtak. Az egyes nemzeti államok vezetőinek az a törekvése, hogy a régi közigazgatási formát felszámolják, konfliktust okozott. Egyébként erről állapítja meg Enrique de Gandia, hogy „... a gyarmati béke, amely a régi közigazgatási formákban nyilvánult meg, az új nemzeti államokban ellenségeskedéssé fajult”.

A történészek által is sokat emlegetett anarchiának kezdetét jelentette ez a belső konfliktus. Enrique de Gandia erről

az anarchiáról így ír: „... Argentínában és Latin-Amerika más területein is felütötte fejét az anarchia. Ez a jelenség a különböző katonai vezetők (caudillók) vetélkedéseinek tulajdonítható, akik a központi kormány ellen harcoltak. Voltak egyes történészek, akik azt állították, hogy a caudilloizmus a föderalizmust képviselte és a tartományok élén álló caudillók azzal a kormánnyal álltak szemben, amely az arisztokrácia hatalmának megtestesítője volt. Ezek a történészek alapvetően tévedtek, amikor a caudilloizmusban a demokrácia tulajdonságait vélték felfedezni. Merőben helytelen ilyent feltételezni, amikor a caudilloizmus elveti a nép jogait és a népi kormányzást, ellene van minden haladó és liberális kormányformának”.

Annyit le kell szögeznünk, hogy a politikai életben két fő irányvonal létezett az újonnan kialakult latin-amerikai köztársaságokban. Egyesek az unió mellett törtek lándzsát, mások a föderációra esküdtek. Enrique de Gandia másképpen csoportosítja a fenti két fogalmat. Szerinte: van történelmi föderalizmus és alkotmányos föderalizmus. Ezt a következőképpen fejti ki: „... A történelmi föderalizmus a caudillók államszövetségi rendszere. A függetlenségi időszakban kialakult caudilloizmus a gyarmati módszerek folytatása és ellensége a liberális politikának. A köztársaságokban megmaradt caudilloizmus képviselte az abszolutista eszméket. A caudillók, bár gyűlölték a spanyolokat, akár ‚szabadelvűek’ voltak, akár nem, a valóságban a Bourbon despotizmus elveit vallották magukénak.”

Határozottan alá kell húznunk, hogy ebben a korban, ezen a kontinensen — bár minden említett történész diktatúráról beszél —, történelmi tény, hogy valójában csak egy diktatúra létezett: José Gaspar Francia-é Paraguayban 1814—1840-ig. A latin-amerikai történészek általában kerülik a diktatúra elnevezést, caudillokról, caudilloizmusról és adminisztratív kormányzási formákról beszélnek. Az igaz, hogy minden köztársaságban megtalálhatók a demokratikus intézmények, az Alkotmány, amelyet hol az Egyesült Államok, hol a francia forradalom alkotmányának mintájára készítettek el. A valóságban ezek az intézmények és szervezetek megtévesztőek, nem fejezik ki a tényleges társadalmi viszonyokat. Színpadi díszlethez hasonlíthatók, melyek mögött a félfudális és félgyarmati rendszer állt, igazi hatalmi szerveivel. Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy ez sajátos latin-amerikai diktatúra, azaz caudilloizmus.

Összegezve megállapíthatjuk; hogy a latin-amerikai caudilloizmusnak két szakasza volt, a) a XIX. században nemzeti jellegű, b) a XX. században pedig elveszti nemzeti jellegét az

erős külföldi befolyás miatt. Miért szükséges ilyen szakaszokra felosztani a caudilloizmus történetét? Részben azért, mert a XIX. századi állapotokra jellemző volt az erős nemzeti jelleg és képesek voltak visszaverni olyan kísérleteket is, mint például Anglia fegyveres intervenciója Argentína ellen, hogy a spanyol gyarmatosítók helyét elfoglalja. Másrészt az Egyesült Államok saját belső problémáival volt elfoglalva, a Monroe-elv pedig egy ideig elriasztotta az európai hatalmakat a beavatkozástól.

A XX. századtól kezdve a helyzet homlokegyenest megváltozott. A caudillók most már nemcsak kizárólag saját uralkodó osztályuk eszközei, hanem az angol, vagy amerikai érdekek képviselői is. Jesús de Galindez: *La era de Trujillo* című doktori értekezésében a XX. századi caudilloizmus remek szintézisét adja. Munkája a legjelentősebb alkotás a XX. századi latin-amerikai diktatúrákról és a Trujillo-rendszeréről. Ezt a jelenséget tömören így fogalmazza meg: „... A caudilloizmus a latin-amerikai politikai helyzet jellemző virága, nem politikai fogalom, hanem egy pszichológiai jelenség.” Véleményét így summázza: „... A latin-amerikai diktatúra, vagy caudilloizmus sajátos jelenség, amely megérdemli, hogy a politikai tudományban külön fejezetben tárgyalják. A valóságban ezeket a rendszereket a 'zsarnokság' elnevezés illeti meg.”

A múlt század caudillói is cserélgették az alkotmányokat különböző okokra hivatkozva. Ez a jelenség a XX. században már ijesztő mértéket öltött, mivel az elnökök hatalmukat igyekeztek növelni és kivonni magukat az ellenőrzés alól. Egyre inkább korlátozták a szabadságjogokat és önkényesen az elnöki megbízatás jogtalan meghosszabbításához folyamodtak.

Minden caudillo elnök célja végeredményben azonos volt és csak a módszerekben különböztek egymástól. Választási módszerekről Pedro Joaquin Chamorro: *Estirpe sangriente*, *Los Somoza* című könyvében így írja le a hírhedt nicaraguai caudillo Somoza módszereit; „... Ha választásokat tartott, akkor azt mindig megnyerte. Nagyon egyszerű módszert alkalmazott, vereségre soha nem számított. Ugyanis a szavazatszedő bizottság tagjai vagy rokoni, vagy üzleti kapcsolatban voltak vele. A bizottság tagjai egyszerűen megszámozták a leadott szavazatokat, anélkül, hogy a szavazócédulán a jelölt nevét figyelembe vették volna. Így hozták ki győztesnek minden esetben, mindenkinél Somozákat.” Mi volt Somozának a vezetési módszere? Idézzünk: „... Somoza, aki Nicaragua elnöke volt hosszú ideig, egyben az ország egyetlen pártjának, a Nemzeti Lebierális Pártnak vezetője is volt. Ez a párt a ki-

választottak politikai tömörülése volt, amely zárt egységet képezett Somoza körül. A Kongresszus szenátorai és képviselői csak tudomásul vették és jóváhagyták a párt és a vezér (caudillo) döntéseit.”

A XX. századi latin-amerikai történelemben sok hasonló módszerrel dolgozó caudillo volt. Nem lehet részletesen időznünk mindegyiknél, csupán Jesús de Galindez értekezéséből idézünk még néhány részletet Trujillóról, rendszeréről és „vezéri” módszereiről. Adjuk át a szót Jesús Galindeznek: „A Dominikai Köztársaságban létezik szenátus, képviselőház, de a törvényeket véleményük megkérdésezése nélkül hozzák. Egyetlen képviselő, vagy szenátor sem mer ellenkezni ‚a Haza Jótévőjével’, mert fél a börtöntől, a megtorlástól.” „... bár a képviselőknek és szenátoroknak több mint a felét maga a Trujillo választotta ki, megtörténhet, hogy helyüket a parlamentben el kell hagyniuk mandátumuk lejárta előtt.”

Az idézett műben a szerző nagy figyelmet szentel az alkotmánynak. Erről így ír: „... Latin-Amerikában az alkotmány ‚tabu’-nak és sérthetetlennek látszik, mindenki ösztönösen tiszteli, de kevesen alkalmazzák a gyakorlatban. A kormánynak nemigen felel meg, mint irányadó dokumentum, rendszert a hatalmon lévő pártok programja és politikai akciói dominálnak. Az alkotmány ezért változik olyan gyakran, ahogy a kormányok jönnek és távoznak. Az alkotmány nem állandó és minden új rendszer igyekszik ebben olyan elveket lefektetni, amelyek alátámasztják politikai létjogosultságukat. A ‚tabu’ így néz ki a valóságban.”

Ezek a megállapítások az alkotmányról nem újkeletűek, hiszen már a múlt században Bolívar is úgy nyilatkozott a latin-amerikai alkotmányokról, hogy „... haszontalan papírdarabok, a választások marakodó harcok, a szabadság anarchia. Sehol sincsenek gondosabban megfogalmazott alkotmányok és sehosem törődnek velük kevesebbet”. (Documentos Simón Bolívar. Casa de las Americas. La Habana, 1964.)

Jesús de Galindez a jogtalanságokra is rámutat, erről a következőképpen vélekedik: „... Annak ellenére, hogy az alkotmány 6. cikkelyének 12. bekezdése garantálta a bírósági eljárással való letartóztatást, a Dominikai Köztársaságban mindenki tudja, hogy a letartóztatási parancsot kiállítják és a gyanúsítottat bizonytalan ideig fogva tartják.”

Az idézett doktori értekezés véleményünk szerint értékes alkotás, jelentősen hozzájárul a latin-amerikai diktatúrák történetének megismeréséhez, nagy segítséget nyújt azok számára,

akik a kérdés iránt érdeklődnek, vagy tanulmányozni akarják. De nem lenne teljes a kép, ha csak a pozitív véleményekre támaszkodnánk és elhanyagolnánk legalább egy lényeges ellenvélemény ismertetését.

A fentiekkel ellentétben egészen másképpen értékeli a caudillók tevékenységét Jose Bravo Ugarte mexikói történész, a México independiente című könyvében. Szerinte vannak: szabadelvű, népi, felvilágosult stb. caudillók. Ilyen fejtegetésekhez folyamodik: „... A diktatórikus korszak elnökei ragaszkodnak elnöki posztjukhoz, igyekeznek magukat ebben megszilárdítani, ezért sokszor kifogásolható módszerekhez folyamodnak. Benito Juárez, Sebastian Lerdo de Tejada, Manuel González és Porfirio Diaz rendszerei diktatórikusak. Azonban különbséget kell tennünk Benito Juárez és Sebastian Lerdo de Tejada esetében, mert azok éppen háborúskodtak és így haladásra nem lehetett alkalmuk. González és Diaz rendszere viszont békés, haladó jellegű volt.”

Hozzá kell fűznünk azt, hogy a fenti vélemény a latin-amerikai történetírásban elég sok bírálatot kapott és ezzel a megállapítással a jelenkor haladó történészei nem értenek egyet.

A fentiekből végső következtetésként levonhatjuk azt, hogy 1. a caudilloizmus gyökerei a gyarmati időszakra nyúlnak vissza, 2. a gyarmati közigazgatás rendszere a függetlenség kivívása után is tovább él a helyi caudillók tevékenységében, 3. a caudillók egy elvetélt polgári forradalom feudális maradványai, 4. a caudilloizmus, ha tartalmában nem is, de formájában megváltozott a XX. században.

SOBIESKI ARTÚR

KÖZÉPKOR

I. P. Saszkol'szkij: *Normanszkaja teorija v szovremennoj burzsuaaznoj nauke*. M—L. 1965. Izd. Nauka, 219 l.

(A normann-elmélet a jelenlegi burzsoá tudományban)

A normann-elmélet megalapítóinak Bayer és Miller német tudósokat tartják, akik a XVIII. század második negyedében, ill. közepén a pétervári Tudományos Akadémián tevékenykedtek. Valójában az orosz állam létrehozásában az idegen földről „behívott varjagok”-nak döntő szerepet tulajdonító ún. „normann elmélet” a XI—XII. századi ún. „Nacsalnaja Letopisz” c. orosz krónikában jelent meg először, s Bayer csupán felújította, Miller, Schlözer, s a többiek csak továbbfejlesztették azt, megindítva így a határozott politikai jelleget öltő vitát a „varjagok”, azaz a „fejlettebb Nyugat” s „az államalakításra képtelen orosz nép” szembeállításával.

A normann-elmélet „klasszikusai”: a XIX. sz. közepén, ill. második felében élt A. A. Kunik orosz történetíró és W. Thomsen svéd történész-filológus. Thomsennek a korai Oroszország és Skandinávia kapcsolatairól, ill. az orosz állam keletkezéséről 1876-ban az oxfordi egyetemen tartott előadás-sorozata képezi alapvető művét, amely 1877-ben Angliában, 1879-ben Németországban, 1882-ben Svédországban, 1891-ben Moszkvában került kiadásra, míg Kunik vonatkozó írásai szétszórta jelentek meg, s az 1844-ben kiadott „Die Berufung der swedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven” SPb. c. könyve munkásságának csupán első szakaszát jelzi.

A XX. sz. első évtizedeiben a külföldi tudósok közül T. J. Arne svéd archeológus, M. Vasmer orosz emigráns filológus, A. Stender-Petersen dán történész-filológus fejtettek ki jelentősebb tevékenységet a normann-elmélet művelése terén.

Lomonoszov, Gedeonov, Ilovajszkij orosz tudósok szálltak elsőkként harcba a normann elmélettel. A későbbi orosz polgári történetírásban is volt egy ún. „antinormann” irányzat, habár az októberi forradalom előtti években már-már úgy látszott,

hogy a normann-elmélet követői kerekedtek felül, sőt, a szovjethatalom első éveiben is elhangzott olyan történetírói vélemény, amely a vitát ilyen értelemben tartotta eldöntöttnek. (Ld.: V. V. Mavrodin: Bor'ba sz normanizmom v ruszskoj isztoricseszkoj nauke. L. 1949. Harc a normannizmussal az orosz történetírásban.)

A későbbiek során a szovjet történetírás számos képviselője kezdett ismételten foglalkozni a problémával (B. D. Grekov, V. V. Mavrodin, A. N. Naszonov, B. A. Rübakov művei a 30—50-es években), s új archeológiai, filológiai s történeti adatok alapján tették vizsgálat tárgyává a múlt századi „klasszikusok” koncepcióit, majd az 50-es évektől kezdve a napjainkban fellelhető normannista koncepciókat bírálták. (Ld. pl. V. P. Susarin cikkét a Voproszú Isztorii 1960. 8. számában, valamint „Szovremennaja burzsuznaja isztoriografija Drevnej Ruszi” M. 1964. c. művét; Saszkol'szkij cikkét az Isztorija SzSzSzR 1960. 1. számában, valamint „Szovremennüe normanisztü o ruszskoj letopiszii” c. írását a „Kritika novejszej burzsuznoj isztoriografii” M.—L. 1961. c. kötetben stb.)

E célkitűzés jegyében látott napvilágot a Történettudományi Intézet leningrádi részlegének gondozásában I. P. Saszkol'szkij jelen könyve is, amelyben bevezetőben általános áttekintést nyújt a jelenlegi normannizmusról (a legjelentősebb az amerikai—angol, ill. a skandináv iskola, G. Vernadsky, H. Paszkiewicz, N. K. Chadwick, A. Vasiliev, F. Dvornik, A. Stender-Petersen, T. I. Arne, H. Arbman stb.). Ezt követően az ún. „Nacsalnaja Letopisz”-re vonatkozó modern irodalmat elemzi. A 3. fejezetben a normann hódítás elméletével, a 4. fejezetben a normann kolonizációs elmélet archeológiai érveivel foglalkozik, míg az 5. fejezetben a normann kolonizáció normannista történész-felfogását tekinti át.

A szerző hangsúlyozza, hogy a szovjet tudósok az elmúlt évtizedek során összegyűjtött adatok alapján kidolgozták az óorosz állam keletkezésének tudományos, marxista koncepcióját, amelynek értelmében nem érthetnek egyet a korabeli orosz társadalmi fejlődést lebecsülő, s a varjágoknak döntő szerepet tulajdonító nyugati felfogással, de azzal — a szovjet történetírásban még a közelmúltban is helyet bíró — nézettel sem, amely teljességgel vagy csaknem teljességgel tagadta a normannok jelenlétét és tevékenységét orosz földön a IX—XI. században.

A szovjet történészek jelenlegi nézete az — fejti ki a szerző —, hogy „az óorosz állam a keleti szláv területek belső tár-

sadalmi-gazdasági fejlődési folyamatának eredményeként jött létre, a nyugati jövevény-varjágok szerény részvétele mellett". (213. old.)

A szerző egyidejűleg utal arra, hogy a legutóbbi évek során a népi demokratikus országok egyes történétírói is kifejtették álláspontjukat a normann-elmélettel kapcsolatban. (Ld.: H. Lowmianski: *Zagadnienie roli normanow w genezie panstw slowianskich*. Warszawa, 1957; J. Bardach cikke a „Kwartalnik Historyczny” c. folyóirat 1958. 2. számában; J. Ochmański beszámolója ugyanott: J. Kudláček cikke a „Časopis pro slovanské jazyky, literatury a dejiny SSSR” Praha, 1956. 3. számában; B. Widera írásai a „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1959. 1. számában, valamint a „Jahrbücher für Geschichte der USSR und der volksdemokratischen Länder Osteuropas” Berlin 6. kötetében.)

P. MAYER M.

V. L. Janin: *Novgorodszkie Poszadniki*. Moszkva, 1962.
Izd. MGU, 387 l. 17 térkép.

(*Novgorodi poszadnikok*)

V. L. Jánin ismert numizmatikus. Ismertetendő könyvében igen alapos, körültekintő forrás-kritikusként és történészként jelentkezik, bár eredeti érdeklődését ezúttal sem tagadta meg, mert vizsgálatába bevonta a novgorodi állami pecsétek vizsgálatából eredő lehetőségeket is.

A novgorodi feudális köztársaság történetének, állami és társadalmi berendezkedésének vizsgálatára az orosz és szovjet történészek szinte állandóan nagy figyelmet fordítottak. Az utóbbi évtizedben ezt az érdeklődést csak fokozták A. V. Arcihovszkij régész akadémikus irányításával folyó feltárások. (Ld. *Materialü i Iszszledovanija po Arheologii SzSzsZR* c. régészeti kiadvány sorozatot és a *Szovetszkaja Arheologija* kötetit.) A. V. Arcihovszkij akadémikus vállalta V. L. Jánin állam-történeti monográfiájának szerkesztését.

A szerző művének középpontjában annak az általánosan elterjedt véleményének a cáfolata áll, amely a novgorodi bojár köztársasági államformát a XII. századtól a XIV—XV. századig, a novgorodi önállóság megszűnéséig, változatlan képződ-

ménynek fogja fel. E szerint a novgorodi államban már a XII. században a fejedelem lényegében csak a fegyveres erők főparancsnoka volt, a tényleges hatalom a novgorodi püspök, később érsek, és a poszadnikok kezében összpontosult. Ez a meghatározás elfedi a novgorodi osztály és politikai harcok történetének fontos állomásait, a novgorodi és a többi orosz földek közti igen sokrétű politikai kapcsolatoknak a változékonyságát, az egymás ellen feszülő novgorodi bojár csoportok erőviszonyából fakadó külpolitikai (értsd az orosz fejedelemségeket, Litvániát, Hansa városokat stb.) orientációt.

A szerző tehát igyekezett megragadni a novgorodi államforma mozgását a poszadnik intézményének kialakulásától kezdve, amikor az egy-egy személy kezében volt, egészen annak kollektív testületté alakulásáig. A 'poszadnikok' szót kissé szabadosan 'akit valamilyen tisztségbe beültetnek', azaz 'helyettes', 'helytartó' jelentésben lehet lefordítani. S valóban, a X. sz. végén a XI. sz. első felében a novgorodi poszadnikok a kijevi nagyfejedelmek helytartói voltak. A XI—XII. század fordulójától kezdve azonban a kérdéses kifejezés már nem a kijevi nagyfejedelem helytartóját, hanem egy sajátos novgorodi tisztséget kezdett jelölni. A poszadnik ugyanis a novgorodi bojárság választottjaként a fejedellemmel együtt az állam élén állt, hatalma kezdetben azonban másodlagos volt, s a fejedelem intézkedéseinek végrehajtásáról gondoskodott, bár bizonyos ellenőrzési funkciót is gyakorolt. A XII. századi poszadnikok hatalma csak távolról emlékeztetett a XIV. századi és a XV. század eleji állapotokra. A szóban forgó tisztség birtoklásáért ádáz küzdelmet vívtak a bojárok egyes csoportjai és árgus szemekkel ügyeltek arra, nehogy a poszadnik tisztségben ülők a családi érdekek kísértésétől vezetve egyszemélyi, korlátlan hatalomhoz jussanak.

A novgorodi bojárok körében dülő érdekellentétek hátterét általában úgy szokás magyarázni, mint a város két felének — a feudális földbirtokosok és a kereskedő-iparos népességű kereskedelmi városrész — politikai harcát. Csakhogy az események résztvevőinek név és városrész szerinti vizsgálata cáfolja ezt a magyarázatot. A szerző nem vonja kétségbe a novgorodi politizáló bojárság területi érdekcsoportjainak létezését, ellenkezőleg annak létezését bizonyítja az ún. „végek” szervezetének rendkívül aprólékos, az egész művön áthúzódó vizsgálatával. A poszadnik tisztségért véres verekedések, fegyveres összeütközésekig fajuló harc dühöngött a bojárok egyes csoportjai között. A „végek” — Novgorodban összesen öt — eredetük-

ben önálló települések voltak, s kezdetben Novgorod 3 településből olvadt össze, a 2 másik 'vég' már csak a 3 őstelepülésből kivált filiálé volt, ezt bizonyítja az is, hogy a 2 fiatalabb 'vég' bojárai a politikai harcok során következetesen 2 őstelepülés bojárait támogatták.

A végekben szerveződött bojárok árgus szemekkel ügyeltek arra, hogy egyetlen csoport se jusson előnyökhöz a poszadnik tisztség betöltésekor. S e harc során még a fejedelmi hatalomnak tett engedményektől sem riadtak vissza. A fejedelmi hatalomnak tett engedmények különös formát öltöttek, amelyet egész Oroszország viszonyainak ismeretében lehet csak megérteni. A XIII. században Oroszországra az északi orosz földek kivételével rettenetes súlyként nehezedett a mongol—tatár birodalom. A kánok nevezték ki a nagyfejedelmeket, az utóbbiak névleg valamennyi orosz fejedelemség politikai-katonai szövetségének voltak a kifejezői. Ennek az egységnek a gyakorlati megvalósítása a számos egyéb körülményen kívül jelentős mértékben függött a kinevezett nagyfejedelem személyi adottságaitól, politikai pályafutásától. Az természetes, hogy a káni udvar csak oly mértékben tartotta kívánatosnak a nagyfejedelmi hatalom tényleges erejét, amely mértékben az megfelelt a mongol—tatár érdekeknek. S bár a nagyfejedelmek nem tudták maradéktalanul érvényesíteni akarataikat, mégis személyük bizonyos garanciát jelentett. Így a novgorodi bojárság is jobbnak látta, ha lemond a szabad fejedelmválasztás jogáról és névleg elismeri a nagyfejedelem hatalmát. A nagyfejedelem maga helyett megbízottját, általában egyik fiát küldte Novgorodba. 1252-ben a már amúgy is névleges kijevi nagyfejedelmi székhely helyett Alekszander Nyevszkij (Jároszlavics) az északkeleti vladimiri területre helyezte át az orosz élet politikai központját, miután Andrej nevű testvérét elűzte a vladimiri fejedelmi székből. Az az Alekszander Nyevszkij, aki még 1252 előtt novgorodi választott fejedelemként gátat vetett a novgorodi államot fenyegető német terjeszkedésnek, most nagyfejedelemként nem egy árnyékhatalom képviselőjeként tűnt fel a novgorodi politikai életben. Alekszander az a típusú politikus volt, aki egyaránt otthonosan mozgott a csatatereken, az intrikák farkasvermekkel telehintett terepén és a jogi formulák, a körmönfont államjogi magyarázatok légkörében is. Ha valaki, úgy a novgorodi bojárság ismerte Alekszandernek ezeket a tulajdonságait. Jól tudta, hogy az új nagyfejedelem végzetes lehet a novgorodi önállóságra. A Novgorod és Alekszander közti hac elkerülhetetlen volt, csakhogy a bojárság erőit lekötötte

a poszadniki hatalomért vívott küzdelem is, másrészt a tekintélyes bojár családok elismerték Alekszander névleges novgorodi hatalmát, s tették ezt azért, mert a poszadnik egyszemélyi hatalmát átalakították az egyes „végek” bojárai által választott képviseleti kollektív szervvé. S ezzel a legtekintélyesebb bojárok olyan befolyásra és hatalomra tettek szert, amellyel szemben — jól tudták — a novgorodi viszonyokat töviről-hegyire ismerő Alekszander politikai megfontolásokból nem fog fellépni. S ezzel a XIII. század közepén kialakult a novgorodi „urak tanácsának”, a szenátusnak a magva. A továbbiakban ez a végek szerinti arányos képviselet formálódott hosszú viaskodás útján egészen addig, amíg a XV. század tízes éveiben ki nem alakult az a poszadnik testület, amelynek gyakorlatilag minden tekintélyes bojár tagja lett. Így befejeződött annak a 40—50 családnyi tekintélyes bojár csoportnak államhatalommá szerveződése, amely eddig is, bár áttételesen, egymásközt is viaskodva a hatalomért, érvényesítette akaratát.

Kik voltak ezek a „tekintélyes” bojárok? Talán a leggazdagabb földbirtokos bojárok? A tekintély forrása Novgorodban is a bojári földbirtok volt. Csakhogy a bojárság nemcsak végeként tagolódott, hanem társadalmilag is. A kisebb bojárok gyakorta nagyobb birtok, több jobbágy felett rendelkeztek, mint a tekintélyesek, s az előbbieket mégis csak közvetve részesültek a hatalomból, illetve a másodrendű „tiszjackij” tisztséget töltötték be. Az urak tanácsához tartozás a származás függvénye volt. S éppen ez az utóbbi körülmény figyelmeztet a novgorodi társadalmi és politikai szerkezet igen ősi gyökereire.

Csakhogy a novgorodi állam szerkezetének alakulását nem csupán a bojárok, hanem a népi, plebejus csoportok, a „novgorodi nép” magatartása is befolyásolta s nem is lebecsülhető fokon. A novgorodi nép kezében igen hathatós eszköz volt a „vecse” — a népgyűlés. De valóban hathatós eszköz volt-e a vecse? A műnek ezzel a gondolatával jutottunk el ahhoz a kérdéshez, amely módszertani, a marxista osztályanalízis szempontjából általános érvényű tanulságokat tartogat. A novgorodi ököltre kelő, fegyvert ragadó köznép szinte kivétel nélkül elérte célját — az éppen hatalmon lévők elűzését; véresen inzultálták, nem kevésszer kardélre hányták a bukott hatalmasságokat, házaikat feldúlták, ingóságait szétprédálták. Egyszóval mindent elérhettek, amit az ilyen középkori népi megmozdulások egyáltalán elérhettek. A vecse szentesítése nélkül új poszadnikok hatalomba iktatásáról szó sem lehetett. S mi volt a végeredmény? Az, hogy a köznép feje fölé egyre hatalmasabb, egy-

re jobban szervezett bojár köztársasági állam tornyosult, amely végül a vecsétől is megszabadult, s a novgorodi életben a demokráciának még csak az árnyéka se maradt. Milyen végzetes titok húzódik meg a novgorodi osztályharc mögött? A titok teljes feltárásához el kellene mondani az egész könyvet. Mert a szerző könyvének központi gondolata éppen e titok feltárása.

A novgorodi köznép a bojárokhoz hasonlóan a „végek” bonyolult érdekellentétének szövevényében élte a maga életét. Az egymással viaskodó bojár csoportok, míg el nem érték tudatosan csak annyiban felismert céljukat, hogy egyetlen vég, egyetlen bojár családjának sem lehet átengedni a poszadniki hatalmat, tehát a kollektív, köztársasági államigazgatást, addig kénytelenek voltak a néphez, „saját” végük, vagy az egész novgorodi nép vecséjéhez fordulni segítségért. A hatalom birtoklása egyesek részéről mindig hálás lehetőséget teremtett a hatalmon éppen kívül rekedt bojárok számára a novgorodi „szabadságok” védelme ürügyén folytatott agitációjához. A novgorodi nép valóban a hatalombitorlók, a dinasztikus érdekek védelmében semmilyen eszköztől vissza nem rettenő bojárok ellen, saját életfeltételeinek megjavításáért lépett fel, de ezt a fellépést áhították azok a bojárok is, akik az adott pillanatban a hatalmon kívül rekedtek, vagy úgy érezték, hogy nem előkelőségük arányában részesülnek a hatalomból. A „saját” végek, „saját” bojárjai iránti szolidaritás, a végekkénti egymásraultalság ősi szolidaritásának hagyománya olyan meder volt, amelyen keresztül a jogos népi felzúdulás spontán áradása a ravaszul elhelyezett bojár érdekek malmát hajtotta. A végek, és a város vecsén ők szolgáltatták a harchoz mindenkor szükséges programot, vagy ideológiát. A vecse törvénye nem a nép, hanem a bojárok törvénye volt. Hiszen a végek bojárjai egyre tágítva a poszadnik testület kereteit, az „igazságos”, arányos képviselő formáit kialakítva, végül is saját osztálysikereiket a nép előtt úgy tüntethették fel, mint a novgorodi szent szabadságjogok újabb és újabb győzelmét. Amikor Alekszander Nyevszkij novgorodi fejedelemsége vált kérdésessé, a novgorodi tekintélyes és kisebb bojárok kerültek egymással szembe, de a város utcáin a köznép szállt harcba úgy Alekszander ellen, mint pedig mellette. Ezt az eseményt számosan a szovjet történészek közül úgy látják, hogy a tekintélyes bojárok „gonosz” tanácsának fellépését a „kisebb” emberek ellen az áruló bojárok és a demokratikus jogokat védő plebejusok harcaként kell értékelni. Pedig a „kisebbek” kifejezés az adott esetben szintén bojárokat jelentett, erre világosan utal a szereplők névsora, lakóhelyi megsz-

lásuk. A tekintélyes bojárok pedig nem „gonosz”, hanem „erős” tanácsot tartottak, ahol a bojárság egészének az érdekei jutottak felszínre, mert a valóban kisemberek tömeges megmozdulása már kezdett túlnőni a megszokott kereteken s annak véget kellett vetni. A tekintélyes bojárok nem nélkülözték a politikai éleslátást, ezért olyan embereket juttattak hatalomra, akiknek fejedelemellenes beállítottsága közismert volt, de akiknek a kezét már megkötötték a tekintélyes bojárok előtt tett ígéretek, akik számára az ujjathúzást a nagyfejedelemmel a súlyos politikai helyzet is lehetetlenné tette. A novgorodi bojárok tehát tudtak politizálni. A bojárságon belüli csoport harcok és a novgorodi osztályharc elválaszthatatlan egységet képez, azokat lehetetlen egymástól elválasztani. Lehetetlen még akkor is, amikor a novgorodi tekintélyes bojárság a XV. század tízes éveinek végén, húszas éveinek elején, tehát miután a maga egészében az állami hatalom részesévé vált, szemben találta magát valóban teljes egészében bojárellenes felkelésekkel. Ekkor azonban a bojároknak már nem kellett taktikázni, nyílt sisakkal léphettek fel a népi megmozdulások ellen, hiszen köztársasági államszervezetük elég erővel rendelkezett, hogy szétverhesse a bojárság egészét fenyegető népi megmozdulást.

Ez volt a novgorodi állam fénykorának utolsó szakasza, ezt követte az 1471—1489 közti időszak, a novgorodi független bojár köztársaság létezésének fináléja. A moszkvai nagyfejedelem vagy Litvánia? — ez a dilemma már a XIII. század közepétől nem hagyta nyugton a novgorodi bojárokat. III. Iván az orosz földek egyesítésével siettetta a döntést. A bojárok két „pártra” szakadtak; litván és moszkvai pártra. Tanulságos, hogy a moszkvai párt viselkedésének vizsgálatakor sok történész azt a véleményét hangoztatta, hogy ez a „párt” maga mögött tudhatta a népi tömegek támogatását is. E nézet hívei Vaszilij Kalika moszkvapárti novgorodi érsek (XIV. század közepe) ideológiájának népi elemeire hivatkoznak, aki, ellentétben a többségében litván párti bojársággal, a köznépi és hazafias érzelmek hangadójaként lépett fel, mert maga is népi származású volt. Népi származású érseke Novgorodnak több is akadt, de minden adat azt bizonyítja, hogy senki se lehetett Novgorodban érsek a bojárság akarata ellenére. Az érsekek és a bojárság politikáját a lényeges kérdésekben, mindig az összhang és a lényegtelen kérdésekben az árnyalati különbségek jellemezték. Vaszilij Kalika ideológiája elsősorban pravoszláv ortodox volt; ugyanazok a népi elemek, amelyek felfedezhetők Kalika eszmei fegyvertárában, megtalálhatók a litván párti tveri

püspök, Fedor világéletében is. Egyébként is Kalika személyétől teljesen függetlenül — a novgorodi demokratikus érzelmű rétegek hangulata és a moszkvai orientáció között teljesen értelmetlen dolog bármiféle összefüggést keresni. A bojárok álláspontja Litvániát és Moszkvát illetően nagyon sokféle átmenetet mutatott. Moszkvának sem a litván orientáció fájt; a pravoszláv hit elhagyásáért és a latin elfogadásáért kárhoztatta a bojárok egy részét. Valójában a bojárok egyiket se kívánták a nyakukra, azt azonban érezték és nagyon kevesen tudták is, hogy vagy az egyik vagy a másik előtt Novgorodnak be kell hódolni, ezért aztán amikor III. Iván bizonyult erősebbnek, a litván pártiak gyorsan átmentek a moszkvai pártba, s még a novgorodi önkormányzatot is hajlandók voltak feláldozni, csak novgorodi birtokaikat megőrizhessék. Jellemző, hogy III. Iván nagyon kevés bojár nyakába akasztott hűtlenségi pert (ezt megtehetette, hiszen jogilag ő volt a novgorodi fejedelem is). III. Ivánnak egyébként nem tetszett ez a felajánkozás, ő tudatosan vitte a dolgokat az összeütközésig, neki a novgorodi államszervezet szétfűzése kellett. Neki fontosabb volt az, hogy az egyik novgorodi követség elszólásból-e, vagy tudatosan „Úr” helyett „felségnek” szólította őt. S erre hivatkozva egész Novgorodtól követelte fejedelmi teljhatalmának elismerését.

És a népi tömegek pozíciója Novgorod történetének e sorsdöntő időszakában? Erre az epilógus ad választ. 1471-ben a novgorodi bojár köztársaság utolsó mohikánjai erőszakkal akarták fegyverbe és a moszkvai hadak ellen kényszeríteni a novgorodi köznépet. Ez azonban csúfos kudarccal végződött. A városba bevonuló moszkvai hadvezérek nem tudták elleplezni csodálkozásukat, hogy a maroknyi moszkvai hadak könnyűszerrel elfoglalták azt a híres Novgorodot, ahol annyi erős, harci zászlók alá való férfit láttak, akik részvétlenül, szájtátva bámultak a bevonuló moszkvai csapatokra. S amikor III. Iván, aki végképp nem bízott a novgorodi bojároknakban, 1488—89-ben mintegy 1600 bojár családot kitelepített Novgorodból, akkor Novgorod utcáin néma tömegek nézték részvétlenül az egykor rettegett és tisztelt bojár családok kitelepítését az új, a moszkvai nagyfejedelem kegyeiből kapott Moszkva környéki birtokaikra. A kivonuló bojárok szomorú menetéből senki se találkozott sajnálkozó, együtérző tekintettel, nem akadt egy ököl sem, amelyik legalább fenyegetőleg felemelkedett volna. A teljes közöny, részvétlenség kísérte végig Novgorod utcáin a moszkvai lovasok őrizete alatt kivonuló bojárokat. Csak a pravoszláv templomok harangjainak mély, monoton basszusa kí-

sérte utolsó útjukra az egykor dicső családok riadt utódait. A novgorodi köznép némasága volt a Novgorodi Köztársaság történetének az epilógusa. „Öméltósága Nagy Novgorod” agóniáját közönnyel nézte népe. S az epilógus nagy festő vásznára méltó képen ott láthatjuk az észak orosz, szőke, szép növésű, vállas óriásait, fehér gyolcs ingük felett szíjra függesztett András-keresztel, amint némán nézik a nem kevésbé jó külsejű bojárokat, akik dühvel, reménnyel a szemükben lesik a néma novgorodi plebset. S a bojárok körül óvatos szemű, nyakukban szintén András-keresztet viselő moszkvai lovasok — a moszkvai *pravoszláv* nagyfejedelem harcosai. A csend, a plebs mozdulatlansága, a novgorodi „cserny”, azaz 'alja nép' bosszúja. A közöny is bosszú. A kisémmizett, minden jogától megfosztott nép részvétlenül nézi állama történetének epilógusát. Ne feledjük, azok állnak a képen közönyös arccal, akiknek ősapáik két évszázaddal ennekelőtte Alekszander seregében halálos csapást mértek a félelmes német lovagrend seregére. A kép a feudális társadalom történetének mozdulatlanságba dermedt darabkája, zárójelene ez annak a bonyolult kölcsönös feltételezettségnek és keserű ellentétnek, amelyet oly nehéz definiálni, s amelynek egészét feudális társadalomnak nevezzük.

Az olvasó nyilván felismeri V. J. Jánin művében azokat a kérdéseket, amelyek a mi történetírásunkat is foglalkoztatják. Úgy is mondhatnám, hogy a feudális haza, osztályharc, tudatformák súlyos problémáit feszegeti a szerző a novgorodi történet kapcsán, s ha a megoldásai számos ponton találkoznak történetírásunk megoldási kísérleteivel, úgy ez a marxista történetészlelet életképességét jelzi. S talán még egy gondolatot. Sajnos, sok ilyen módszertanilag értékes szovjet történeti mű merül el a könyvtárkatalógusok fiókjaiban, mert gyakran nevet keres az ember s nem műveket. Igaz, művek ritkábban akadnak, mint nevek, de a művek a szovjet történettudomány sokszínűségét, valóban izgató világát tárják fel.

BARTHA ANTAL

(*Rettenetes Iván és az opricsnina*)

Zimin monográfiája folytatását képezi az 1960-ban megjelent „Rettenetes Iván reformjai” c. művének.

Az opricsnina már sok vitát váltott ki az orosz és szovjet történetírásban. Voltak, akik a beteg lelkű uralkodó értelmetlen szeszélyének tekintették, mások a bojárság üldözésének, avagy erőszakos és tömeges átköltöztetési politikának fogták fel. Kljucsevszkij neves orosz történetíró szerint az opricsnina intézménye éppen olyan talány a vele foglalkozók részére, mint volt azok számára, akik annak idején szenvedő alanyait képezték.

Az opricsnina kérdésével az utóbbi években több szovjet történész foglalkozott. (Ld.: A. Szadikov: Vázlatok az opricsnina történetéhez. M.—L. 1950., I. Poloszin: Oroszország társadalmi-gazdasági története a XVI. században s a XVII. sz. elején. M. 1962., Sz. Veszeloovszkij: Kutatások az opricsnina történetéhez. M. 1962.) A fenti szerzők azonban csupán a kérdés egy-egy mozzanatát tették vizsgálat tárgyává s mind a mai napig hiányzott az orosz történelem e bonyolult jelenségét egészében tárgyaló és elemző történeti feldolgozás.

A. Zimin a XVI. század 60—70-es éveit orosz bel- és külpolitikájának, az orosz állam társadalmi-gazdasági rendjének aprólékos elemzése nyomán arra a megállapításra jutott, hogy az opricsnina nem a bojárok ellen irányult, s nem tömeges, erőszakos átköltöztetésben merült ki, hanem a fejedelemségi széttagoltság és szeparatizmus felszámolását célozta. E megállapítás képezi Zimin monográfiájának vezérfonalát. A szerző az opricsninát a feudális-jobbági elnyomás megerősödésének egyik szakaszaként értékeli.

A szovjet történetírás elismeréssel fogadta Zimin monográfiáját, megjegyezve ugyanakkor, hogy a kérdés a jelentős eredmények ellenére sem tekinthető megoldottnak és lezártnak.

M. M.

1. *Estienne Pasquier: Lettres historiques pour les années 1556—1594.* Publiées et annotées par D. Thickett. Genève—Paris, 1966. p. 514. (Textes Littéraires Français.)
2. *Estienne Pasquier: Écrits politiques.* Textes réunies, publiés et annotés par D. Thickett. Genève—Paris, 1966. p. 327. (Textes Littéraires Français.)

(*Pasquier levelei és művei*)

Pasquier, a 16. század nagy francia humanistája kora politikai eseményeit is élénk figyelemmel kísérte. Nem elégedett meg az események számbavételével, igyekezett a szembenálló erők belső összefüggéseit, a kortárs számára nehezen kibogozható titkos rugóit is felderíteni, s leveleiben éppúgy, mint röpirataiban kíméletlen őszinteséggel mutatott rá a mindkét oldalon vallási jelszavakba burkolt hatalmi törekvésekre. Véleményét irodalmi igényességgel, a szélesebb olvasóközönségre gondolva öntötte formába. Jólértesültsége, bátor szókimondása, élvezetes stílusa együttesen eredményezték, hogy nyomtatott és kéziratos formában terjesztett röpiratai kézről kézre jártak, levelei kisebb-nagyobb gyűjteményekben már életében megjelentek és értelmiségi körökben kedvelt olvasmánnyá váltak, majd a meg-megismétlődő kiadások révén később a történészek is gyakran és haszonnal forgatták.

Pasquier levelei elsőrangú történeti források, nemcsak az eseményekre, nemcsak írójuknak a kortársak által „béke-aposzoli” tevékenységének nevezett magatartására, hanem a kor politikai eszméire is. Az angol Dorothy Thickett, aki Pasquier munkáinak közreadásában már eddig is komoly érdemeket szerzett, a 16 kötetnyi teljes levelezéséből most a humanista 69 történeti vonatkozású levelét rendezte sajtó alá (közülük nem egy valóságos történeti-politikai értekezés), mindenre kiterjedő, gondos jegyzeteléssel.

A politikai jellegű röpiratokból (legtöbbjük névtelenül jelent meg, de szerzőjük személye többnyire már a kortársak előtt sem volt ismeretlen) a hat legjelentősebb került közlésre. Közülük az első „Intelem a királyi titkos tanácsban ülő hercegek és urak számára” címet viseli (Exhortation aux princes et seigneurs du Conseil Privé du Roi) és 1561-ben íródott; a protestánsokkal szemben a vallási türelem politikáját ajánlja, s ezzel szenvedélyes vitákat váltott ki a kortársak körében. A második címe „Figyelmeztetés a Királynak” (Advis au Roi).

Ebben a Blois-ba 1588 novemberére összehívott országgyűléssel kapcsolatosan fejti ki elgondolásait, s figyelmezteti az uralkodót: az ország érdeke azt követeli, hogy a nemességgel szemben a harmadik rend, a polgárság érdekeit védelmezze. Amikor pedig az országgyűlés ahelyett, hogy csökkentette volna, még jobban kiélezte a politikai ellentéteket, Pasquier ismét tollat ragadott, hogy a szembenálló pártok igazi törekvéseit leleplezze és a frakció harcoktól óvjon. (Rémonstrance aux François sur leur sédition et rébellion. 1589.) A negyedik röpiratban a III. Henrik gyilkosa, Jacques Clément körül szövődő legendákkal szállt szembe. (Anti-Martyr de Jacques Clément. 1590.) Az ötödik röpirat a jezsuita titkos politika álarcát rántja le (Histoire prodigieuse d'un détestable parricide. 1602), míg a hatodikban a királyi hatalomról értekeznek (De l'autorité royal. 1615), és ha bátortalanul is, de az abszolút hatalom mellett foglal állást. Ahogy a levelezésnél, itt is ki kell emelnünk a gondos szövegközlést s a mindenre ügyelő jegyzetapparátust. A szerző bevezetése viszont, mind a két kötetben, elsősorban a kéziratok ismertetésével, a korábbi kiadások forrás kritikai bírálatával foglalkozik, s nem terjed ki a levelek, illetve a röpiratok mondanivalójának méltatására.

BENDA KÁLMÁN

ÚJKOR

D. B. Horn: The British Diplomatic Service. 1689—1789.
Oxford, 1961. Clarendon Press, 324 p.

(Angol diplomáciai szolgálat. 1689—1789.)

Az edinburghi egyetem professzorának ez a munkája nem a diplomáciai események többé-kevésbé ismert történetét dolgozza fel. Munkája az angol diplomácia belső, szervezeti, személyi, pénzügyi és nem utolsósorban elvi kérdéseit vizsgálja Orániai Vilmos trónralépésétől a francia forradalomig, az európai diplomácia 19. századi klasszikus korának küszöbéig. A modern diplomácia megszületését a 16—17. század fordulójára szoktuk rögzíteni, ekkor jönnek létre velencei kezdeményezésre az első állandó követségek, s ekkor indul meg a nemzetközi jog fejlődése Hugo Grotius működése nyomán. Alig néhány évtized elegendő volt, hogy a diplomácia — előbb XIV. Lajos Franciaországában, majd a többi államokban is — szervezetszerűen működő intézménnyé fejlődjék, s a nemzetközi politikai életben elsőrangú szerepet vívjon ki magának. Horn kiterjedt levéltári kutatásai fényt derítenek a 18. századi angol diplomácia szervezetére, személyi és pénzügyi kereteire, a diplomáciai élet egyre jobban kötelező külsőségeire (a protokoll megszületése), a diplomaták kiválasztására és képzésére — ez már a korabeli diplomácia céljaira is rávilágít — a diplomácia és külpolitika összefüggéseire.

Horn munkája nyomán nemcsak a korabeli angol diplomácia működése válik ismertté előttünk, de látjuk a más országokhoz viszonyítva jellemző különbségeket. (A francia diplomácia a forradalomig a király legszemélyesebb irányítása alatt állt, ő állapította meg a követek fizetését, ő döntött személyi kérdésekben is, ezzel szemben Angliában a királynak már a 18. század elején, a külügyminisztérium megszervezése után, csak közvetett beleszólása van a diplomáciai gépezet működésébe.) Mindezek ismeretében pedig jobban megértjük a nemzetközi kapcsolatok egész mechanizmusát is. A könyv a hivatalos dip-

lomaták mellett — akiknek a keze sokban kötve volt — a titkos megbízottak, ágensek alkalmoszerű működését is vizsgálja. Azt eddig is tudtuk, hogy XIV. Lajos diplomáciájában a megvesztegetés fontos helyet foglalt el. Horn munkájából az világlik ki, hogy a 18. századi angol diplomácia ebben a vonatkozásban átvette és továbbfejlesztette a francia példát. A munka függékében a szerző közli az angol külügyminisztérium néhány 18. századvégi költségkimutatását.

BENDA KÁLMÁN

W. Maturi: *Interpretazioni del Risorgimento.*
Lezioni di storia della storiografia.
Torino, 1962. G. Einaudi Editore, 808 p.

(A *Risorgimento* historiográfiája)

Az olasz Risorgimento történetének feltárása terén messze-
menő érdemeket szerzett [1961-ben meghalt] Walter Maturi
torinói professzor egyetemi előadásait összefoglaló terjedelmes
munka méltán keltheti fel a historiográfusok figyelmét. Messze-
menő precizitás, rendszeresség, anyagbőség és elvi igényesség
szerencsés egységben jelentkezik a szerző munkájában, mely a
Risorgimentóra vonatkozó történeti irodalom kritikai elemzését
nyújtja — a crocei filozófiai tanítások szellemében. *Carlo De-
nina* úttörő munkásságából indul ki, aki ugyan zömmel a
XVIII. század második felében működött, de kortársa és hí-
krónikása lett a francia forradalom és a napóleoni korszak
nagy változásokat eredményező időszakának: vagyis az olasz
Risorgimento bölcsőjének. Munkássága erőteljesen hatott a
későbbi történészek egész sorára. A piemonti *Carlo Botta* nevé-
hez fűződik az 1789 és 1814 közötti korszak nevezetes olasz-
országi változásainak első monografikus bemutatása. Fiatalabb
kortársa, *Luigi Blanch* a polgári átalakulás reformgondolataiért
küzdött és ennek szolgálatába állította történetírói munkássá-
gát, melynek színtere Nápoly volt. A Risorgimento történetének
1848-ig terjedőleg első feldolgozója *Cesare Balbo*, Torino szü-
löttje és Piemont történeti hivatásának igényes propagandis-
tája, aki 1848-ban az első alkotmányos piemonti minisztérium
élén állt. A gondos és sokoldalú adatgyűjtés és forráskritika al-
kalmazásának érdemei jellemzik *Giuseppe Ferrari* történetírói

tevékenységét, aki már a pozitívizmus korai képviselőjeként lépett fel. *Luigi Carlo Farini*, az aktív politikus és történétíró, Olaszország egységének, a Savoyai dinasztia vezetésével szükséges megvalósítása mellett foglalt állást Itália történetének 1814-től 1859-ig terjedő időszakáról szóló munkájában. Úgy ő, mint kortársa, az ugyancsak politikai pályán működő *Giuseppe La Farina* a mérsékelt liberalizmus szellemében tárták fel az Egyházi Állam történetének tárgyalása kapcsán, annak negatív szerepét a társadalmi fejlődés korszerű igényeivel szemben. A Risorgimento korának mindmáig maradandó értékű diplomácia-történeti adatgyűjtése és kiadása fűződik *Nicodeme Bianchi* nevéhez, aki nyolc terjedelmes kötetben tárta fel az olasz egységmozgalmak és az európai diplomácia működésének összefüggéseit. Széleskörű munkásság jellemzi a konzervatív áramlatokhoz közel álló *Luigi Chiala* működését, aki többek között érdemleges formában foglalkozott a magyar emigráció olaszországi tevékenységével is. Egy demokratikus igényű polgári irányzat képviselőjeként kell feljegyeznünk *Carlo Cattaneo* nevét, aki vezető szerepet játszott az 1848-as milánói márciusi forradalomban és később is az olasz egységet republikánus föderalista alapokon kívánta. Történétírói munkássága a pozitívizmus kezdeti jegyeit viseli magán. Walter Maturi beható elemzés alá vette a XX. század külföldi és olasz történétírásának mindazon nevesebb képviselőit, akik hozzájárultak a Risorgimento történetének feltáráshoz. A külföldiek sorában döntően az angol történettudomány képviselői kerülnek előtérbe, akiknek sorát *Bolton King* nyitotta meg. A részletkutatás alaposága és a határozott összefogó erő jellemzi *George Macaulay Trevelyan*-t, aki lerakta a modern Garibaldi-kutatás alapjait. Ezen a nyomon haladt tovább *Denis Mack Smith*, aki Garibaldi és Cavour működését elemző monográfiájában a gazdasági és társadalmi tényezők jelentőségét messzemenően figyelembe vette. A Risorgimento történeti kutatás kimagasló olasz reprezentánsai a történeti iskolák, irányzatok legkülönbözőbb változatait képviselik a XX. században. *Cesare Spelanzon* sok kötetes Risorgimento története elsősorban adatbőségével, az előző kutatások becsületes összegezésével nyújt maradandó értéket. *Carlo Tivaroni* munkásságát, mely a Risorgimento kora politikai pártjaira terjedt ki, eklekticizmus jellemzi, míg *Alessandro Luzio* a reakciós politikai áramlatok eszmei hatása alatt áll. Kiegyensúlyozottsága és a liberalizmus elvei alapján terebélyesedett ki *Luigi Salvatorelli* sokoldalú munkássága és hozzá hasonló szellemi vértzetben, de a crocei történetfilozófiai tanítások aktívabb

képviselésében, sőt bizonyos fokú kritikai túlhaladásában jelentkezett *Adolfo Omodeo*. A szerző tárgyilagosságra törekvő fel-fogásából fakadóan kellő teret szentel az olasz marxista történetírás képviselőinek is. Első helyen foglalkozik *Antonio Gramsci* eszmei-ideológiai munkásságával, mely következetes választ ad a Risorgimento korának alapvető elvi kérdéseire. A társadalomtörténeti részletkutatás jegyében dolgozta fel az olasz munkásosztály kialakulásának történetét 1853 és 1892 közötti időszakra vonatkozóan *Gastone Manacorda*. A Risorgimento korának marxista igényű összegezésére vállalkozott *Giorgio Candeloro* több kötetes munkájában. *Leo Valiani* a szocializmus kialakulásának történetét foglalta össze. A fiatalabb történetírói nemzedék marxista igényű képviselői közé tartozik *Rosario Romeo*, aki a „Risorgimento és kapitalizmus” című munkájában az olasz társadalmi fejlődés XIX. századi alapproblémáit vette vizsgálat alá.

Walter Maturi olyan kényes és roppant kiterjedésű munkával ajándékozta meg a történetírást a Risorgimentóra vonatkozó historiográfiai kutatásainak összefoglalásával, ami méltán kelthet figyelmet és az értékes kötet — melynek szerkesztésében elsősorban Ernesto Sestan és Rosario Romeo jártak elől alapos és lelkiismeretes munkával — joggal sorolható az alapvető historiográfiai művek közé.

LUKÁCS LAJOS

I. A. Szilvay (*Uriil Meteor*): *Izbrannüe proizvedenija*
Eperjes, 1957. Izd. Hud. Lit. 407 p.

(*Szilvay Iván válogatott művei*)

Szilvay Iván egyik jellegzetes alakja a XIX. század második felében élt kárpátaljai értelmiségnek. A kárpátaljai Szuzkán született 1838-ban, a kor viszonyaihoz képest nagyműveltségű magyar lelkészi családban. A magyar műveltségű, kezdetben Petőfiért és Arany Jánosért lelkesedő, első verseit magyarul író ifjú a budapesti Papnöveldeben töltött tanulmányi éve során, az ugyancsak itt tanuló délszláv, szlovák és román görögkatolikus papnövendékek lelkes nacionalizmusa s a szemináriumban vasárnaponként orosz nyelvleckét adó russzofil Ra-

kovszki lelkész hatására az ún. russzofil irányzat követőjévé válik.

Az Osztrák-Magyar monarchia kül- és belpolitikai életében bizonyos erőátcsoportosítást, politikai fellendülést s a nemzeti-ségek javára pozitív változásokat ígérő 60-as években részt vesz a kárpátukrán értelmiséget tömöríteni óhajtó, s népművelési, könyv- és lapkiadási célokkal induló russzofil Szent Bazil Társulat tevékenységében, azonban az 1867. évi kiegyezés korán gátat vet működésüknek. A russzofil irányzat képviselői közül egyesek — elfogadván az uralkodó politikai irányvonalat — felfogásukban és nevükben is elmagyarosodnak, mások főleg Oroszországba vagy Galíciába vándorolnak, s csupán néhányan vannak, akik megpróbálnak több-kevesebb sikerrel kitartani lelkészi vagy tanári posztjukon korábbi elképzeléseik mellett. E néhányak sorába tartozik Szilvay Iván.

A legtisztább irodalmi orosz nyelven alkotott, mély gondolatokban s festői képekben gazdag írásai a helyi és galíciai orosz nyelvű újságokban, ill. Szentpéterváron jelentek meg s a maguk korában kiállást jelentettek a magyarosítás ellen s ugyanakkor elmékedést egy cseppnyi kis nép sorsának alakulása felett.

Szilvay Iván élete alkonyán jelentős forrásértéket képviselő önéletrajzot készített, amely azonban hosszú évtizedekig kéziratban hevert s csupán születésének 100. évfordulója tiszteletére, 1938-ban látott napvilágot, Ungváron. Az önéletrajzot bevezető és kiadó I. G. Kercs tervbe vette Szilvay Iván elbeszéléseinek, meséinek és verseinek kiadását is, azonban a második világháborút megelőző kedvezőtlen politikai viszonyok miatt csupán egy töredék megjelentetésére kerülhetett sor, 1941-ben.

Az önéletrajzot, valamint válogatott cikkeket és elbeszéléseket tartalmazó jelen kötet közreadásával V. Zozuljak méltó emléket állított Szilvay Ivánnak, s ugyanakkor jelentős segítséget nyújtott a kárpátaljai russzofil-mozgalom múlt századi történetét megismerni óhajtó olvasóknak és szakembereknek egyaránt. Csupán sajnálhatjuk, hogy a kötet nem teljesebb, s így többek között nem kapott helyet abban a maga idején bátor politikai célzatú „Krajcáros komédia” c. s egyéb más írás.

P. MAYER MÁRIA

(Oroszország a cárok hatalma alatt)

Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (írói álnevéen Sz. Sztepnjak) 1851. július 1-én született a herszoni kormányzóságban, katonaoorvosi családban. Kora ifjúságától nagy érdeklődést tanúsított a történelem, s a társadalmi problémák iránt. Az 1870-es évek elejétől részt vesz az önkényuralom ellen agitáló illegális mozgalomban. 1874-ben a cári rendőrség üldözése elől külföldre kényszerül, 1875-ben a hercegovinai törökellenes felkelők soraiban harcol, 1877-ben Itáliában, a felkelt parasztok oldalán találjuk, s csupán az új király trónralépése alkalmából meghírdetett amnesztia menti meg a halálbüntetéstől. Ezt követően Svájcban, Bakunyin oldalán az orosz és olasz felszabadító mozgalomról ír az „Obscsina” című emigráns lapban.

1878 tavaszán visszatér Oroszországba, megöli a pétervári csendőrfőnököt, majd 1878 novemberében immár végleg elhagyja hazáját. Svájcban, Itáliában él. 1882-ben „A föld alatti Oroszország” című cikksorozatban számol be az oroszországi forradalmi mozgalmakról. A könyvet hamarosan Európa számos nyelvére lefordítják (portugál, angol, francia, német, svéd, dán, spanyol, holland, lengyel, bolgár, magyar nyelvre). A kor haladó írói, Ethel Voynich, a „Bögöly” szerzője, Zola, Mark Twain stb. nagyra értékelik e művét, amely a szerző fordításában 1893-ban Londonban oroszul is megjelenik, 1905-ben pedig Oroszországban a bolsevikok illegális ajánlott olvasmányává lesz.

E nagy sikerű művet 1885-ben az „Oroszország a cárok hatalma alatt”, 1886-ban pedig a cári hadsereg és az oroszországi nemzetiségi kérdés problémáival foglalkozó, „Az orosz viharfelhő” című kötet követi. 1888-ban két kötetben kiadta „Az orosz parasztság” című, a parasztok gazdasági-társadalmi helyzetét ismertető, s az orosz nép körében a vallás jelentőségét tárgyaló írását. Engels sokat tett a mű németre fordítása érdekében. 1889-ben „A nihilista karrierje” címen regényt ad ki (a regény 1898-ban Genfben megjelent oroszul „Andrej Kozsuhov” címen), majd Londonban megalakítja „Az orosz szabadság barátainak társaságá”-t. Egyidejűleg élénk kapcsolatot tart fenn kora haladó személyiségeivel. (B. Show, E. Voynich, Engels, Marx Eleonora és férje stb.)

A 90-es évek elején szakít a narodnyiksággal, azonban az orosz marxistákhoz sem csatlakozik, mivel véleménye szerint a munkásosztály még nem érett meg arra, hogy a társadalom legfőbb vezető ereje legyen. A forradalom vezérért az értelmiségben látja.

Sztepnjak-Kravcsinszkij 1895. december 23-án, váratlan szerencsétlenség következtében húnyt el.

*

Jelen mű, az „Oroszország a cárok hatalma alatt” című kötet célja — tények alapján informálni a nyugat-európai olvasót a századvégi Oroszország gazdasági, társadalmi, szellemi életéről, a cárizmus gyarmati nemzetiségi politikájáról, az oroszországi önkényuralom elleni forradalmi mozgalmakról, s elismertetni az olvasókkal az önkényuralom elleni forradalmi mozgalmak jogosságát és szükségességét.

A könyv első részében — a korabeli orosz történetírók műveinek felhasználásával — szemléletes képet nyújt a cári despotizmusról, az egyház és a népi önkormányzat (mir, vecse) szerepéről.

A „Rossz emlékű helyek”, valamint „Az adminisztratív száműzetés” című részekben a cári rendőrség s a bírósági szervezet határtalan önkényességéről ír. A „Hadjárat a kultúra ellen” című fejezet az alsó-, közép- és felsőoktatás hiányosságait, a despotizmus és a sajtó viszonyát bírálja.

Az „Oroszország és Európa” című utolsó fejezetben — maga is megdöbbenően a cári önkényuralomról rajzolt képtől — megjegyzi: „Ha mindazt, amit a jelen könyvben elmondtunk, nem bizonyítaná százszorosán is a hivatalos dokumentumok valóságos hegye, nem is hinnénk el, hogy mindez igaz. Sajnos azonban igaz, s ami még rosszabb, igaz marad mindaddig, míg Oroszországban az önkényuralom lesz hatalmon.” (350. old.) Éppen ezért — írja — „az önkényuralom megdöntése politikai, társadalmi s erkölcsi szükségszerűséggé s elengedhetlenné vált mind az állam biztonsága, mind a nép jóléte szempontjából”.

Sztepnjak-Kravcsinszkij „Oroszország a cárok hatalma alatt” című műve több nyugat-európai kiadást ért meg (1885-ben Londonban második, 1886-ban harmadik kiadást, 1887-ben Franciaországban és Svédországban jelent meg stb.), számos más írásával együtt azonban oroszul csak a közelmúltban látott napvilágot, mivel a sztálini személyi kultusz idején nem csupán

művei, de Sztepnjak-Kravcsinszkij neve is — sok, nem marxista forradalmár narodnyik nevéhez hasonlóan — az ismeretlenség homályába vészett. Művének jelen kiadása Sztepnjak-Kravcsinszkij munkásságának elismerését, megbecsülését jelzi. A mű hasznos segítségül szolgálhat a XIX. századi oroszországi történelem megismeréséhez.

P. MAYER MÁRIA

R. I. Nafigov: Formirovanie i razvitie peredovoj tatarszkoj obscesztvenno-politicseszkoj műszli. 1895—1917
Kazán, 1964. Kazáni Egyetemi Kiadó, 446 p.

(A haladó tatár társadalmi-politikai gondolkodás kialakulása és fejlődése. 1895—1917)

Kazány a századforduló évtizedeiben. Orosz nemesi stílusban épült városközpont, feudális-militarista „stílusban” kialakított utcasorok, bécsibe oltott peterburgi szecessziós lakó- és üzletházak, girbe-gurba ázsiai utcácskák, befeléforduló muzulmán épületek.

Sötét tatár faluból kitört milliomos mohamedán gyárosok és kereskedők. Üzleti érdekeltségeik a Csendes-óceántól Moszkváig, sőt azon túl Berlinig terjednek. A szibériai aranybányák ontják az olcsó aranyat, a tatár falu kopejkákért adja az állati nyerstermékeket, az uráli vadonok naiv prémvadászaitól vodkáért milliós értékű nemes prémeket lehet „vásárolni”. A szimbiri kormányzóság területén működő Posztógyárosok Szövetségének élén muzulmán tatár milliomos áll. A gögös orosz arisztokrácia és nemesség gazdasági hatalmát szinte elmossa az egyre gyarapodó tatár tőke.

Kazánban működik Oroszország egyik legjobb egyeteme. A kazáni Teológiai Akadémia kapujából lépnek ki az életbe a pravoszláv misszió legbrutálisabb, de legképzettebb vezetői. A mohamedán medreszék homályos termeiben a Koránt biflazzák a tatár fiatalok. Számukra az egyetem tiltott hely.

A cári kormány brutális nemzetiség-ellenes politikája, erőszakos keresztelések, a „krisztust szerető pravoszláv had” szuronyai biztosítják a rendet. Megfélemlített, bevert orrú bocskoros tatár parasztok állnak térdig a Volga vizében és várják a keresztiség „szentségét”. Szuronyos csendőrök biztosítják a

helyzethez illő áhítatot. A tatár nyelv a barbárok nyelve, tatár művészet, irodalom nincs és mindent elkövetnek, hogy ami van, az ne emelkedjék európai szintre. Ámde a „barbár” milliomosok fiai orosz történeti családok leányait veszik feleségül — és milyen irigylet parti ez. (Micsoda hálás téma ez a kazáni egyetemisták vaskos dalaihoz.)

Lent 12—15 órás munkanap a bőr- és vegyiüzemek bűzfelhőjében (akinek kényes a gyomr? és az orra, elmehet volgai hajóvontatónak), tatár takácsok állnak az ivanovói és moszkvai textilgyárak porfelhőjében. A földjüket, hitüket vesztett analfabéta tatár parasztok végtelen sorokban mennek az uráli és ukrajnai bányákba. A milliomos gyáros, a fuldokló munkás, a nincstelen, kiforgatott paraszt is tatár. Ellensúlyozni kell a népet szótszóró, eloroszosító cári politikát. Pántürkizmus, pánmuzulmánizmus, Korán, arab írás — egyesüljünk, muzulmán testvérek! Befelé fordulni, gyűlölni az orosz és minden keresztényt, félrelökni mindent, ami európai, azt is, ami kultúrát és tényleges műveltséget jelent. Ez a tatár nacionalizmus jelszava. Érdemes-e, egyáltalán lehetséges-e befelé fordulni akkor, amikor az élet kérlelhetetlenül ízekre tépi a patriarchális közösségeket, amikor az 'Allah ak bart' elnyomja a gyári sziréna. Ibrahim mellett Iván dolgozik a gyárban, bányában. A mohamedán vallási tilalmak által ezernyi gúzsba kötött Fatimát az élet kilöki az utcára, arcáról letépi a csadrát. És áll riadtan, felkészületlenül egy új életformára.

Mit adhat az iszlám az új útra lépőknek, visszaadhatja-e nekik a patriarchális élet kétes értékű csendjét és nyugalomát? Az iszlám és a haladás problémája az Orosz Birodalom mohamedán népei, de elsősorban a volgai tatárság előtt kíméletlen nyersséggel merült fel. A válasz elöl kitérni nem lehetett, ahogy a holnap elöl se lehet kitérni. A népek nem vállalhatják a holnap be nem várásának alternatíváját. A pániszlámizmus jól jött a cári kormánynak is; a volgai mohamedánok elzárkóznak a civilizáció elöl, nem kell nekik a modern jog, az orosz nyelv, legyen úgy, ahogy akarják, s 1885-ben a kormány a pravoszláv missziós központ egyetértésével a lehető legtehetségtelenebb embert nevezte ki muftinak, aki annyira szégyellte hiányos orosz tudását, hogy nem mert tárgyalni még egy csendőrőrmesterrel sem.

Ez azonban a pániszlámizmus egyik oldala. A másik oldalon ott álltak a jó tollú, az európai bulvársajtó nem túl bonyolult fogásait jól ismerő tatár újságírók, értelmiségiek, akiknek a műveltség tekintetében nem volt mit szégyelniük. Ők képezték

a reformerek szárnyát, de reformerségük csak Sztolipin koncepciójának a határmegyéjéig terjedt, a sovinszta uszításokban a ruszifikátorok méltó társai voltak.

A tényleges haladó gondolat a forradalmi demokrata szárnyon kezdett kibontakozni, amely kereste az utat az orosz és az európai forradalmi gondolat felé. Ez az irányzat még az 1905-ös forradalom előtt hősi küzdelemben kísérelte meg kialakítani a tatár társadalmi mozgalmak új szellemi töltetét. Az iszlám számukra csak a múlt kategóriájaként jött számításba, az arab írásos tatár irodalmat csak filológiai szempontból értékelték. Tevékenységüket nyirbálta a cári cenzúra, gyalázta a konzervatív és a reformer iszlám szárny. Illegális tatár színház, haladó lapok alapítása, brosúrák írása és főként költészet volt a felvilágosítás, a politikai harc eszköze. Nehéz megállapítani a radikális tatár mozgalom hatását, illetve hatóerejét. A Nafigov R. I. idézte cári rendőrügynöki és cenzori jelentéseket a radikális tatár mozgalom szervezkedéséről és tömeghatásáról csak indokolt óvatossággal fogadhatjuk el mérvadónak, hiszen a cári hivatalnokok minden képpen érdekelve voltak saját tevékenységük jelentőségének kihangsúlyozásában. Ennek érdekében a legkézenfekvőbb volt a radikális tatár felvilágosító mozgalom hatásának sötét színekkel való ecsetelése.

A haladó tatár mozgalom másik szárnyát az Oroszországi Szociáldemokrata Párt, majd később annak bolsevik irányzatához csatlakozó tatár munkások és értelmiségiek alkották. Elég nehéz kimutatni a radikálisok és a szociáldemokraták közötti eszmei és szervezeti kapcsolatot. Ennek a nagy horderejű problémának a kidolgozása nagyon vázlatos maradt. Az kétségtelen, hogy a kazáni bolsevik szervezkedés jelentőségét nemcsak a szervezett csoportok létszáma határozza meg. Hiszen e szervezett csoportok tevékenységének háttérét a gyári munkásság spontán elégedetlensége képezte. A problémát nem is ezen a téren látom, hanem ott, hogy vajon az orosz szociáldemokrácia mensevik csoportja a tatár viszonyok között szolgálta-e haladó társadalmi gondolat kialakulását és fejlődését vagy sem? Nem a mensevik befolyásról van szó. Az utóbbi kétségtelen. A kérdés lényege az, hogy a tatár pántörök és iszlám mozgalommal, a sovinizmus felszításával szemben vívott harcban milyen álláspontot foglalt el a mensevizmus. A kérdés annál inkább is fontos, mert az eddigi nézetek szerint a mensevik irányzat a nemzeti kérdésben közömbös álláspontot foglalt el. Ez a probléma fel sem merül a könyv lapjain.

A feldolgozás érdeme a rendkívül alapos, adatszerűen do-

kumentál tkultúr- és eszmetörténet, az egyes irányzatok helyének kijelölése az egész cári birodalom eszmei, politikai életében. Sajnálatos módon azonban a szerzőt elnyomta az anyaga és lényegében következtetések nélkül zárja le a radikális irányzat, de a pántörök mozgalom eszmetörténetét is. A tatár mozgalmak általános történeti lezáródása közismert, kevésbé ismert azonban az egyes eszmei irányzatok sorsa 1917 nagy sorsfordulója után. Igaz, a szerző 1917-tel zárja vizsgálódásait, de az októberi forradalom utáni kitekintésében nyújtott következtetések túl általánosak.

A mű érdekessége az, hogy egy tatár szerző hogyan látja az úgynevezett muzulmán reneszánsz problémáját, annak századforduló körüli első jelentkezésekor. Az adott kép nem indokolatlanul igen negatív. A haladást kétségkívül a radikálisok és a forradalmi munkásmozgalom eszmei áramlata képviselte. Mégis, a konzervatív pániszlám mozgalom filológiai és tudománytörténeti jelentőségének árnyaltabb bemutatása a mű hasznára vált volna.

BARTHA ANTAL

Max Gunzenhäuser: Die Bibliographien zur Geschichte des Ersten Weltkrieges. Literaturbericht und Bibliographie. Neue Folge der Bibliographien der Weltkriegsbücherei, H. 3. Frankfurt-M., 1964. Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, 63 p.

(Bibliográfiák az első világháború történetéhez)

Az első világháború kitörésének 50. évfordulója alkalmából összeállított füzet válogatott bibliográfiát közöl a legutóbbi 50 év során a témára vonatkozóan megjelent tudományos irodalomból.

A szerző elsősorban a nyugat-európai országok és az Amerikai Egyesült Államok irodalmát tekintette át, de idézi számos szovjet és népi demokratikus (lengyel, magyar, bolgár és NDK-beli) szerző művét is. Habár a bibliográfia nem törekszik teljességre, mégis hasznos kézikönyvet jelent a korszak iránt érdeklődők számára.

— rm —

(Szláv megújulás)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének kiadásában Sz. A. Nyikityin főszerkesztésében megjelent tanulmány- és adatgyűjtemény sok új anyagot hoz a szláv nemzeti megújulási mozgalmak történetéhez. A tanulmányok sorában A. Sz. Milnyikov: A nemzeti felvilágosodási ideológia születésének eszmei-politikai előzményei a cseh tartományokban címen részletes anyaggal igazolja, hogy a XVII. században és a XVIII. sz. első felében a cseh polgárság körében fennállt egy hazafias nemzeti hagyomány, amely szembefordult a Habsburg-ellenreformációval (még katolikus képviselői is elleneztek a Habsburgok elnemzetlenítő politikáját). Ebből a talajból nő ki a XVIII. sz. második felében Dobrovskýval a cseh felvilágosodás és ezzel a nemzeti megújulás kezdete. N. M. Pasajeva kimutatja, hogy 1848-ban a Kelet-Galíciában az Orosz Főtanácssal szemben megalakult Orosz Gyűlés c. szervezet (melynek röpiratait dolgozza itt fel) a lengyel földesurak propagandaszervezete volt, és az 1772 előtti lengyel állam visszaállítása érdekében fejtett ki tevékenységet. V. M. Hevrolina: A forradalmi narodnyikság és a nemzeti szabadságmozgalom a Balkánon 1875—1876-ban címen számos adatot hoz az orosz forradalmárok részvételére különösen a szerb—török háborúban, de feltárja azt is, hogy a mozgalom vezetői elleneztek a részvételt, mert úgy látták, hogy ezek nem szocialista mozgalmak, hanem nemzeti jellegűek, tehát a szocialisták nem vehetnek bennük részt, s különben is ezzel a részvétellel gyengülne az oroszországi forradalmi mozgalom. Sz. A. Nyikityin részletesen elemzi az orosz hatóságok által 1879-ben Bulgáriában végrehajtott összeírás adatait a városi lakosság számát és nemzetiségi összetételét illetően és megállapítja, hogy a háború következtében lezajlott vándor-mozgalmak után a városok általában bolgár többségűek lettek.

A szemlék és jegyzetek rovatában I. Sz. Dosztyan ismerteti egy orosz vezérkari tiszt, Rozelion-Szasalszkij 1830-ban katonai célból Szerbiában végzett szemleútját, ill. ennek eredményeképpen összeállított két leírását Szerbiáról. Az eddig ismertett kéziratok arról tanúskodnak, hogy a szerző igen jól ismerte a fejedelemséget. N. T. Todorov egy 1856-ból származó török dokumentumot ismertet, amely tartalmazza a Sumen városában

ekkor fizetett munkabérekét, s így megvilágítja a városi szegénység helyzetét. I. V. Csurkina összegyűjtötte azoknak, a Habsburg-Monarchiából származó szlávoknak (túlnyomórészt szlovéneknek) az adatait, akik 1866—1882 közt a pétervári szláv tanítóképző ösztöndíjasai voltak, és az ösztöndíj fejében kötelezték magukat arra, hogy Oroszországban tanítsanak. V. I. Frejdzon közli Eugen Kwartelnik egy 1858-ban írt önéletrajzát és 1859-ben írt feljegyzését, melyben javaslatokat tesz a horvátországi orosz befolyás növelésének anyagi és szellemi eszközeire. V. N. Kondratyeva egy az 1860-as évekből származó, a bolgárokat a törökök elleni harcra felszólító proklamáció szövegét és illusztrációit adja közzé.

Az adatközlő rovatban A. Sz. Nyikityin közli francia eredetiben és orosz fordításban A. O. Duhamel orosz vezérkari tiszt 1830-ban, előző évi helyszíni vizsgálatai alapján készített leírását Bulgária délkeleti területeiről, elsősorban gazdasági szempontból. N. I. Hitrov kiadja Luka Vukalović, egy Oroszországba emigrált hercegovinai felkelő 1865—1870-ben Oroszországban írt leveleit, amelyekben támogatást kér az orosz kormánytól. A. A. Ulunyan több orosz hivatalos levelet és jelentést közöl, ezek újabb adatokat szolgáltatnak a bolgárok támogatásáról, amelyet 1877—78-ban az orosz hadseregnek nyújtottak. Végül D. F. Popliko közli szerb eredetiben orosz fordítással Vasa Pelagić 1880—1886 Romániából a szlavista tudós A. A. Majkovhoz írt leveleit, amelyekben támogatást kér emigrációs publicisztikai tevékenységéhez.

A kötet jól egészíti ki a Szlavisztikai Intézet egyéb időszakai publikációit, egy nagyobb kérdéscsoportra vonatkozó feldolgozásokat és forrásanyagot egyszerre nyújtva, a szakember számára örvendetes gazdagodást hoz.

NIEDERHAUSER EMIL

LEGÚJABB KOR

Lőrinc Péter: *Emberek az embertelenségben*

I. Válságok és erjedések. Novi Sad, 1962. 375 p.

Lőrinc Péter (Löbl Árpád) jugoszláviai történész *Emberek az embertelenségben* címmel kezdte meg visszaemlékezéseinek dokumentálását, melynek első kötete 1962-ben jelent meg *Válságok és erjedések* cím alatt. A történész, az író és a pedagógus egyszemélyben fogott össze a memoáron túlnövő munka elkészítéséhez. A mű első részének célját ő maga így fogalmazza meg: „tükrözni az 1918—21-es korszak atmoszféráját”. Bemutatja a „válságok és erjedések” korát, egy vonalban — jóllehet számos kitérővel — vezeti végig a haladó forradalmi küzdelmek sorát az I. világháborútól: a lassú tudatosodás történelmi folyamatát. Sok út vezet a forradalom felé, és mindenfelől odavezet, mert csak ez a járható út — írja emlékirata kezdetén. A jugoszláviai szerző nem történelmi tanulmányt ír, nem törekszik a legmesszebbremenő filologikus, tudományos igényre, de leírásai, megállapításai, értékelései, visszaemlékezésének egésze — nagyban-egészében helytálló, reális képet nyújt az adott korról. Azt is hozzátehetjük, hogy élményeinek nagy része tanulságos is.

Fiatal éveit mozgalmasan, kalandokban bővelkedve élte végig. Mint K. u. K. tiszt, az I. világháború utolsó szakaszában végigjárta nemcsak a keleti, hanem az olasz frontot is. Hű képet rajzol mind a hátszágban, mind a frontvonalakon egyre forradalmasodó tömegek hangulatáról. Megállapítja, hogy a Monarchiát katonai szempontból elsősorban nem az Antant győzelme döntötte meg, hanem az a tény, hogy a sok nemzetiségű osztrák—magyar hadsereg egyszerű katonái nem voltak hajlandók tovább harcolni „a császár őfelségéért”, s ösztönös lázadásuk, minek kapcsán tömegesen szökdöstek haza, egyre tudatosodott, elvezetve a háború utáni nagyarányú forradalmi fellendüléshez. A császári hadseregből a szerző útja a forradalmi időköt élő Budapestre, majd a már szerb megszállás alatt lévő Bánátba, Baranyába és a Vajdaságba vezet. Itt kerül

kapcsolatba a szerveződő kommunista mozgalommal, melyben aktívan részt vesz. (Noha a kommunista pártnak anarchista nézetei miatt nem lesz tagja.) Értékes következtetéseket von le a magyar és a jugoszláv kommunista párt legkorábbi kapcsolatainak tárgyalásakor. Általában a Vajdaság társadalmi-gazdasági helyzetéről lényeges adatok és egyéni ízű megállapítások sorát közli. Maga a szerző külön is sok helyütt utal e tárgykörről írt történelmi tanulmányaira. A Tanácsköztársaság bukása után utazik fel Pestre. A proletárdiktatúra elemzésében nem akar szaktörténeti értékelést adni, de mint egyszerű szemlélő, jól ragadja meg a lényegét. Azt emeli ki, amit az emberek tömege látott és érzett: „A diktatúra sokat tett, hogy a dolgozók helyzetén javítson, de... máról holnapra nem teremthetett tejjel-mézszel folyó Kánaánt”. Tüzetes vizsgálat alá veszi az Antant-haderők által támogatott szerb burzsoázia és a hatalomra került Horthy-ellenforradalom politikáját, társadalmi bázisát. Némely vonatkozásban vitatható álláspontot foglal el a szerb megszállás alatt lévő Délvidék nemzetiségi-politikai mozgalmával kapcsolatban, Hajdu Gyula álláspontját bírálva. Részletesen leírja a megszállt Baranya gazdasági-társadalmi alakulását. Általában igen sok szereplőt mozgat: forradalmárok, emigránsok, egyetemi hallgatók, radikális polgárok és különböző társadalmi rétegek képviselői tűnnek fel a könyv lapjain. Érdekes jellemzéseket ad a magyar irodalmi élet vezető, illetve később ismertté váló személyiségeiről. Csak a leglényegesebbeket emelve ki: Kosztolányi D., Kassák L., Babits M., Komjáth A., Barta S., Zilahy L., Herczeg F., Kahána Móric. Egészében véve sokoldalú karképet nyújt a széles olvasóközönség számára. Ugyanakkor fontos adatai, értékes megállapításai a kutatók számára is hasznosak.

EÖRY ÉVA—ILJOVSZKI RISZTO

W. Ruge: *Stresemann. Ein Lebensbild*
Berlin, 1965. Deutscher Verlag der Wissenschaften, 231 p.

(*Stresemann életútja*)

A Német Demokratikus Köztársaságban a közelmúltban megjelent mű — az első marxista igényű feldolgozás az 1920-as évek neves német politikusáról, aki a csokoládégyárosok szö-

vetségének kistisztviselői állásából a külügyminiszteri posztig emelkedett.

Stresemann éppen külügyminiszteri tevékenységével kapcsolatosan vált közismertté; nevéhez fűződik pl. a német diplomácia Locarnóban elért sikere.

W. Ruge behatóan elemzi Stresemann politikai életútját, nézetei alakulását s arra a következtetésre jut, hogy a szentimentális, pacifista, liberális politikus álarca mögött — mely álarc viselésére a hazai s nemzetközi viszonyok készítették — „foltjait ügyesen változtató leopárd” rejtőzött.

A színesen megírt könyv bizonyára érdeklődésre talál a korszakkal foglalkozók részéről.

— rm —

Werner Sörgel: Metallindustrie und Nationalsozialismus
Hrsg. v. Otto Brenner, Alois Wöhrle und Ernst Striefler
Stuttgart, 1965. Europäische Verlagsanstalt, 96 p.

(A fémfeldolgozó ipar és a nemzeti szocializmus)

A tanulmány szerzője kísérletet tesz arra, hogy megvizsgálja a német ipari szervezetek struktúráját és szerepét az 1929—1939 közötti időszakban. Fő figyelmét a fémiparra összpontosítja, különösen a Hitler uralomrajutását követő periódusban. Részletesen elemzi fejlődését a meginduló fegyverkezés, s a német négyéves terv körülményei között, majd a háború kitörését közvetlenül megelőző időben.

A szerző nem marxista, számos megállapítása mégis sokban egyezik a szovjet és a német demokratikus történetírás legújabb eredményeivel, s ellentétben áll azokkal a nézetekkel, amelyek a nyugatnémet történetírásban ez egyes monopóliumok s a korabeli német állam közötti összefüggéssel kapcsolatosan uralkodóknak tekinthetők. A Sörgel által felvetett problémák érdekeseek s további kutatást igényelnek.

— rm —

(A német háborús gazdálkodás)

A Fritz Todt és Albert Speer által vezetett náci német Hadianyagellátási és Fegyverkezési Minisztérium fejlődéséről, munkájáról ad képet, széles, kiadatlan levéltári anyag alapján a szerző. (E minisztérium iratanyagán túl használta a német főparancsnokság hadigazdálkodási és fegyverkezési csoportjának iratait, a birodalmi gazdasági minisztérium és néhány magáncég iratanyagát.) A háború első időszakában, a Blitzkrieg idején még nem vált szükségessé, hogy minden gazdasági tevékenységet alárendeljenek a németek a háborús céloknak. De az 1941-es téli szovjetellenes offenzíva világossá tette Hitler előtt, hogy több frontos, hosszú küzdelem áll előtte. 1942. január 10-én kiadott új katonai-terjeszkedési programjában hosszabblejárátú hadigazdálkodást tűzött ki feladatként. Ez azt jelentette, hogy központilag erős ellenőrzés alá veszik az ipari termelést. A Wehrmacht ezt már régebben sürgette és azt remélte, hogy ez intézkedés révén a német fegyverkezés vezetését, irányítását kezében tarthatja. Hitler célja más volt. Az új politika szervezőjéül és kivitelezőjéül Fritz Todt-ot bízta meg; utóbbi már 1940 nyarától megkezdte a német hadigazdálkodás alapjainak lerakását, bizottságokat létesítve, amelyek a fegyverkezési iparágak különböző csoportjainak működését vizsgálták felül. 1942 elején ezt a bizottsági rendszert kiszélesítették és Todt kezébe nagy hatalmat adtak. Todt rövidesen repülőszerencsétlenség áldozata lett, de utóda, Albert Speer a Todt által teremtett szervezetet továbbfejlesztette, így minisztériuma a háború végén a Birodalom egyik leghatalmasabb ellenőrző szervévé vált. Ezt a tekintélyt azonban Speer csak évekig elhúzódó küzdelem után érte el, s az SS-ek által vezetett iparvállalatok felett pedig egyáltalán nem tudott ellenőrzést gyakorolni. Ellentétek merültek fel Göring, Bormann és Speer között. Göring ellenkezése miatt a Luftwaffe hatékonysága szenvedett kárt. Speer energikus tevékenységének volt köszönhető azonban, hogy minisztériuma olyan időben ért el sikereket és emelte jelentékenyen Németország haditermelésének volumenét, amikor az országot állandóan légitámadások érték, lényeges nyersanyagforrásokat veszített el és a termelőmunkától a hadsereg létszámának növelése miatt állandóan jelentékeny erőt kellett elvonni. A német

haditermelés 1944 júliusában érte el csúcspontját és még 1945 januárjában is több mint kétszer annyi volt, mint a három évvel korábbi. Hogy Speer minisztériuma sem akadályozhatta meg Németország összeomlását, ez a feladat lehetetlenségéből természetesen következett.

A könyv lényeges ismereteket ad a náci gazdaságpolitika azon időszakához, amikor a Blitzkrieg politikát el kellett hagynia és át kellett állítania teljes gazdasági életét a totális háború politikájára.

H. HARASZTI ÉVA

J. W. Pratt: Corder Hull, 1933—1944.

New York, 1964. Cooper Square Publishers, 840 p. Vol. I—II.

Corder Hull — 1933—44 során az USA külügyminisztere. E korszaknak szentelte művét J. W. Pratt.

Corder Hull az amerikai szenátusban negyed századon át volt a demokraták vezetője, s így nagy tekintéllyel rendelkezett, nem csekély szerepet játszva abban, hogy Rooseveltt elnyerte az elnöki széket.

Külügyminisztersége idején az amerikai imperializmus határozott védelmezőjeként lépett fel, bizonyos mértékig távol állva azonban a Rooseveltet körülvevő „New Deal” politikusoktól. Eppen e „konzervativizmusából” és „merevségéből” fakadt azután szerepének elhalványulása.

A neves amerikai polgári történetíró gazdag levéltári anyagok alapján megírt, sok új adatot hozó műve az amerikai hivatalos történelmi iskola felfogását tükrözi a kor vezető amerikai külpolitikusáról.

— rm —

P. Accoce, P. Quet: La guerre a été gagnée en Suisse
Paris, 1966. Libr. Acad. Perrin, 317 p.

(A háborút Svájcban nyerték meg)

A könyv a második világháború egyik legérdekesebb kém-történetét dolgozza fel; egy Svájcban működő kémcsoportról van szó. A kémcsoport legfontosabb személyisége Roessler, me-

nekült német antifasiszta, kinek a német vezérkar néhány tisztjével volt szoros összeköttetése és ezektől kapott rendszeres értesítést a német haditervekről. Roessler a szovjet kémiszolgáltatnak továbbította jelentéseit 1939 és 1943 között. A szovjet kémiszolgálat eleinte nem bízott Roesslerben; 1941-től azonban Roessler már rendszeres értesítéseket küldött a német haditervekre vonatkozóan. A kémhálózat másik két fontos embere Alexander Foote és Radó Sándor voltak. A munka részletesen feldolgozza a kémhálózat történetét, a német és a svájci titkoszolgálat harcát és tárgyalásaikat a kémhálózattal kapcsolatban; részletesen foglalkozik a háború alatti svájci politikával, a svájci kémhálózat történetével; végül a kémhálózat német leleplezésének történetét ismerteti. A kémhálózat tagjait, a német leleplezés elől, a svájci kémszervezet menti ki. 1943 végén letartóztatja őket és szabadon bocsátásukra csak 1944-ben kerül sor, amikor végleg megszűnik egy esetleges Svájc elleni német intervenció veszélye. A könyv rendkívül érdekes és új adalékokkal szolgál a második világháború időszakában folyó titkos háború történetéhez. Anyaga azonban egyáltalán nem dokumentált és az olvasóban joggal kelt olyan benyomást, hogy a szerző bizonyos összefüggéseket eltúloz, mindenekelőtt azért, hogy nem derül fény arra, hogy Roessler miként szerezte értesüléseit a német vezérkartól, kik voltak azok a vezérkari tisztek, akik őt a német haditervekről tájékoztatták.

RANKI GYÖRGY

Andreas Hillgruber: Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940—1941. Frankfurt am Main, 1965. Bernard and Graefe Verlag, 715 p.

(Hitler stratégiája. Politika és hadvezetés 1940—1941)

A szerző — a marburgi egyetem docense — e nagyszabású összefoglalásban a Szovjetunió ellen indított német agresszió előtörténetét örökítette meg, tehát a francia—német háború befejezése (1940 június) és a hírhedt Barbarossa-terv megvalósítása (1941. július 22.) közötti időszakot, mely az egész német nép számára sorsdöntő következményekkel járt. A téma elsősorban abból a szempontból érdekelte a szerzőt, hogyan válik ebben az előkészítő szakaszban Hitler személyes akarata a né-

met imperialista érdekek legfőbb szabályozójává, hogyan hatalmasodik el a hitleri stratégia a német militarizmuson, hogyan válik a háború Hitler legszemélyesebb ügyévé, olyan akciósorozattá, mely egyetlen ember több tényezőtől táplálkozó, de végső soron irreális koncepciójára épül fel. Az újabb nyugatnémet történetírás felfogásával összhangban Hillgruber is választóvonalat húz Hitler egyéni koncepciója és a német vezérkar egyes tagjainak politikai és katonai elgondolásai közé, s munkája túlsúllyal Hitlerrel foglalkozik. A gazdag történeti tényanyag, melyet a szerző nemcsak hogy felhasznál, de mindvégig szervesen bele is épít koncepciójának egészébe, támogatja azt a felfogást, hogy a német politikában 1940—41-ben bekövetkezett döntő fordulat: az Anglia ellen tervbevetett támadás feladása és ehelyett a keleti partnerrel való szembefordulás — végső soron Hitler egyéni számlájára írandó.

Az eddigi nemzetközi irodalmat Hillgruber szinte teljes egészében ismeri, a nyugati feldolgozásokat bőven használja is, de a szovjet történeti feldolgozásokkal és forrásokkal szemben nagyfokú ellenszenvet táplál.

A könyv a hitleri tervek aspektusából tekinti át a legfontosabb szakaszokat, időben elsőként Hitler Anglia-politikáját, melynek 1940 június—júliusában szerinte még az a lényege, hogy Hitler európai szárazföldi hegemoniájának teljes elismerése és egy új német afrikai gyarmatbirodalom létrehozása fejében valamiféle kiegyezés jöjjön létre Németország és Anglia között. Hitler Angliához fűzött várakozása nem vált be s ez 1940 júliusában már nyilvánvalóvá lett Hitler számára is. Láta, hogy Anglia kész a nehéz feltételek mellett is folytatni a háborút, ami arra ösztönözte, hogy súlyosabb feltételeket teremtsen, s így próbálja Londont engedékenységre bírni. Miután ez év késő nyarán bebizonyosodott, hogy a német hadi eszközök nem teszik lehetővé a szigetország megszállását, 1940 szeptemberében Hitler a kontinentális blokk-koncepciót juttatta szóhoz a német—olasz—japán háromhatalmi egyezmény formájában, aminek egyben Amerika-ellenes rendeltetése is volt; a nyugati szövetséggel egy hasonlóan szilárd keleti szövetséget kívánt életre hívni, de kevés sikerrel, mert ebből a szövetségből kimaradt a Szovjetunió. 1940 őszén Hitler kísérletet tett nyugati pozíciójának megerősítésére (találkozása Montoire-ban Pétainnel és Hendaye-ben Francóval), de a partnerek részéről kevés megértéssel találkozott, különösen mivel Moszkva állásfoglalása nem volt ismeretes. Ezért volt a szerző szerint akkora jelentősége Molotov 1940 novemberi berlini látogatásának: ez lett Hit-

ler egész eljövendő politikájának próbaköve — Hillgruber szerint. Mint a nyugati történészek általában, ő is túlértékeli Molotov 1940 novemberi látogatását, melynek inkább csak taktikai szerepe volt, s valójában nem fűztek hozzá különösebb várakozást. Az agresszió előkészítése ezalatt is változatlanul folyt. Molotov—Hitler—Ribbentrop novemberi berlini tárgyalása ily módon a könyv legfontosabb fejezetét alkotja, de sajnálatos, hogy e tárgyalások részletei még mindig csak a német feljegyzések fényében állnak előttünk. Ennek alapján a könyv szerzője a szovjet igényeket úgy jellemzi, mint amelyek túlmennek a szovjet biztonsági politika határain. Olyan igényeket jelentettek, melyek burkoltan magukba foglalták a szovjet partnernek a németek katonai vereségéhez fűződő hitét. Ez az egyetlen körülmény, valamint a tárgyalásokon kifejezésre jutott szovjet területi aspirációk elegendők voltak ahhoz, hogy rábírják Hitlert, szakítson a kontinentális blokk-koncepcióval és a Szovjetunióval való viszony katonai megoldására törekedjék. Helyesen utal rá a könyv írója, hogy ezzel Hitler visszatért eredeti gondolatához, a Szovjetunió „romjain” létrejövő kelet-európai német gyarmatbirodalom tervéhez.

Hillgruber könyve a hitleri politika frontváltozásán túlmenően, sok adatot szolgáltat a Barbarossa-terv katonai kidolgozásához, a jugoszláv és görög kérdés alakulásához, a hitleri szövetségesek megnyeréséhez. Emellett figyelemre méltó adatok sorakoznak itt a német vezérkar indokolatlan fölényezéséről, a szovjet haderő képességének nemcsak német, de angol oldalról is megnyilvánuló lebecsüléséről, amin alapvetően csak a sztálingrádi győzelem változtatott.

Hillgruber műve mind ez ideig a legteljesebb igényű összefoglalása a hitleri stratégiai terveknek a német—szovjet háborút megelőző időszakra, s ez egymagában is aláhúzza a könyv értékét. Hatalmas apparátusa pedig kiválóan eligazít bennünket a kérdés irodalmában. Jelentőségét csak növelte volna, ha a korszakra vonatkozó szovjet forráskiadványokat és feldolgozásokat is bevonta volna kutatásának körébe, s ennek nyomán óvakodott volna attól, hogy a szovjet külpolitikát a burzsoá hatalmak külpolitikájának mintájára, tisztán hatalmi pozíciók elérésének taktikai szempontjaival magyarázza, s észrevette volna azt a mély ideológiai-politikai ellentétet is, amely a világ első szocialista államrendjét a német fasizmustól elválasztotta s aminek lecsapódását a diplomácia történetében is észre kell vennünk.

KOVÁCS ENDRE

*(Kastner visszaemlékezése Eichmann magyarországi
emberkereskedelméről)*

A könyv Kastner Rudolf cionista újságíró visszaemlékezéseit tartalmazza, 1944—45-ben a magyar zsidók megmentésével kapcsolatban a németekkel folytatott tárgyalásairól. Mint egy mentő bizottság tagja, 1942 nyarától 1944-ig főleg a Magyarországgal szomszédos országok zsidóságának megmentése érdekében tevékenykedett. Ennek keretében, a beszámoló szerint, 15 000 zsidót sikerült Magyarországra átmenteni. Magyarország német megszállása után azonnal megindultak a tárgyalások a németekkel, hogy megfelelő anyagi juttatások ellenében a magyar zsidókat ne deportálják. Az első tárgyalás Wisliczenyvel folyt, aki 100 000 zsidó életéért 2 millió dollárt kért. A pénzt nem tudták előteremteni, egyébként a németek nem is tartották fent javaslatukat, arra hivatkozva, hogy a Weisz Manfréd család egy-egy tagjáért többet kapnak, mint az ajánlat szerint 100 emberért. Május végén teszi meg Eichmann javaslatát, hogy hajlandó a magyar zsidóság deportálásáról lemondani, amennyiben a szövetségesektől 10 000 teherautót és más általa kért árut kap. Joel Brandot küldik Lisszabonba, hogy erről tárgyaljon, de eredménytelenül. Májusban megindultak a deportálások — ezután már csak kisebb csoportok megmentésére történnek kísérletek.

A szerző leírja a külföldi államfők, és különösen Roosevelt felhívásának jelentőségét Horthy elhatározásában a zsidóság deportálásának leállítására vonatkozóan. Júliusban Kastner tevékenysége elsősorban a budapesti zsidóság megmentésére összpontosul. Ekkor kapcsolódik be Sally Mayer, a Joint svájci képviselője, másrészt Kurt Becher, aki a Weisz Manfréd ügyet is lebonyolította.

A Kastner-beszámoló leírja a különböző svájci utazásokat és tárgyalásokat, a nemzetközi akciót a budapesti zsidók megmentésére; a novemberben folytatott tárgyalásokat a budapesti zsidók deportálásának megszüntetésére, és ismerteti Himmler álláspontját a budapesti gettó megsemmisítése kérdésében.

A munka utolsó része 1945 tavaszán a Himmler és a szövetségesek között lefolyt tárgyalásokat ismerteti. Ezek a tárgyalások Becheren és Kastneren keresztül folytak: Himmler egy

esetleges nyugati különbéke, vagy csupán a Hitlertől való elhatárolás érdekében felajánlja, hogy nem gyilkolják le az 1945-ben még német fennhatóság alatt, a különböző koncentrációs táborokban található zsidókat. Március—áprilisban Kastner Becherrel együtt végiglátogatja a nagy koncentrációs táborokat és az ott tapasztaltakról ad beszámolót. A könyv szubjektív beszámoló, megállapításait bizonyos fenntartással lehet csak fogadni. Az 50-es években Kastner ellen a kollaborálás vádja is felmerült, ez azonban nem igazolódott be.

RÁNKI GYÖRGY

M. I. Szemirjaga: Antifasisztszkie narodnue voszsztanija
Moszkva, 1965. Izd. Nauka, 266 p.

(*Antifasiszta népfelkelések*)

M. I. Szemirjaga ezredes, a történettudományok doktora, népszerű-tudományos munkát szentelt a második világháború idején kirobbant antifasiszta felkeléseknek. E felkeléssorozat jellegzetességeit a kelet-európai államok példáján kívánta kimutatni. Vizsgálódási körét még Kelet-Európán belül is elhátárolta: csupán a jugoszláv, lengyel, román, bolgár és csehszlovák felkelésekkel foglalkozik.

Könyvében külön-külön elemzi a megjelölt országok fegyveres felkeléseinek történetét. Jól összefogott képet rajzol az ellenállási mozgalom kibontakozásáról, majd részletesen beszámol a felkelések lezajlásáról. Az ismert mozzanatok alapos összefoglalása mellett gyakran találkozunk friss adatokkal, érdekes egyéni megfigyelésekkel. A jugoszláv felszabadító háború történeténél értékes adalékokkal szolgál a szovjet—jugoszláv együttműködésről. Lengyelország antifasiszta mozgalmának előadásakor a varsói felkelés nemzetközi hátterét világítja meg újszerűen. A román felkelésnél a királyi udvar szerepét tisztázza. A csehszlovákiai ellenállási mozgalom esetében a cseh és a szlovák helyzet differenciált megközelítése vonja magára a figyelmet. Szemirjaga nagy érdeme, hogy több gondot fordít az uralkodó osztályok irányzatainak jellemzésére és az ellenállási mozgalommal kapcsolatban elfoglalt álláspontjuk felderítésére, mint a korábbi szovjet munkák.

A könyv végén tartalmas összefoglaló igyekszik felderíteni

az antifasiszta küzdelem általános törvényszerűségeit és az egyes felkelések sajátosságait. Szemirjaga itt eredményesen alkalmazza a marxista összehasonlító történeti módszert. Az öszszvetések alapján sokkal világosabbá válnak az országok politikai fejlődésének sajátságai.

A színes mozaikkal tarkított szöveg sok helyütt a szovjet történetírás legjobb népszerűsítő hagyományaira emlékeztet.

A szemléltetést az eredeti dokumentumfényképek és a felkelések jól áttekinthető vázlatrajzai biztosítják.

Kifogásolható a görög és albán partizánmozgalom kirekesztése, amely nélkül pedig véleményünk szerint nem lehet teljes képet adni a kelet-európai kapitalista államok ellenállási mozgalmairól. Nagyobb figyelmet érdemeltek volna a nemzetek közti antifasiszta kapcsolatok. A szöveg több helyütt túlságosan mereven ragaszkodik az egyes nemzeti történetírói iskolák értékeléséhez. Nem tartjuk például indokoltnak, hogy amikor a jugoszláviai forradalmat — helyesen — a többi népi demokratikus forradalom közé sorolja, a bolgár forradalmat — jellegét tekintve — az összes többi népi demokratikus forradalomtól, tehát a balkáni forradalmaktól is, megkülönbözteti.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

România in războiul antihitlerist. (1944. aug. 23.—1945. máj. 9.)
București, 1966. Editura militară, 812 l.

(Románia részvétele a Hitler-elleni háborúban)

A bukaresti katonai kiadónál nemrég megjelent vaskos kötet a Román Kommunista Párt Központi Vezetősége mellett működő Történeti és Társadalom-politikai Intézet irányítása alatt egy nagyobb szerzői kollektíva részvételével készült, s mindenképpen reprezentatív román hadtörténeti munkának tekinthető.

Elöljáróban a szerzők elemzik a román munkásmozgalomnak a német terjeszkedéssel szembeni állásfoglalását, a külpolitika egyes irányítóinak németellenes megnyilvánulásait, a román közvéleménynek a második bécsi döntéssel szembeni elégedetlenségét. Egészen vázlatosan ismertetik Románia hadbalépését a Szovjetunió ellen, s itt lényegében megszakad a

hivatalos politika, valamint az eseménytörténet ismertetése, csupán a munkásmozgalom antifasiszta és háborúellenes tevékenységét vázolja fel. Szó esik továbbá a román tisztikar és természetesen a legénység németellenes állásfoglalásáról is.

Széleskörű elemzés tárgyát képezi az 1944. augusztus 23-i, illetve az azt követő események ismertetése. Itt is elsősorban a katonai vonatkozások dominálnak, s szinte óráról órára nyomon követjük a bukaresti német erők felszámolásának, a román hadsereg teljes átállításának menetét. Augusztus 23. és 31. között a román hadsereg az ország középső, délkeleti és délnyugati részein felszámolta a még szétszórt német erőket, megerősítette az erdélyi határokat. Ezalatt a szovjet csapatok 27-ére gyorsított menetben elérték a korábban kiépített német—román védelmi vonalat (Galați—Focșani), 30-án Bukarestet s rövidesen az új frontvonalat. A kötet behatóan foglalkozik a szeptemberi német—magyar offenzíva elhárításának kérdésével, majd a német és magyar csapatoknak Észak-Erdélyből a szovjet hadsereggel közösen történő kiszorításával.

A szerzők Romániának Németországgal való szembefordulását a náci vereséget meggyorsító egyik fő tényezőnek tekintik; 1944 nyarán a német hadiipar csúcsteljesítményt nyújtott, kiépített védvonalak és jelentős katonai erők álltak még Hitler rendelkezésére. A háborús gazdaság szempontjából Románia döntő szerepet töltött be a német elképzelésekben.

A kötet részletesen ismerteti a román hadseregnek Magyarországon, illetve Csehszlovákiában folytatott hadműveleteit, a megszállótevékenység egyes vonatkozásait (a lakosság esetenkénti élelmezése, orvosi segélynyújtás stb.), Románia katonai kiadásait. Rendkívül változatos forrásokból előálló statisztikai anyag tükrözi a román nemzetgazdaságnak a háború folytatása érdekében hozott erőfeszítéseit. Csupán a visszavonuló német csapatok, illetve a velük vívott harc nyomán több mint 300 millió dollárra (1938-as index) becsült kár keletkezett. Hozzá kell számítani ehhez a román hadsereg utánpótlásának terheit, valamint a szovjet csapatok részére nyújtott, mintegy 800 millió dollárra becsült anyagok és szolgáltatások értékét.

A kötet végén mellékletben számos értékes adatot találunk a fegyveres felkelésben, a felszabadító harcokban részt vevő román katonai egységekről, felépítésükről stb.

SZÁSZ ZOLTÁN

A. Garosci: *Adolfo Omodeo*. A Rivista Storico Italiana különlenyomatai, 1965. Fasc. I. 173—198. p. Fasc. III. 639—686. p. 1966. Fasc. I. 140—193. p.

(*Adolfo Omodeo*)

A második világháború után új utakat kereső olasz történetírás természetes törekvéséhez tartozik, hogy a kétévtizedes fasiszta ideológiai tévelygések, buktatók után feltárni igyekszik mindazokat a progresszív hagyományokat, melyek példát mutathatnak, alapot nyújthatnak a további lépésekhez. Ennek a munkának ma már komoly eredményei születtek és joggal állapítható meg, hogy a historiográfiai feladatok megoldása terén a nemzetközi élvonalban haladnak. Ezek sorába illeszkedik az eszmei igényesség, a marxista filozófiai kritika jegyében Aldo Garosci professzor tanulmánya Adolfo Omodeo történeti munkásságának vizsgálatáról. Az utóbbi egész életpályája felettébb tanulságos. Példája annak, hogy a fasiszta diktatúra válságos évtizedei alatt is akadtak az ideológiai területek munkásai közül, nem is kevesen, akik nem voltak hajlandók fejet hajtani a nacionalista téboly előtt, nem szolgáltatták ki tudományos képességeiket és felkészültségüket egy alapjaiban antihumánus és kultúrellenes rendszernek. Adolfo Omodeo több volt egy általános értelemben vett szaktörténésznel. Érdeklődése, figyelme és adottságai egyaránt arra készítették, hogy a történetfilozófia művelője, gazdagítója és a progresszív gondolatok harcos védelmezője legyen egyidejűleg. Történeti felkészültsége általános jellegű, a szó legnemesebb értelmében, mely magában foglalta a széleskörű és mély ismerettudást az ókori történeti problémáktól a modern történelemig, olasz és egyetemes történeti téren egyaránt. Érzékenysége a történeti-társadalmi problémák iránt, nem kis mértékben azzal függött össze, hogy nemcsak Szicília szülőltje volt és Palermóban működött az első világháborút megelőző években, de különös élességgel látta és értette meg az egységesülő Itália fejlődésének néhány alapvető gazdasági-társadalmi problémáját, mely visszavezethető a megoldásra váró déli kérdések egész sorozatához. Az 1920-as évektől kezdve Padova, Catania, Nápoly egyetemeken tanított, súlyos küzdelmekkel, nehézségekkel karöltve, anélkül, hogy fejet hajtott volna, anélkül, hogy a hivatalos szószólójává vált volna Mussolini rendszerének. Ennek a felettébb kényes körülménynek a figyelembevétel nélkül aligha érthetnénk meg

pályafutását, ideológiai, történeti, politikai munkásságának lényegét. Szellemi bátorságát és témaválasztásának eredetiségét jelzi első nagyszabású munkája is: „Jézus és a kereszténység eredete”. (Gesu e le origini del Cristianesimo. Messina, 1913.) Tagadhatalanul felismerhető dialektikus módszerének eredményessége, mely arra vall, hogy nemcsak Hegel és olasz követőjének, Crocenak tanításait ismerte behatóan, de tanulmányozta továbbá Vico filozófiai nézeteit és nem hagyta figyelmen kívül Marx munkásságát sem. Garosci professzor finom elemző módszerrel tárja fel Omodeo történetfilozófiájának összetevőit, eredetét és fejlődését, mely oly határozottan rajzolódik ki Omodeónak a közelmúltban megjelent gazdag levelezési anyagából is. (Lettere, 1910—1946. Torino, 1963.) Kétségtelenül Croce „Teoria e storia della storiografia” című alapvető történetfilozófiai munkája döntően befolyásolta gondolkodását, de azt olyan kritikai bátorsággal fogadta magába, mely eleve eredetiséget kölcsönzött történetírói tevékenységének. Ezen határozott eszmei alapok nélkül az első világháború éveit alábra kapott egysíkú konzervatív ideológiai áramlatokkal, majd a háborút követően a fasiszmus lélekromboló nacionalista és imperialista eszmevilágával aligha birkózhatott volna meg. Az olasz szellemi élet elszegényítésével, a fasiszta ideológia totalitásra irányuló törekvéseivel szemben azt a tudós típust képviselte, aki egy pillanatra sem adta fel önálló ítéletalkotásához való igényét és alapvető emberi jogát és éppen erről az alapról védelmezte a polgári világszemléletek keretein belül is az előremutatóbbat, az emberi szellem fejlődésének igaz eredményeit. Széleskörű kutatómunkával dolgozta ki elvi értékeléseit a Risorgimento korának döntő problémáival kapcsolatban és ezekre vonatkozó kézikönyvei és vitairatai, mind a mai napig nélkülözhetetlenek a modern kutatás számára. „L'età moderna e contemporanea” (Messina, 1925.), „L'età del Risorgimento italiano” (Messina, 1931.) értékeit a marxista kritika messzemenően elismerte, amint ez határozottan ki is bontakozik Antonio Gramsci írásaiból, anélkül, hogy a Crocétól Omodeóig átnyúló idealista történetfilozófia buktatóiról hallgatna. Ennek a történeti iskolának progresszív hatása ismerhető fel a fasiszmus időszakában és alkalmassá vált arra, hogy többek között éppen a Risorgimento korának valóságos értékeit kiemelje, védelmezze a történelemhamisítók, a nacionalizmus korai szakaszának előremutató elemeit kisajátító propaganda gátlástalanságaival szemben. „Difesa del Risorgimento” (Torino, 1955.) — vagyis a Risorgimento védelmében írt tanulmányainak

gyűjteményes kiadása vitán felül bizonyítja azt a komoly szolgálatot, amit Omodeo e téren tett. Helyének kijelölése, érdemeinek mértéktartó és valóságos felmérése terén Garosci tanulmánya valóban példamutató. Nemcsak mint történész és filozófus jelenik meg előttünk, de mint az emberi magatartás impozáns képviselője, aki ideológiai nézeteihez, ebből fakadó erkölcsi és politikai ítéleteihez aktívan ragaszkodott és azok mellett a legvalóságosabb körülmények között is kitartott. Ebben található meg az oka és forrása annak, hogy az új utakat kereső olasz történetírás az 1946-ban meghalt Adolfo Omodeo gazdag munkásságát nemcsak elődeként vállalja, de képviselőjének emberi magatartását is példaképként emlegeti.

LUKÁCS LAJOS

Edward Teller: The Legacy of Hiroshima
London, 1962. MacMillan and Co Ltd.

(Hiroshima öröksége)

A magyar származású, 1935 óta az Egyesült Államokban élő Teller, a „hidrogénbomba atyja”, könyvében a nukleáris fegyverkezés és az amerikai katonapolitika középpontjában álló „korlátozott háború” elszánt propagandistájaként lép fel. Kiindulása az, hogy „Hiroshima megváltoztatta a történelem menetét”. És ha az emberek túlnyomó többségében ez a felejtethetlen bombázás az atomháborús veszedelem meggátlásának szenvedélyes vágyát váltotta ki, Teller számára augusztus 6-a az új háborúra való felkészülés iskoláját jelentette.

Az I. részben a szerző az atombomba előállításának, a Los Alamos-i kutatóintézet működésének rövid, eddigi ismereteinknél inkább szűkebb, mint bővebb leírását adja. Pontosan rögzíti az 1945 augusztusi hirosimai bombázást három héttel megelőző atombombakísérlet lefolyását; leírja a háború végén az amerikai tudósok között a további fegyverkezés ellen fellángoló tiltakozásokat; dokumentálja, hogy azok, akik annak idején a náciizmus megsemmisítése érdekében egyértelműen csatlakoztak Albert Einstein 1939. augusztus 2-i, az atombomba előállítását javasoló indítványához, a magyar származású Szilárd Leóval az élen, miként tiltakoztak előbb a bejelentés nélküli bombázás, majd

Oppenheimerrel és Fermivel együtt a békeidőben történő további fegyverkezés ellen. Teller, mialatt igazolni igyekszik az 1941-ben kezdett hidrogénbomba-kísérletek folytatása és a nukleáris fegyverkezés kiterjesztése érdekében tett erőfeszítéseit, a tudósok nagy morális, sőt katonai befolyásáról és felelősségérzetéről tanúskodik, mondván: „ha a hirosimai bombázást követően az Oppenheimerhez hasonló kapacitású emberek, akár aktív részvételük nélkül is, legalább erkölcsi támogatásban részesítették volna a termonukleáris erőfeszítéseket, négy évvel előbb sikerült volna a szuperbombát az Egyesült Államokban kidolgozni”.

A háborút követő években a békevágy eluralkodását nem az emberiség háborús fáradtságával magyarázza. A háború ellenes hangulatot — mint fentebb utaltunk rá — a tudósok ellenállása, az agresszív háború megakadályozását szükség esetén a Szovjetunió számára való tudományos kémkedéssel is szolgáló tudósok „árulása” mellett azzal a „taktikai hibával” magyarázza, hogy Japánra az atombombák a védekezés legkisebb lehetősége nélkül, az ENSZ megkerülésével hullottak.

1945-höz képest, mikor az atommonopólium birtokában és mesés gazdagságával „az Egyesült Államok elérkezett hatalmának csúcspontjára”, 1949-re ez előny elveszett. Az elszigetelődés okaiul a nemzetközi ügynökség megteremtését, az atomnyersanyag-lelőhelyek ellenőrzését célzó 1945-ös „Lilienthal”, majd az 1946-os „Baruch” terv kudarcát jelöli meg, amely tervek az USA már megszerzett monopóliumán és a nemzetközi szervezetekben, mindenekelőtt az ENSZ-ben meglévő túlsúlyán alapultak volna. Az elszigetelődéshez — Teller szerint — nagymértékben hozzájárult még, hogy miután a kérdés elméleti megoldását tekintve az Egyesült Államok már nem volt monopolhelyzetben, a kérdés gyakorlati megoldására vonatkozóan sem gyakorolhatott diktátumot. Végül: súlyosnak ítéli meg, hogy „túrtük, hogy az Egyesült Államok és más nyugati országok közti nukleáris egység széthulljon”, pedig Teller a Szovjetunió elleni eredményes fellépésnek hangsúlyozottan ebben látja a kulcsát.

Teller, anélkül, hogy a hidegháború előzményeivel foglalkozna, ténszerűen rögzíti és örömmel nyugtázza azt az 1949-es elnöki utasítást, amely a régi termonukleáris programnak a „folytatását” és finanszírozását rendeli el. A döntés időpontját az 1949-es első szovjet atomrobbantással magyarázza. Még a tendenciózus leírásból is érzékelhető, hogy ez időben is jelentős tudományos erők hatottak a béke fenntartása mellett, ezért a

korlátlan fegyverkezés hívei, Truman elnök közvetlen támogatásával, Teller vezetése alatt, hidrogénbombák előállítására 4000-es létszámú külön intézetet létesítettek Livermore-ban.

Cinizmusával és nyíltságával emelkedik ki a könyv II. és III., „A félelem rossz tanácsadó” és „A béke bástyái” c. fejezete. Célul tűzi ki, hogy leküzdje az emberiségnek a rádióaktív fertőzéstől való félelmét, ui. ebben látja a további nukleáris fegyverkezés és részleges nukleáris háború legfőbb akadályát. A továbbiakban Teller érveit ismertetjük: az 1954-es hidrogénbomba-kísérlet által emberéletben okozott kárt „tragikus hibá”-nak tudja be. Annak jelentőségét, hogy a kísérlettől 100 mérföldnyire is betegség lépett fel, azzal kívánja ellensúlyozni, hogy a következmény a várakozás ellenére sem lett halálos! Miután a rádióaktív fertőzés közvetlenül csak a robbantás helyén hat, továbbá évekre széthúzódik a hatása, azt kívánja tudatosítani, hogy bár fennáll a halált okozó sérülés veszélye, közel sem olyan mértékben, mint ahogy attól irtóznak. Hasonlóképpen vélekedik Teller a rádióaktív csapadékról is. Figyelemre méltó — mondja —, hogy a robbanás két mellékterméke, a fehérvérúséget okozó stroncium 90, és a szaporodásban és az átöröklésben károkat okozó cézium 137 év alatt éri el teljes hatását. Teller ezt a tényt a közvetlen veszély csekélysége mellett hozza fel érvként. Nem szól azonban arról, hogy a valóságos kihatást jelenlegi tudományos tapasztalataink még csak sejthetik, de fel sem tudják mérni! Végül: arra hivatkozik, hogy a természetben is van sugárzás és rádióaktív csapadék, nincs ok a mesterséges robbantások okozta többlethatások ellen irányítani a tiltakozások tüzét. Gondolatmenete a következő: miután az elővigyázatosság amúgysem lehet abszolút, félre kell tenni. „A megengedhető maximális adag” kifejezés — írja — a lehető legszerencsétlenebb volt. Azt a gondolatot ébresztette ui., hogy aki a meghatározott adagnál nagyobb sugárzásnak van kitéve, azt már baj érheti. Valahányszor emberek „... a ‚maximum’ jelentős hányadát kitevő sugárzásnak voltak kitéve, nyomban pánikhangulat keletkezett”.

Mi a kiút? A kísérletek felfüggesztése? Teller határozottan ellenzi ezt. Mivel azonban az atommoratórium kikényszerítésének hátterét az emberek halálfélelmében és ösztönös védekezésében látja, a moratórium ellen orvosi érveket keres és sorakoztat fel, bizonyítja, hogy ez emberiség továbbélése biztosítva lesz. Ugyanígy, sőt még szenvedélyesebben támadja Teller az atomcsend-egyezményeket. Arra hivatkozik, hogy mivel a föld alatti és magasatmoszférában végrehajtott robbantások ellen-

örizhetetlenek, és az egyezményeknek amúgy sincs abszolút értékük, tehát legjobb, ha a „továbbfejlesztés” útjából az egyezmények „gátló korlátait” azok megszüntetésével elhárítják. Mint elvakult politikus, értetlenül áll szemben azzal a ténnyel, hogy 1958-ban, a szovjet ballisztikus rakéta pályára juttatása és a dullesi külpolitika ázsiai veresége után miért következett be enyhülés a nemzetközi helyzetben és az atomstratégiában? Éppen ellenkezőleg, az űrkutatás eredményeinek oly irányú felhasználást javasolja, hogy a kísérleteket tegyék át a világűrbe. Sőt, kimutatást is közöl a ballisztikus rakéták által szállított robbanóanyaggal folytatott kísérlet önköltségcsökkentő hatásáról.

A könyv az USA támadópolitikájának eddigi tényezőire támaszkodik, azok továbbfejlesztését sürgeti: a világon szétszórt nukleáris töltetű támadó támaszpontok kiépítését szorgalmazza. Arra hivatkozik, hogy az USA kihelyezett csapatainak kis töltetekkel és „tisztá”, tehát az emberekre nézve kevés mellékhatással járó bombákkal való ellátása olcsóbbá, szállíthatóbbá teszi a hadfelszereléseket, jobban és az ország területétől távol védi az USA-t, mialatt a hagyományos fegyvereknél hatékonyabb és lényegesen kevesebb emberáldozatot követel. Hogy a világhalál képét elfedje, az atomháború gyakorlati képét rajzolja meg. Ebben a képben fejlett riasztási rendszer, már eredetileg is föld alá telepített iskolák, „óvóhely-múzeumok”, élelem- és géptartalékok szerepelnek, a háborút átélt nyomorúságos társadalom szervezésének előzetes terveivel együtt.

Teller könyvének általános mondanivalója ez: az amerikai hegemoniát vissza kell szerezni, mert 1945-öt követően „Nem egészen két évtizeddel később... hatalmunk hanyatlóban van, vezető szerepünket elvitatják tőlünk...” Nem félni, támadni kell. Gyakorlati tanácsa pedig ez: „Manapság sokan úgy vélekednek, hogy minden bizonnyal az atomfegyverek képviselik a nagyobb rosszat. Ezt én nem hiszem. A rossz nem az eszközökben rejlik, hanem abban a módban, ahogyan használják őket.”

A megoldás tehát: a korlátozott háborúk. (Ez a tétel egyébként teljes egészében megfelel a jelenlegi amerikai katonadiplomáciai vonalvezetés főkoncepciójának.) Elsősorban a koreai háborúra utalva vallja Teller, hogy van lehetőség „rendőri akcióra”, ami egyenlő a korlátozott háborúval. De — szintén a koreai háborúra hivatkozva követeli, hogy a harc feltételeit az USA határozza meg. Másodsorban: hagyományos háború esetén az amerikai erők hátrányos helyzetbe kerülnének a fegyelmezett, egységes szovjet és szocialista erőkkel szemben. Taktikai,

korlátozott háború esetén viszont az időben kifejlesztett amerikai technikai fölényé lenne a győzelem. Teller a korlátozott háború fő céljának a meg nem határozott, tehát mindere alkalmazható „kommunista terjeszkedés” katonai beavatkozással történő megtörését jelöli meg. A baloldal által fenyegetett, szövetségeseket „védő” korlátozott háború szükségessége mellett érvel, amelyet esetleges NATO-keretben, vagy amerikai vezetéssel felállítandó világ „Béke hadtest” segítségével, esetleg ENSZ-rendőrség közreműködésével vinnének végbe.

Teller mégis aggódik, hogy a válságos döntésre az amerikai nép nem vállalkozik. Ezért állítja be a forradalom terjedését, „a kommunizmus kitartó, hatalmas erejét” fenyegető rémként, amellyel a XX. században végleges, döntő harcba kell bocsátkozni. A harc eszköze pedig szerinte egyedül a háborús készülődés lehet.

SÁGVÁRI ÁGNES

Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek
Buenos Aires, 1963., a szerző kiadása

A könyv, mind szerzője személyénél, mind témájánál fogva érdeklődésre tarthat számot. Dr. Nagy Töhötöm külön pápai engedéllyel lépett ki a katolikus egyház legzártabb rendjéből, a jezsuitákéból, hogy politikai elképzelésének: az egyház és a kommunizmussal szemben álló szellemi áramlatok összehangolásának megvalósításán munkálkodjék. Nagy Töhötöm egyébként 1946-ig a Magyarországon leginkább tömegszervezetté lett vallási szervezet, a KALOT vezetője volt.

A könyv, azonkívül, hogy tanulságosan írja le a világot átfogó egyházi hatalom rohamcsapatának képzési, fegyelmi rendszerét, a katolikus hierarchiában elfoglalt helyét, ha nem is részletesen tudósít, de hitelesen érzékelteti a Vatikánban a II. világháború után lezajlott egyházpolitikai vitákat.

A Jezsuiták c. rész ismerteti a felvételtől kezdve a kiképzés fokozatait, a rend helyi, országos és nemzetközi szervezetét, a függések és ellenőrzés zárt rendszerét. Figyelemre méltó a káderkiválasztás, amelynek során magasfokú jellembeli és szakmai követelményeket állítanak fel a jelölttel szemben, a szigorú előléptetési elvek pedig további szelektálásra adnak alkalmat. A tíz évig tartó tanulmányok felölelik az egyházi dogmákat, az intellektuális fegyelmet és logikát igénylő filozófiát és az egyéni

képességnek megfelelő gyakorlati oktatást is. Mindehhez a teljes anyagi függetlenítést, külföldi tanulmányutakat, a nemzetközi szervezetbe való beilleszkedést maximálisan biztosítják. A szerző modern érveket sorakoztat fel a rend alkotmánya, a „Ratio scientiae”, a feltétlen engedelmesség elve mellett, amelyet az egyéni igények, érzelmek és ambíciók köteleességszerű kikapcsolásával magyaráz. Érvel a Jézus Társaság „katonai vonásokat mutató” élete, arisztokratizmusa, a „hierarchia monarchizmusa” mellett, védi diktatórikus vonásait, „demokratizmusnak” tekinti a renden belüli versenyt lehetőségeit.

„A modern világ követelményei” c. fejezet a hivatásszerűen szociális kérdésekkel foglalkozó politikus szemével elemzi az utolsó 30 év társadalmi és tömegpszichológiai változásait, vizsgálja a II. világháború következményeinek egyházpolitikai hatásait. Feltárja, hogyan vesztette el hatékonyságát és időszerűségét néhány régi módszer, pl. a jótékonykodás, a vigasztalás, az alamizsnaosztás.

Sürgeti, adjon az egyház a sok visszaélés miatt csodódt tömegeknek jogot, lépjen ő a társadalmi igazságot igénylő tömegek szervezésének útjára. „Új lendülettel kell dolgoznunk és nagy ugrást kell tenünk — írja —, hogy újból megvalósítsuk a rend jelmondatát: ad maiorem Dei gloriam.”

Attól a felismeréstől indítatva, hogy a munkásmozgalom befolyásának terjedésével „a munkásság és a városi rétegek már kicsúsztak kezünkől”, Nagy Töhötöm síkra száll a katolikus alapon szervezendő, részleges földreform-törekvéseket támogató parasztmozgalomért, amely „lélegzetelállító lehetőségeket” és sikereket ígér. Ezek alapján a társadalomlélektant, a szociológiai kutatásokat, a folklort, a magyar művelődési hagyományok ápolását és a gyakorlati szakképzés növelését tette a 30-as években alapított KALOT (Katolikus Legényegylet) feladatává. Ezen elvek szerint szerveztek paraszt ifjabból vezetőképző tanfolyamot, adtak ki folyóiratot, állítottak össze teljes könyvtárakat, közöltek előadás és előadásorozatok számára programot, sőt társasjátékokat is bocsátottak a helyi szervezetek és községi plébánosok rendelkezésére. A jelentős egyházi támogatás mellett saját anyagi bázist is teremtettek az egyértelmű jezsuita vezetéssel működő szervezetnek, amely éppen korszerűségével, fegyelmet követelő öntevékenység kibontakoztatásával növelte és mélyítette a vallásos befolyást.

Nagy Töhötöm szerint az 1940—45-ös évek egyházpolitikáját két központi probléma megoldása uralta: 1. Miképpen lehet átmenteni, a jövő demokratikus rendszerébe beilleszteni a ka-

tolikus szervezeteket, hogy aztán a retrográd erőknek tömegbázist teremtsenek a felszadult országban. 2. Hogyan lehet az új nemzetközi erőviszonyokhoz, mindenekelőtt a Szovjetunió megnövekedett nagyhatalmi befolyásához alkalmazkodva a Vatikán megrendült befolyását esetleges egyezmények kiaknázásával kiterjeszteni? „Élethalálharc” c. alatt ismerteti, mint készítették elő az „átállást” az új vonalra már 1944 ősz utóján. November 29-én a vidéki szervezetek tájékoztatása után a szovjet csapatokhoz átlépve, arra törekedtek, hogy elsők között legyenek ott Magyarország új demokratikus berendezkedésénél, hogy a koalíciós partner jogaival vegyenek részt az új magyar közéletben, sőt, lefektessék egy kormányzóképes katolikus párt alapjait. Dokumentumokat közöl az 1945 februártól szeptemberig húzódó tárgyalásokról, amelyek az eljövendő rendszerben polgári túlsúly előkészítésére a katolikus—paraszti—református szervezetek és pártok blokkjáról folytak.

Új adalékokat ismerhetünk meg Mindszenti hercegprímássá történt kinevezésének körülményeiről és a bíboros politikai-emberi karakteréről. Nagy páternek, aki illegálisan többször járt Rómában, nagy szerepe volt Mindszenti kinevezésében. A könyvében ismertetett írásos jellemzés, a pápánál lezajlott kihallgatás, és a közölt naplójegyzetek alátámasztják és kiegészítik, hitelesítik Mindszentről meglévő képünket. Mindszenti már első cselekedetével azonnal a demokratikus rendszerrel számoló katolikus politika helyett a legnagyobb közjogi méltóságot követelte. Mint 1945 szeptemberében (!) Habsburg Ottóhoz írott levele tanúsítja, méltóságát az illegális eszközökkel együtt a dinasztia helyreállítására akarta fölhasználni. Nagy páter, mint paraszti szervezet vezetője, sajnálattal állapítja meg, hogy a hercegprímásnak az államforma, a SZU-hoz való viszony és a társadalmi reformok kérdésében tanúsított hajthatatlan merevsége, az, hogy arisztokrata erőkre kívánt támaszkodni, a katolikus egyház befolyásának rohamos csökkenéséhez vezetett. Élesen bírálja Mindszenti 1945—46-os politikáját, aki az állandó tiltakozásokkal a benne bízó tömegeket a rendszert védő ellenféllel szemben biztos vereségre kárhoztatta, a rugalmas egyházpolitikai taktikát tudatosan akadályozta, sőt lehetetlenné tette. Nagy Töhötöm, anélkül, hogy a pápai udvart elmarasztalná, Mindszenti példájával mutatja ki az 1945 utáni vatikáni politika elmulasztott lehetőségeit. Az aktív egyházpolitikai tevékenység ugyanis demonstrálta volna, hogy „a szovjet érdekszférában” az egyház jogainak gyakorlására megszakítás nélkül igényt tart. A Vatikán az új kormány gyakorlati elismerésével

diplomáciai előnyhöz juthatott volna. Az 1945-ös kezdeti felismerésből — hogy az „országok talán sohasem voltak olyan messze a restaurációtól, mint ma”, hogy a Szentszék „kapcsolatba kíván lépni a moszkvai kormánnyal” —, végül is nem lett valóság.

Miután a Nagy Töhötöm által is támogatott koncepció a Vatikánban háttérbe szorult, őt is, mint az irányzat exponensét a politikai életből kikapcsolták. Hasonló kudarcok érték Dél-Amerikában is az ottani konzervatív körök ellenállása miatt.

Nagy Töhötöm a rendből kilépve, figyelmét a szabadkőművesség tanulmányozására fordította. A szervezet összes fokoza-
tát végigjárva, arra a következtetésre jut, hogy a szabadkőmű-
vesség, amely a polgári felvilágosodás korában forradalmi tevé-
kenységével tekintélyt vívott ki magának, a burzsoá rendszer
konszolidálódásával az egyház számára veszélyes radikalizmu-
sát feladta, s a haladó közvéleményben megőrzött tekintélyénél
fogva az egyház szövetségese lehet a XX. század nagy harcai-
ban, amely a materializmus és idealizmus, a modern munkás-
mozgalom és az egyházak között folyik. Mint lényegében deista,
valláserkölcsi hitelveken nyugvó, a nemzetközi kommunizmus-
sal szembenálló, elitnevelő, nemzetközi szervezettel rendelkező
testület, a szabadkőművességet szövetségeseül ajánlja a könyvet
befejező, VI. Pál pápához intézett levelében.

SÁGVÁRI ÁGNES

ADOMÁNYOS ARÁBÉRI
KÖNYVTÁRA